

ЎҒИЗХОНДАН ҚОЛГАН МУЛК

ВАТАН* СЕРИЯСИ

ТОШКЕНТ
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

63.3 (5У)
У 99

4702620201—23
М 352(04)—95 қатъий буюртма 95

© Ғ. Гулом номидаги Адабиёт
ва санъат нашриёти, 1995 й.

МИЛЛАТ ГУЛЛАРИГА ИККИ ОҒИЗ СЎЗ

Азизлар, Сизлар билан яна дийдорлашиб турганимиздан беҳад мамнунмиз. Бунинг учун энг аввало Тангрига беадад шукрлар айтамыз. Пок ниятларни юза чиқарувчи, қўллагувчи, раҳмат на-зари билан қарагувчи ўзига ҳамду санолар бўлсин.

Мана, ниҳоят «Ватан»нинг янги китоби «тандир»дан чиқиб ту-рибди, қўлингизга тегиб турибди. У барчамизга-да муборак бўл-син!

Едингизда бўлса, «Сизга атаганларимиз, илинган асарларимиз, топилдиқларимиз кўп, маънавий оламимизни бойитажак, бизни ко-мил инсонлик йўлига етаклашга қодир барча қадриятлар билан таништиришга, миллий турмуш тарзимизнинг энг гўзал жиҳатлари ҳақида суҳбатлар олиб боришга ўзимизни бурчли», деб ҳисобла-ган эдик. Туркистон тарихининг чин саҳифаларини варақлашни, миллий ва маънавий уйғонишга хизмат этажак асарлар босишни ният қилган эдик.

Ният ушалди ва биз бу китобда ўзлигини таниб бораётган инсон учун энг азиз туйғулар — Ватан, миллат, иймон тушунча-лари хусусида сўз юритдик, суҳбатларимизнинг бош мавзун, ме-зони қилиб белгиладик. Шу мезондан қараб асарлар танладик, минбар бердик, ҳужжатлар сараладик. Буни китоб мундарижа-сидан ҳам яққол кўришингиз мумкин.

Энг муҳими, фикрларимиз ва қарашларимизни ўзлигини таниб бораётган авлодга етказиш эди, шу пок ниятда мажмуа туздик. Меҳнатимиз манзур бўлиб, кўнглингизда жиндек соф туйғулар уйғотса ва бу туйғулар бошқаларга-да юқиб, бизни бирлаштира, янада жипслашиб борувимизга хизмат этса, ундаса — бошимиз кўкка етгай. Уғизхондан қолган бу мулк — бу Ватан ҳаммамизга-да бирдай қадрли бўлиб қолишига аминмиз.

Шу Ватан, шу миллатга мансублигимиз, шу иймон булоқла-ридан сув ичганимизни унутиб қўйишдан Оллоҳнинг ўзи асра-син.

Еруғ кунлар бошланди. Ўзини зиёли атаб юрган зот борки одамларга ўзлигини, миллати, Ватани, иймонини танитишдек улуғ юмушдан четда қолмасин. Унутманг, биз тахтли-туғли, та-рихи узун элмиз. Демакки, буюк миллатмиз. Бу Ватан, бу эл би-лан ифтихор этсак арзигай.

Таҳририят

БИЗКИМ, БОБУРИЙЛАР

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ
ИСЛОМ ҚАРИМОВ
ЖАНОБИ ОЛИЙЛАРИГА**

Жаноби олийлари,

Сизга бу мактубни ёзаётганимдан бениҳоя бахтиёрман. Айни лаҳзаларда бутун вужудим фавқуллодда шодлик ва қувонч туйғулари билан лиммо-лим.

Ўзбекистоннинг буюк халқи менинг улғу бобокалоним, жаҳонгир Заҳририддин Муҳаммад Бобур таваллудининг 510 йиллигини нишонлашга тайёргарлик кўраётгани мен учун чиндан ҳам оламшумул воқеадир. Бу ҳақдаги мўъжазгина хабардан маҳаллий газеталаримиз орқали воқиф бўлгач, қалбимни чулғаган севинч ҳиссиётини сўз билан ифода этмоққа ожизман.

Сиз жаноби олийларининг бобокалоним Бобур ҳазратларини Ўзбекистоннинг буюк қаҳрамони сифатида юксак меҳр ва эҳтиром билан таърифлаганингизни матбуот хабарларидан ўқиб, бошим кўкларга етди.

Айни пайтда кўнглимдаги бу мислсиз шодумонликни Ўзбекистондаги барча оғаниларим, опа-сингилларим билан баҳам кўрмоқни истайман ҳамда уларнинг ҳамиша бахтли-саодатли бўлишларини ва янада камол топишларини дуо қилиб қоламан. Умид қиламанки, бобокалонимиз Бобур ҳазратларининг таваллуд тўйлари олиймақом даражада ва беҳад гўзал нишонланажак.

*Чексиз эҳтиром ва самимий
тилаклар билан, Зиёвуддин*

Тусий,

*«Буюк мўғуллар сулоласи»
жамиятининг бош котиби,
марҳум Баҳодиршоҳ Зафар-
нинг набираси.*

*Ҳайдаробод шаҳри,
Ҳиндистон Республикаси.*

**«БУЮК МУҒУЛЛАР СУЛОЛАСИ» ЖАМИЯТИНИНГ
БОШ КОТИБИ**

ЖАНОБ ЗИЁВУДДИН ТУСИЙГА

Муҳтарам жаноб,

Сизнинг мактубингиз билан танишиб, ғоят мамнун бўлдим.

Қадрдон Ҳиндистон диёрида бобокалонимиз Заҳириддин Муҳаммад Бобур сулоласининг вакиллари улуғ аждодлари хотирасини асрлар оша асраб-авайлаб келаётганликлари биз учун беҳад қувонарлидир.

Биз Бобур Мирзони улкан давлат арбоби сифатидагина эмас, қомусий аллома, мумтоз шоир сифатида ҳам чексиз қадрлаймиз. Бобур ўзбек халқининг буюк фарзанди, миллий ғуруридир. Ул зоти шарифнинг юртимизда нишонланаётган 510 йиллик тўйи шу юксак эҳтиромдан яна бир далолатдир. Бу шодиёна сизларнинг ҳам, бизнинг ҳам байрамимиз бўлажак, юртимиз дарвозалари сизлар учун ҳамиша очиқ.

Сизга ва Сиз орқали хориждаги бобурийларнинг барча авлодларига сиҳат-саломатлик, оилавий фаровонлик, ишларингизга равнақ тилайман.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти

Ислом Каримов

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ПРЕЗИДЕНТИ
ИСЛОМ КАРИМОВ
ЖАНОБИ ОЛИЙЛАРИГА**

Жаноби олийлари,

Биз, темурийлар хонадонининг аъзолари, Сиз жаноби олийларининг ўғлим Зиёвуддин Тусийга йўллаган шахсий номангизни олиш бахтига мушарраф бўлдик. Сизнинг мактубингизда баён этилган самимий ва эзгу тилаклар Темурий ҳукмдорлар вориси бўлмиш фарзандимиз бениҳоя масрур этди.

Мен кексайиб қолган бир аёлман, шу боис ҳам умримнинг ҳар бир кунини Худонинг улуғ неъмати деб биламан. Мен тақдирнинг кўп жабру жафоларини бошимдан ўтказдим. Шукр, ҳозир хузур-ҳаловатда умргузаронлик қилмоқдаман, аммо бизнинг Темурий сулоламиз беҳад қийинчиликларга дучор бўлди. Биз хиёнат, макр-ҳийла азобларини ҳам кўп тортдик, сабаби — насл-на-

сабларимизнинг ноёблигидадир. Фақат Темурийлар хонадонига хос бўлган сабот-магонатгина бизни ғурбат ва муҳтожлик чангалидан халос этди. Беҳисоб кулфат ва йўқотишларга қарамасдан биз асло таслим бўлмадик, қалбимиздаги некбин руҳ ҳеч қачон сўнгани йўқ. Шу кунларда ҳам тирикчилик ўтказиш учун жонимиз борича ҳаракат қилишимизга тўғри келади. Аммо, ишончимиз комилки, Оллоҳ бизни ўз паноҳида сақлайди ва мадад беради.

Жаноби олийлари, мен сиз орқали Ўзбекистоннинг жами фарзандларига дуою салом йўллайман. Умид қиламанки, менинг бу сўзларим инсон зотини эъзозлагувчи барча кишиларга етиб боражак ва улар фақат Оллоҳнинг иродаси билангина сизнинг навқирон давлатингиз жаҳон ҳамжамияти даврасидан муносиб ўрин олганини англаб етадилар.

Азиз ўзбекистонлик биродарлар, ҳаётнинг ҳамма жабҳаларида юксак доvonларни забт этишингиз учун сизлар ҳали олис ва машаққатли йўлни босиб ўтишингиз лозим. Фаровонликка элтувчи бу йўлингиз равон ва текис бўлиши учун ёш насллар тарбияси бѳрасида кўп меҳнат қилишингиз даркор. Ўз ҳукуматингизга содиқ бўлинг, ҳамиша аҳил, баҳамжиҳат бўлинг — ана шундагина турмуш қийинчиликларини енгишга қодир бўласиз.

Соҳиби қарам Оллоҳ таолонинг марҳамати ила сизларнинг насабингиз жасур ва мард инсонлар зотига бориб туташади.

Шуни ёдингизда тутингки, Оллоҳнинг илоҳий йўриқларига риоя этсангиз, у ҳамиша сизларга ёр бўлгай. Оллоҳ орангиздан муносиб бир кишини сайлаб олиб, уни сизларга раҳнамо айлаган ва сизларни ёруғ кунларга етказишни унга амр этган экан, барчангиз унинг доно ўғитларига амал қилишингиз лозим. Шундагина сизлар бошқа эл-елатлар орасида ажралиб турадиган буюк миллатга айлана оласиз.

Ўзларингизга етакчи этиб сайлаганингиз зот эса, билингки, халифадир. Шу боис ҳам бахтингизни бой берманг, ҳамфикр бўлиб, ҳамкор бўлиб, бирлашибгина давлатингиз олдида турган қийинчиликларни бартараф қилишингиз мумкин. Агар ақл-идрок сўзига қулоқ тутсангиз, сизларни гўзал истиқбол кутажаги муқаррардир.

Шу муносабат билан мен XIV асрда яшаб ўтган машҳур авлиё ва уламо шайх Валиуллоҳ Бухорий ўша пайтдаёқ бугун содир бўлаётган воқеаларни башорат қилиб кетганини эслайман. Унинг кароматлари форс тилида назмий йўсинда битилган «Маснавий» асарида баён этилган эди. Шуни қайд этишни истар эдимки, бу зот 600 йил муқаддам ниманики башорат қилган бўлса, аксарияти бугун рўёбга чиқиб турибди. Иншооллоҳ, қолганлари ҳам рўёб топгай!

Буюк бобокалоним Бобурнинг 510 йиллик таваллуд тўйи юк-

сак мақомда нишонланишига ишончим комил, Сиз жаноби олийларининг бу борада улкан саъй-ҳаракат кўрсатаётганингиз эса бизни чексиз қувонтирмоқда.

Оллоҳ таолодан Сизга сиҳат-саломатлик, куч-қувват тилаб қоламан. Ишончим комилки, яратган Тангрининг ўзи Сизнинг эзгу ишларингизга мададкор бўлгай.

Бегим Соҳиба Лайло

Уммахони,

«Ҳиндистондаги Буюк мўғуллар сулоласи» жамиятининг раисаси

***Ҳайдаробод шаҳри,
Ҳиндистон республикаси.***

Тургун Файзиев

ТЕМУР ХОНАДОНИ

СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУРНИНГ ОИЛАСИ ҲАҚИДА ЯНГИ МАЪЛУМОТЛАР

Ғиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор афрод ул-башар» (Инсон хабарларида дўстларнинг таржи-май ҳоли) номли асарида, жумладан, соҳибқирон Амир Темур ҳарамидаги маликалар ва хос канизаклар ҳақида маълумот беради. Хондамирнинг ёзишича, соҳибқироннинг тўртинчи ўғли Шоҳруҳ Мирзо ўзининг ҳаётлик даврида Темур ва темурийларга оид «Насабнома» (Сулола шажараси) туздирган. Мазкур насабномада Темур ва унинг барча хотинлари, хос канизлари, ўғил ва қизлари ҳамда «Насабнома» тузилган давргача бўлган барча темурий шаҳзодалар ва маликаларнинг исми шарифлари ва насл-насаблари тўлиқ баён этилган. Бироқ «Насабнома» бизнинг давримизгача етиб келмаган. Бинобарин, соҳибқирон Амир Темурнинг хотинлари ва фарзандлари ҳақида ишончли маълумот изларканмиз, Хондамирнинг «Насабнома»дан олиб берган маълумотларига асосланишга мажбурмиз.

Хондамир жаноблари иншо этганларига қараганда, соҳибқирон Амир Темур ҳаёти давомида шароитга кўра ва юрт бирлигини ўйлаб, аёллари қазо қилганда қайта-қайта уйланганлар. Чунончи, уларнинг исми шарифлари қуйидагичадир: 1. Турмуш Оғо. 2. Ўлжой Туркон Оғо (Қамолой) — амир Мусалло ибн Қазағоннинг қизидир. 3. Сарой Мулк хоним (Бибихоним) — Қозон Султонхоннинг қизи. 4. Дилшод Оғо. 5. Сабоҳат Султон Оғо. 6. Туғди Оғо — қўнғиротлик Оқ сўфининг қизи. 7. Туман Оғо бегим — Сарой Мулк хонимнинг акаси амир Мусонинг қизи. 8. Тўкал Хоним (кичик хоним) — мўғул Хизр Хўжаниннг қизи. 9. Давлат Туркон Оғо — Султон Оғонинг қизи. 10. Бурхон Оғо. 11. Улус Оғо — амир Баён Сулдузнинг қизи. 12. Жонибек Оғо. 13. Мандур Оғо. 14. Чўлпон Мулк Оғо — Ҳожибек мўғулининг қизи. 15. Бахт Султон Оғо. 16. Султон Оройи Оғо. 17. Наврўз Оғо. 18. Ислом Оғо — амир Хизр Ясурийнинг қизи.

Яна ўша «Насабнома»га қараганда, соҳибқирон Амир Темурнинг мазкур маликалардан ташқари хос канизаклари ҳам бўлганки, булар ҳам ўз навбатида соҳибқирон шабистонининг ёритғичлари эдилар. Улар: 1. Тўлун Оғо (Тўмлун). 2. Менгли-

бек Оғойи Жон Қурбоний. 3. Қора Хитой қавмидан Тағой Туркон Оғо. 4. Жаҳон Бахт Оғо. 5. Нигор Оғо. 6. Рухпарвар Оғо. 7. Дилнек Оғо. 8. Бейлибек Оғо. 9. Дурсултон Оғо. 10. Дилшод Оғо. 11. Муродбек Оғо. 12. Сарвар Бахт Оғо. 13. Хушкелди Оғо. 14. Дилхуш Оғо. 15. Бароқи (Барот) Оғо. 16. Севинч Мулк Оғо. 17. Орзуний Оғо. 18. Ёдгор Оғо. 19. Худойдод Оғо. 20. Бахт Нигор Оғо. 21. Мулконшоҳ Оғо. 22. Фийлуйи Оғо.

Ушбу манбанинг аҳамияти шундаки, шу кунгача соҳибқирон Амир Темур ҳарамдаги маликалар ва хос канизлар адади тарих фанига маълум эмасди. Бу борада турли-туман тахминлар мавжуд бўлиб, айрим тарихчилар «соҳибқирон саккиз марта уйланган», деса, бошқалари «тўққиз марта уйланган», деб ёзиб келар эдилар. Камина ҳам: «Соҳибқирон Амир Темурнинг 12 нафар хотини бўлган. Аниқроғини келгуси тадқиқотлар кўрсатса ажаб эмас», деб ёзган эдик.

Яна шу кунгача тарих фани олдида «Соҳибқирон Амир Темурнинг тўрт ўғли ва икки қизининг оналари ким; қайси бири қайси онадан туғилган: оналарининг исмлари нима?» деган саволлар кўндаланг турар, бу ҳақда ҳам олимларнинг фикр-мулоҳазалари турлича эди. Жумладан, Бретшнейдер «Сарой Мулк хоним Шоҳруҳ Мирзонинг онаси эди», деб ёзган. Қолбуки, Сарой Мулк хонимнинг фарзанд кўрмаганлиги тарихий манбалардан маълум. Бироқ Шоҳруҳ Мирзони тарбиясига олган бўлиши мумкин. Академик В. В. Бартольд ҳам соҳибқироннинг ўғиллари ҳақида фикр юритиб: «Умар шайх Мирзонинг онаси ҳақида маълумот йўқ», деб ўтган.

Бугина эмас, мазкур манбада ҳали фанга маълум бўлмаган соҳибқироннинг учинчи қизи ҳақида ҳам маълумот бор. Қизнинг онаси Дилшод Оғо Дуғлат экани айтилса-да, бироқ қизнинг исми зикр қилинмайди. Эҳтимол, ёшлигида вафот этгандир.

Хондамирнинг «Насабнома»дан олиб берган маълумотларига қараганда, соҳибқирон Амир Темурнинг тўнғич ўғли Жаҳонгир Мирзо билан катта қизи Оғо Бегим хонимларнинг онаси Турмиш Оғо деб кўрсатилади. Худди шу каби, соҳибқироннинг иккинчи қизи Султон Бахт Бегимнинг онаси Улжой Туркон Оғо (Камолой) деб, иккинчи ўғли Умар Шайх Мирзонинг онаси Тўлун Оғо, учинчи ўғли Мироншоҳ Мирзонинг онаси Менглибек Оғо ва, ниҳоят, тўртинчи ўғли Шоҳруҳ Мирзонинг онаси Тағой Туркон Оғо деб айтилади. Мазкур уч ўғил — Умар Шайх Мирзо, Мироншоҳ Мирзо ва Шоҳруҳ Мирзоларнинг оналари соҳибқирон Амир Темурнинг хос канизлари бўлган.

Энди Амир Темурнинг катта ўғли Жаҳонгир Мирзога келсак, у зот 1356 йилда туғилган. Отасига ўхшаб бир сўзли, қатъиятли ва жасур бўлган. Ҳарбий илмдан яхшигина хабардор киши сифатида отасининг ҳарбий юришларида ўзига топширилган қўшин қисмларига моҳирона бошчилик қилган. Амир Темурнинг Шар-

кий Туркистон (Мўғулистон)га қарши юришларининг (1370—1376) уchtасида, шунингдек, Хоразмга юришларида фаол қатнашган. Жангда енгилиб қочган амир Қамариддиннинг изидан таъқиб этишни соҳибқирон шу ўғлига топширган эди.

1376 йили Жаҳонгир Мирзо Хоразм шоҳи Хусайн Сўфининг қизи Севин бекани (кейинчалик Хонзода бегим номи билан машҳур бўлган) ўз никоҳига олади. Хонзода бегим Ўзбекхоннинг набираси эди. У Жаҳонгир Мирзодан бир ўғил кўради ва исми-ни Муҳаммад Султон Мирзо деб атайдилар.

1374 йилда Жаҳонгир Мирзо Илès Ясурийнинг қизи Бахт Мулк Оғога уйланади. Ундан туғилган ўғилга Пир Муҳаммад Мирзо деб исм қўйишади. Аммо отаси Жаҳонгир Мирзо кўп ўтмай 1376 йили 20 ёшида касалликдан вафот этади

Темур ўз ўғиллари орасида Жаҳонгирга алоҳида меҳр қўйган эди. У Жаҳонгирни яхши кўрар ва келажакда ўз тахтининг вориси деб биларди.

Соҳибқироннинг иккинчи ўғли Умар Шайх Мирзо бўлиб, у ҳам 1356 йили туғилган. Унинг онаси, юқорида айтганимиздек, Тўлун Оғо (Тўмлун Оғо) дир.

Тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Умар Шайх Мирзо ёшлигиданоқ ҳарбий ишларга иқтидори баландлиги туфайли моҳир чавандоз ва толмас жангчи бўлиб етишган. 1370 йили соҳибқирон амир Темурнинг амир Хусайн ибн Мусаллабга қарши олиб борган жангида 15 ёшли Умар Шайх Мирзо алоҳида жанговарлик намунасини кўрсатади. У Фарғонада мўғулларга қарши кўлгина жангларда ҳам иштирок қилган. Тарихчи Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, 1393 йили соҳибқирон Амир Темур Умар Шайх Мирзони Форс вилоятини забт этиш ишига мутасадди қилиб тайинлайди. Бинобарин, у Истаҳр, Фарак, Шаҳриёр ва шунга ўхшаш бир неча қалъаларни забт этган. Сиржон қалъасини олмоқ учун қалъани муҳосара қилиш тараддутида турган кезде соҳибқирон Амир Темур Миср ва Шомни (Сурия) забт этиш учун Днёр Бакр томон йўлга чиқади ва Умар Шайх Мирзони ўз ҳузурига етиб келишини таъкидлаб, одам юборади. Умар Шайх Мирзо Сиржон қалъасини муҳосара қилиш ишини амир Идигу барлосга топшириб, ўзи Шерозга келади. Шерозда ишончли кишиларидан амир Сунжақ ҳузурига келиб, уни Форс мамлакатини забт қилиш ишига мутасадди қилиб, сўнгра отаси соҳибқироннинг ҳузурига жўнайди. Умар Шайх Мирзо бу сафар асносида Шавлистон йўли билан юриб, Курдистондан ўтиб бораётганида, йўл чеккасида кичикроқ бир қалъага кўзи тушади. Бу қалъанинг номини Ҳармоту деб атардилар. Умар Шайх Мирзо мазкур қалъани яқинроқдан томоша қилиш мақсадида бир тепалик устига чиқиб, қалъа томон назар ташлайди. Шу аснода қалъа ичидан отилган ногаҳоний ўқ Мирзонинг қулоғи остидаги кўк томирга тегиб, шу заҳоти тил тортмай ўлади. Бу фалокат содир

Бўлгач, Мирзонинг қўшини мазкур қалъани ер билан яксон қилиб, барча жонотни қиличдан ўтказадилар.

Бу машъум хабар соҳибқирон Амир Темурга етгач, у кўп андуҳ чекади ва ниҳоят тақдирига тан беради. У амир Уч Қаро Баҳодирни Ҳармоту қалъаси томон юборади. Амир Уч Қаро баҳодир Умар Шайх Мирзонинг жасадини Шерозга олиб келади. Шерозда мотам ўтказилиб, жасадни муваққат дафн этадилар. Бир неча муддат ўтгач, марҳум Умар Шайх Мирзонинг хотинлари Севинч Қутлуғ Оғо бегим, Бока Мулк Оғо бегим ва Милкат Оғо бегимлар ҳамда ҳали вояга етмаган сағир ўғли Искандар Мирзолар жасадни Шероздан Кешга (Шаҳрисабзга) олиб кетадилар ва темурийлар хонадони учун махсус қурилган даҳмага дафн қиладилар.

Марҳум Умар Шайх Мирзодан олти ўғил қолган бўлиб, каттаси Пир Муҳаммад Мирзо 16 ёшда эди. Ундан кейингилари: Рустам Мирзо, Искандар Мирзо, Аҳмад Мирзо, Сайди Аҳмад Мирзо ва Бойқаро Мирзолар эди. Амир Темур Форс мамлакатининг ҳукмдорлигини 16 ёшли Пир Муҳаммад Мирзога топширади.

Соҳибқироннинг учинчи ўғли Мироншоҳ Мирзо бўлиб, у 1366 йили туғилган. Мироншоҳ Мирзо 1380 йилда 14 ёшидаёқ Темурнинг Хуросон юришида қатнашган. Темур ана шу юриш олдидан ҳали қўлга киритилмаган Хуросонга Мироншоҳни ҳукмдор қилиб тайинлаган эди. Бинобарин, Хуросон Темур томонидан забт этилгач, Мироншоҳ Ҳиротга келиб ўрнашади. 1393 йилда эса, Темур шимолий Эрон, Ироқ ва Қоққоз ортидек улкан мамлакатни (собиқ Хулағухонга қарашли) идора қилишни Мироншоҳга топширади.

Мироншоҳ Мирзо ёшлигиданоқ ҳарбий санъатдан маълум даражада хабардор, жасур ва ёвга нисбатан шафқатсиз жангчи сифатида ном таратган эди. У ўта маккор бўлиб, майхўрлик ва маншатга берилган киши эди, деб ёзадилар тарихчилар. Тарихий манбаларда нақл қилинишича, Самарқандда бир зиёфат асносида Ҳиротнинг собиқ ҳукмдорининг ўғли Пир Муҳаммаднинг калласини кулиб туриб қилич билан узиб ташлаган. Кейинчалик ўзининг бу қилмишини «мастликка» йўйган.

1376 йилда Жаҳонгир Мирзо вафот этгач, унинг катта беваси Хонзода (Севин бека) бегим, 1382 йили Темур тарафидан Мироншоҳ Мирзога никоҳлаб берилган. Мироншоҳ Мирзо Ўзбекхоннинг набираси Хонзода бегимга уйлангач, отаси Темур каби «кўрагон» деган лақабга мушарраф бўлган.

Мироншоҳ Мирзо ўз пойтахтини Озарбойжоннинг Султония шаҳрига ўрнатган эди. У кейинги пайтларда маншатга берилиб, тез-тез овга чиқади. 1396 йил кузида навбатдаги овда оддан йиқилиб шикастланади. Тарихий манбаларда ёзилишича, ана шу жароҳатдан сўнг унда бир оз миянинг чалғиш аломатлари ву-

жудга келади. Аммо Испания элчиси Руйи Гонзалес де Клавихонинг ёзишича, у Мироншоҳда ҳеч қандай савдойилик аломатини кўрмаган. Аксинча, Мироншоҳ костилиялик элчиларни ўз замонасининг қонун-қоидаларига мувофиқ тарзда қабул қилган ва қиролнинг соғлигини сўраган.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, кейинроқ Мироншоҳ айшу ишратга берилиб кетиб, давлат ишларига қарамай қўйган. У ношаръий хотинлар олишни кўпайтиради. Узлуксиз давом этган базмлар ва ҳар хил кўнгилоҷар ўйинлар ҳазинага сезиларли равишда зарба беради. Бундан ташқари, у Султония шаҳрида энг чиройли ва ҳашаматли бинолардан бирини буздиради. Бу ҳам етмагандек, Табриз шаҳридаги машҳур тарихчи Рашидиддиннинг мақбарасини буздириб, марҳумнинг суякларини шаҳардаги яҳудийлар қабристонига олиб бориб кўмишни буюради. Бундай хатти-ҳаракатига асосий сабаб қилиб, тарихчи Рашидиддиннинг яҳудий мазҳабига мансуб эканлигини кўрсатади.

Мироншоҳ ҳарамдаги хотинларига ҳам ҳар хил тўхмат ва бўҳтонлар қилиб, жабр-зулмни ҳаддан оширади. Ниҳоят, 1399 йили Мироншоҳнинг катта хотини Хонзода бегим эридан яшириқча Самарқандга — қайнотаси Темурнинг ҳузурига бориб, Мироншоҳнинг кирдикорларидан шикоят қилади. Темур севиқли келинидан бу аҳволни эшитиб, қаттиқ изтиробга тушади. Уша давр тарихчиларининг ёзишича, Темур бир ҳафта давомида йиғлаб, ҳеч кимга кўриниш бермаган. Ниҳоят, машҳур етти йиллик юришга бел боғлаб, йўл-йўлакай қўққисдан Озарбойжонга бостириб киради. Темур Султонияга киргач, дарҳол Мироншоҳ билан унинг ҳамтовоқлари, аркони давлатини тутдириб, зиндонга ташлатади.

Эртаси кун Темур энг нуфузли кишиларини тўплаб, Мироншоҳ масаласини ўртага ташлайди. Улуғ девонга йиғилган амалдорлардан Мироншоҳ ва унинг ҳамтовоқларига берилмажак жазо нимадан иборат бўлиши кераклигини айтишларини талаб қилади. Бироқ йиғилганлардан садо чиқмайди. Ниҳоят, Темурнинг ўзи Мироншоҳ ва унинг аркони давлатига ўлим жазосини эълон қилади. Темурнинг диний раҳнамоси, пири Сайид Барака ва бошқа айрим амалдорлар бу ҳукмга қатъиян қарши турадилар. Лекин Темур ўз сўзида маҳкам туради. Шунда амир Шоҳ Маллик узр сўраб: «Ўз ўғлингиз-ку, давлатпаноҳ», дейди. Темур тортиниб ўтиришни ёқтирмасди, бинобарин, ғазаби қайнаб кетади ва ўрнидан туриб, амир Шоҳ Малликка ғазаб билан тикилади. Шоҳ Маллик эса, яна: «Шаҳзода сизнинг фарзанди аржумандингиз эрур, давлатпаноҳ, қатл қилдирсангиз, Ислом қилнича фарзандкушлик исноди доғ бўлиб тушмоғи муқаррардур», дейди. Темур эса бунга жавобан: «Мен аҳкоми шариятда эмас, ўз салтанатимда тартиб ўрнатмоғим лозим», дейди. Шунда Сайид Барака ўрнидан

туриб, «Барибир, ҳар бир ишдин Оллоҳ Таоло воқифдур, ҳукмдор», дейди. Шундан сўнг Темур ўзича бир қарорга келади-да, ғазабдан тушиб, ўрнига ўтиради ва кенгаш тугаганлигини маълум қилади.

Эртаси шаҳар фуқаросини катта майдонга йиғиб, Мироншоҳ бошлиқ барча амир ва амалдорларни қўллари боғлиқ ҳолда олиб келадилар. Майдон ўртасида турган жаллод Темурнинг сўнгги буйруғини кутарди. Ниҳоят, Темур қатлини бошлашга ижозат беради. Жаллод Мироншоҳнинг бек ва амалдорларидан бир нечасини қатл қилгач, навбат Мироншоҳга келади. Шу аснода Сайид Барака бошлиқ барча амир ва беклар ҳамда шаҳзодалар ўртага тушиб, Мироншоҳнинг гуноҳидан ўтишни Темурдан илтижо қилиб, ёлборадилар. Шундан сўнггина, Мироншоҳ банддан озод қилиниб, гуноҳи кечирилади. Қатл қилинган бек ва амалдорларнинг тўплаган мол-мулки мусодара этилиб, хазинага қайтариллади. Мироншоҳнинг ҳарамидаги хотинлари ва канизакларидан фақат гўдаклари борларигина қолдирилиб, қолганлари ҳарамдан чиқарилиб, ҳайдалади. Мироншоҳ эса ҳокимиятдан аزل қилиниб ўрнига унинг иккинчи ўғли Умар Мирзо тайинланади. Мироншоҳнинг катта ўғли Абубакр Мирзо отасининг бундан буён ўзи билан бирга қолишни бобоси Темурдан илтимос қилади. Абубакр Мирзонинг илтимоси қондирилгач, у отаси Мироншоҳни олиб, ўз ҳукмида бўлган Бағдодга жўнайди.

1408 йил 21 апрелда Мироншоҳ Озарбойжоннинг Сардруд мавзеида туркман Қора Юсуф билан бўлган жангда ўлдирилади ва Сурхоб туманига дафн қилинади. Бир неча муддат ўтгач, Шамс Ғурий исмли шахс дарвеш кийимида Сурхобга бориб, яширинча Мироншоҳнинг суякларини Мовароуннаҳрга келтиради ва у Шаҳрисабздаги темурийлар мақбарасига дафн қилинади.

Кейинчалик, кимнингдур ташаббуси билан Мироншоҳнинг ҳоки Шаҳрисабздан Самарқандга келтирилиб, Ғўри Амирга — Темурнинг ёнига дафн этдирилади. Академик М. Массон, ҳар ҳолда, Мироншоҳ хокининг Шаҳрисабздан келтирилиб Ғўри Амирга дафн қилиниши Султон Абу Сайид Мирзонинг ҳукмронлик даврида амалга оширилган бўлса керак, деб тахмин қилади.

Мироншоҳдан олти ўғил ва бир неча қиз қолган. Энг катта ўғли Абубакр Мирзо, иккинчиси Умар Мирзо, учинчиси Халил Султон Мирзо, тўртинчиси Суюргатмиш Мирзо, бешинчиси Ийжал Мирзо ва олтинчиси Султон Муҳаммад Мирзодир.

Шоҳруҳ Мирзо амир Темурнинг тўртинчи ўғли бўлиб, 1377 йил 20 август пайшанба куни туғилган. Нақл қилинишича, Шоҳруҳ Мирзо туғилиши билан бу хушxabарни Амир Темурга етказмоқ учун саройга хабарчи юборадилар. Соҳибқирон шатранж ўйини билан машғул бўлиб, қўлини «руҳ» донасига чўзган асносида хабарчи кириб, янги меҳмон дунёга келганлиги ҳақидаги хушxabарни етказди. Соҳибқирон қўлида ушлаб турган «руҳ» дон-

сига боқаркан, мийиғида кулиб, исми «Шоҳруҳ» бўлсин, деган эмиш.

Шоҳруҳ Мирзо 20 ёшгача отаси соҳибқирон ёнида бўлиб, унинг юришларида, жумладан, Фаластин юришида фаол қатнашади. 1397 йилда унга Хуросон, Сейистон ва Мозандарон ҳокимлиги топширилади. Шу даврдан то 1405 йилгача, яъни, Амир Темур вафотигача Хуросон ҳукмдори деган ном билан кифояланади.

Шоҳруҳ Мирзо ёшлигиданоқ аҳкоми шариатга қаттиқ риоя қилар ва диний китобларга қизиқарди. Шу сабабданми ёки бошқа сабаблар бормиди, ҳар ҳолда, Амир Темур бу кенжа ўғли Шоҳруҳ Мирзога эътиמודи камроқ эди. Бинобарин, ўз ўрнига валиаҳд тайинлашда ҳам Шоҳруҳ Мирзони четлаб ўтган.

Тарихий манбаларнинг гувоҳлик беришича, Шоҳруҳ Мирзо Хуросон ҳукмдори этиб тайинлангач, у Ҳиротнинг буюк хўжазодаларидан бир нечасини ўз атрофига йиғиб, ҳокимиятни шуларнинг раҳнамолигида бошқарган. Шу боисдан бўлса керак, Фасиҳ Ҳавофийнинг ёзишича, 1404 йили Амир Темур Хўжа Фаҳриддин Аҳмад Тусийни Ҳиротга фавқуллодда мухтор вакил қилиб жўнатади. Мазкур вакил Шоҳруҳ Мирзо ҳузурига келиб, давлат ишларини текширгач, девонбеги лавозимида турган машҳур Хўжа Али Муҳаммад Шоҳни Ҳиротнинг Малик номли дарвозасига олиб чиқиб осдиради. Бунинг устига, Ҳирот хўжаларидан 20 кишини бадарға қилиш ҳақида Амир Темурга рўйхат тақдим этади. Соҳибқирон мазкур хўжаларнинг Ҳиротдан Ашпар ва Савронга муҳожир қилиниши ҳақида фармон беради. Фармонга мувофиқ хўжалар Ҳиротдан кўчиб йўлда кетаётганларида соҳибқироннинг вафоти ҳақида хабар етиб, улар яна Ҳиротга қайтиб келадилар.

Амир Темур вафотидан сўнг Шоҳруҳ Мирзо ота тахтига даъвогар бўлиб, Пир Муҳаммад Мирзо билан иттифоқ тузиб, Самарқанд ҳукмдори жияни Халил Султон Мирзога қарши курашади. 1407 йилда Пир Муҳаммад Мирзо вафотидан сўнг, яқка ўзи турли-туман макр-ҳийлалар ишлатиб, курашни давом эттиради. Ниҳоят, 1409 йилда Халил Султон Мирзо қўлидан Самарқанд тахтини тортиб олади. Шундан сўнг Мовароуннаҳр ҳукмронлигини ўзининг тўнғич ўғли 16 ёшли Уллубек Мирзога, Балх ҳукмронлигини иккинчи ўғли Иброҳим Мирзога, Ҳисор ҳукмронлигини собиқ валиаҳд марҳум Муҳаммад Султон Мирзонинг ўғли Муҳаммад Жаҳонгир Мирзога, Фарғонани эса Умар Шайх Мирзонинг 22 ёшли ўғли Аҳмад Мирзога инъом қилиб, ўзи Ҳиротга қайтиб кетади.

Шоҳруҳ Мирзо секин-аста ўз акалари Жаҳонгир Мирзо, Умар Шайх Мирзо ва Мироншоҳ Мирзоларнинг авлодини ҳар хил йўллар билан ўзига тобеъ қилиб, Мовароуннаҳр, Озарбойжон, Ироқ, Хуросон ва Шимолий Афғонистондан иборат катта бир давлат жиловини қўлга киритади ва «Улуғ хоқон» сифатида

салтанатни бошқаришга киришади. Шоҳруҳ Мирзо Ҳиротни ўзининг пойтахти деб эълон қилади. Ҳирот Шоҳруҳ Мирзо даврида иқтисодий, ижтимоий ва маданий жиҳатдан анча ривожланади.

Шоҳруҳ Мирзо табиатан диндор шахс бўлиб, кўп вақтини тоат-ибодат ва китоб мутолаасига сарфларди. Девон ишлари ва салтанатни ўктам ва тадбиркор хотини Гавҳар Шод Бегим бошқарарди. Шоҳруҳ Мирзо умрининг охиригача ўзига валиаҳд тайинлашга иккиланиб юради. Гарчи бешинчи ўғли Муҳаммад Жўки Мирзони валиаҳдлиққа мўлжаллаган бўлса-да, бироқ хотини Гавҳар Шод Бегимнинг хоҳиш-иродасига қаршилиқ қила олмас эди. Гавҳар Шод Бегим эса, ўғли Муҳаммад Жўки Мирзога нисбатан суюкли набираси Ало уд-Давла Мирзони (Бойсунғур Мирзонинг ўғли) тахтга муносиб деб биларди. 1445 йилда Муҳаммад Жўки Мирзо вафот этгач, Шоҳруҳ Мирзо умрининг охиригача валиаҳд тайинлаш масаласида муайян бир қарорга келолмай, 1447 йил 12 мартда сафар асносида 70 ёшида вафот этади.

1446 йилда қариб қолган Шоҳруҳ Мирзо ўз набираси — Қазвин, Рай ва Қум вилоятларининг ҳукмдори Султон Муҳаммад Мирзога (Бойсунғур Мирзонинг ўғли) қарши юриш бошлайди. Бу юриш сабаби — Султон Муҳаммад Мирзо ўз бобосига қарши бош кўтариб, Ҳамадон билан Исфаконни босиб олиб, Шерозни қамал қилган, бинобарин, Шоҳруҳ Мирзо ўзбошимча шахзоданинг адабини бериб қўйишга бел боғлаган эди. Қўшинда малика Гавҳар Шод Бегим ва Абдул Латиф Мирзо Шоҳруҳ Мирзо билан бирга эдилар. Шоҳруҳ Мирзо Фарбий Эронда ҳеч қандай қаршилиққа учрамади. Чунки бобосининг келаётган хабарини эшитган Султон Муҳаммад Мирзо Шероз қамалини ташлаб, тоғга қочиб кетади. Қўзғолон айбдорлари аёвсиз жазоландилар. Чунончи, малика Гавҳар Шод Бегимнинг қатъий талаби билан шундай тақводор, ҳудожўй салтанат соҳибидеб танилган Шоҳруҳ Мирзо бир неча сайидларни ҳам қатл қилишга фармон беради. Сайидлар устидан бундай жазо ҳукмини чиқаришга, табиийки, на амир Темур ва на Улуғбек Мирзо ботина олганлар. Шоҳруҳ Мирзо авлодининг қирилиб кетиш сабабини, кейинчалик, мазкур сайидлар қарғишига учраганлигининг оқибатидир, деб ёзади Давлатшоҳ Самарқандий.

Тарихий манбаларнинг хабарига қўра, Шоҳруҳ Мирзонинг учта хотини бўлиб, улардан етти ўғил ва икки қизи бўлган. Аммо Улуғбек Мирзодан бошқа ўғиллари Шоҳруҳ Мирзо ҳали ҳаётлигидаёқ оламдан ўтган эдилар. Шунингдек, катта қизи Марям Султон бегим ҳам вафот этган эди. Фақат кичик қизи Поянда Султон бегим ҳаёт эди...

Энди соҳибқироннинг суюкли қизларига келсак. Оға Беги хоним амир Темурнинг катта қизидир. Тарихчи Хондамирнинг берган маълумотига қараганда, Оға Беги хонимнинг онаси Тур-

миш Оғодир. Оға Беги хонимнинг қайси йилда туғилгани ҳақида аниқ маълумот учрамайди.

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, Оға Беги хоним ҳусн бобида тенги йўқ, ақл-идрокда беназир бўлган. Амир Темур бу қизини ниҳоятда яхши кўрган ва ўзига яқин тутган. Оға Беги хонимни амир Мусонинг ўғли Муҳаммадбекка никоҳ қилганлар. Оға Беги хоним Муҳаммадбекдан бир ўғил туққан, Султон Хусайн Мирзо деб исм қўйганлар.

Аmmo 1382 йилда Оға Беги хоним тўсатдан оғир бедаво касалга учрайди. Кўпгина табиби ҳозикларнинг қилган муолажалари фойда бермайди ва 1382 йил охирида вафот этади.

Султон Бахт бегим амир Темурнинг иккинчи қизидир. Унинг онаси соҳибқироннинг иккинчи хотини — Улжой Туркон Оғо бегим эди. Улжой Туркон Оғо 1366 йилдаёқ вафот этган эди. Бинобарин, Султон Бахт бегимнинг туғилган йилини 1360—1366 йиллар оралиғи деб тахмин қилса бўлади.

Султон Бахт бегим табиатан шаддод, ўжар ва эркакшодароқ бўлиб, эркакларни ёқтирмаган. Султон Бахт бегим Шер Баҳромнинг ўғли Муҳаммад Миркага никоҳ қилинган эди. Амир Темур Хатлон вилоятини куёви Муҳаммад Миркага инъом қилган эди. Бироқ Муҳаммад Мирка Темур салтанатига қарши исён кўтаради. 1388 йили исён бостирилиб, Муҳаммад Мирка укаси Абулфатҳ билан бирга қатл қилинади. Қатл Темурнинг иккинчи ўғли Умар Шайх Мирзонинг фармонига биноан бажарилади.

1389 йили малика Султон Бахт бегимни амир Довуд дуглотнинг ўғли амир Сулаймоншоҳга никоҳ қилинади.

Малика Султон Бахт бегим 1430 йили Нишопурда вафот этади.

Сирожиддин Саййид

СЕН ҲАМОН УШАНДАЙ УЛУҒВОРДИРСАН

Юрт бугун ажойиб ва ғаройиб кунларни бошидан кечирмоқда. Истиқлол деган сўзнинг моҳиятини ким англаб, ким англамаган. Ким пул соғиб чўнтак қаппайтириш билан овора, ким отабобосининг етти ухлаб тушига кирмаган Куала Лампур дегич ажабтовур мамлакатларга сафарга отланмоқда, Деновдан чиққан яна бир ўктам тижоратчи Токио кўчаларида нос чекиб юрибди. Кимдир «Мерседес», яна кимдир «Волво» минган... Хуллас, бугунги ҳаёт, туриш-турмушнинг манзаралари бундан беш-ўн йил аввалги кўринишлардан тамоман бошқача. Лекин бир нарса аён: умрининг гул фасли далада куйган она оқ ювиб, оқ тараб улғайтирган ўғлини аскарликка кузатаркан, энди ваҳму хавотир билан йўлга қарамайди. Унинг фарзанди энди етти ёт ўлкаларда эмас, ўз юртида хизмат этади. Юрт хотиржамлиги, энг аввал, кўнгишлар хотиржамлигидандир.

Истиқлолга эндигина уч йил бўлди. Бу муддат тарих олдида икки киприк ораси янглиғ гап. Ҳаммамизни инсофу диёнатдан айирмасин. Миллий маърифат, ғурур ва идрокка кўкнор эзиб етишиб бўлмайди, биродарлар, энди бизни тўғри йўлларга буюрсин, илм ва маърифатга бошласин!

ВАТАННИ УРГАНИШ

Мен Ватанни на китоб, на
Жаридадан ўрганганман.
Момоларнинг юзидаги
Харитадан ўрганганман.

Боболарнинг таёғию
Чориғини кўргандайман.
Мен Ватанни сўрилардан,
Сўқмоқлардан ўрганганман.

Кинолармас, бул Ватанни
Минорлардан ўргандим мен.
Оқ латталар ҳилпираган
Чинорлардан ўргандим мен.

Хонақоҳлар. Офтобалар.
Кетавердим. Кетавердим.
Ҳар тоғида бир авлиё,
Шул ҳикматга етавердим.

Ватан. Ватан. Ватан. Ватан.
Надир манга дурри Адан?
Селинг мени сел этгуси,
Элинг мени эл этгуси.

Бу тепалар, қумтепалар
Остидаги тарих қадар
Сукунатинг кўрганда мен
Сукунатни ўргандим мен.

Оқшом яримойинг кўриб,
Қафтларим юзга суртаман.
Бир жисму юз минг руҳдаман,
Ватан. Ватан, Ватан. Ватан.

Боғинг кўриб мен боғ бўлдим,
Доғинг кўриб ўртандим мен.
Сени Афғон элдан келган
Тобутлардан ўргандим мен.

Пушталарда қолиб кетган
Кўнглим экандирсан, Ватан.
Ёлғиз онам, паришонҳол
Синглим экандирсан, Ватан.

Мен кўксимда қумдай ёнган
Едларга виро айтаман.
Ёмғирларингда кетаман,
Ватан. Ватан. Ватан. Ватан.

Қанча ғамга мақбар дилим,
Мақбар кўрсам, қақрар дилим.
Ёнғин бўлур, жон ила тан,
Ватан. Ватан. Ватан. Ватан.

Кетавердим. Ён-веримдан
Қуёшли ҳар томонлари.
Нурлар сочиб ўтаверди
Бу уйларнинг айвонлари.

1661

Ҳар кун кўриб, билиб, сенга
Қайта-қайта етавергум.
Ватан, мангу армон Ватан,
Айта-айта кетавергум.

ОҚСАРОЙ

Зиёратга келдим саҳар чоғ, сарой,
Мунғайиб турарди ҳаммаёқ, сарой.
Буюк салтанатнинг заволи сенми?
Кўксимда доғ узра унди доғ, сарой.

Нақшлар музтариб, деворлар яро,
Бул мажруҳ муқаддас оятлар аро
Келди мозийлардан бир мунглуғ садо,
Ул менинг бағримни қилди чоғ, сарой.

Манглаймни босиб муздайн гиштга
Йиғладим ҳар ўтган, ўтмаган ишга.
Қадим нафасингни ютибон ичга
Турардинг ҳолимдан сен огоҳ, сарой.

Турардинг абадий шавкату шондай.
Осмонлар қаъридан бўлиб осмондай,
Кексайган, нуроний соҳибқирондай
Бир оқ булут тушди баногоҳ, сарой!

Дилим равоқларга уриниб кетди,
Замонлар бир лаҳза суриниб кетди.
Боқсам Самарқандлар кўриниб кетди,
Турардинг бир ўзинг танҳо, тоқ, сарой.

Сен ҳамон ўшандай улуғвордирсан,
Дунё туганди, сен устивордирсан.
Балки бир юпанчга сен ҳам зордирсан,
Эй Амир Темурдан қолган оҳ, сарой!

1992

* * *

Жувонмарг Арслонлар, ёш кетган Шерлар —
Миллий озодликка етмаган эрлар!
Бўғзимда ҳирқираб турибди бу дам
Миллий озодликка етмаган алам.
Қуриди, шўралаб жон берди, эсиз,
Миллий озодликка етмаган денгиз.
Сақлаб қолармиди миллат ҳаётин
Миллий озодликка етмаган олтин?
Миллий озодликка етмаган замин,
Кимлар ташиб кетди миллий маҳзанинг?
Келар деб ишондинг порлоқ паллалар,
Озод бўлар дединг тутқун далалар?
Миллий озодликка етмаган шамол
Ингранар, ғўзалар гирдида савол.
Шаҳидлар кўзидай очиқ, нигорон,
Миллий озодликка етмаган осмон.

* * *

Она, сизнинг ёнингизда қололмадим,
Кўзингизга гард қўнди, мен ололмадим.

Билмадингиз, ҳаловату ором надир?
Оромингиз олдим, ором беролмадим.

Остонамиз кузатгайдир баҳорларни,
Хазонларга алмаштириб ифорларни.
Барглар ҳикмат айтса тирнаб деворларни,
Таскин бериб қошингизда туролмадим.

Қишлар бунда оқ дастурхон тузатгайдир,
Чилла яна не ўйинлар кўрсатгайдир?
Учоғдаги олов сизни иситгайдир,
Мен шу ёнган қўрчалик ҳам бўлолмадим.

Қўклам келиб, очилганда келинчаклар,
Қуймаганда сувлар ташиб қуюнчаклар,
Чайқалганда гўдак тўла беланчаклар,
Қуюндингиз, мен ҳеч тадбир қилолмадим.

Тинди йиллар, тинди олам ёгинлари,
Селларнинг ҳам бор-ку сўнги, охирлари.
Тинмаган чоғ юзингизнинг ёмғирлари,
Мен бир насим бўлиб етиб келолмадим.

Кўнгил йўлини бошдин-оёқ меҳнат кўрдим,
Йўлда ётган хасда ҳам бир зийнат кўрдим,
Бировларга кўнгил бериб миннат кўрдим,
Манглаймни тошга уриб ёролмадим.

Умр деган новладаги қушдай экан,
Оқибатнинг эса мағзи пучдай экан,
Дунёлари кечаги бир тушдай экан,
Мен бу тушнинг таъбирини билолмадим.

Шом чоғида қолдингизми толиб яна,
Заъфарондай сарғайибу сўлиб яна?
Шунча алам етмагандай, келиб яна
Бор дардимни сизга тўқдим, уёлмадим.

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм

Эрта саҳарда мўъминлар қаторида ўрнимдан турғизган, кўзимга нур берган, онгимни тиниқлаштирган, қўлга қалам олишга имкон яратган Эгамга ҳамд айтмоқ билан ишга киришгумдир. Е Тангрим, дилимда бир дард уйғонган, уни диндошларимга-да етказишга ўзинг мадад бергайсен. Эй Оллоҳ, бошига қилич келганида ҳам Сенинг муборак номингни тилдан қўймаган, Ватан ҳурлиги учун жон берган, аммо Ватан тупроғида ётиш насиб этмаган шаҳидларни ўз раҳматингга олғайсен.

Е Тангрим, Ўзингнинг ризолигинг билан, шаҳидлар руҳини шод этмоқ мақсадида шул асарни ёзмоққа жазм эттим.

Тоҳир Малик

ОВ

Қисса

Сен тебраниб ўртангин,
Мен йиқилиб инграйин.
Сен ўтли ун чекарда
Мен қонли ёш тўкайин.
Абдурауф Фитрат

МУХТАСАР МУҚАДДИМА

Бу тонг Унет сайёраси ташвишли хабар билан уйғонди. Бир этаги денгизга туташ баланд тоғ сийнасига жойлашган кузатув маскани «1248» рақами билан белгиланган сайёрага етиб борган киннот кемасининг ҳалокатга учрагани ҳақида маълумот тарқатди. Кема нима сабабдан сайёра сатҳига қулагани номаълум эди. Унет олимларига маълум бўлган нарса — фазогирларнинг учтаси ҳалок бўлган. Бирови ҳаёт, аммо унинг-да қисмати қоронғи.

Уша тонг унетликлар тақвимида 2419 йил, эрта куз ойининг ўн биринчи куни бошланди. Унетликлар «1248» сайёранинг номи «Ер» эканини, кемалари Ер вақти билан 1908 йил июнининг ўттизинчи тонгида ҳалокатга учраганини кейинроқ биладилар. Тирик қолган ягона фазогирнинг тақдири эса уларга узоқ йиллар номаълум бўлиб қолаверади.

ЎТТИЗ ЙИЛДАН СЎНГ...

1

Бу қамоқхона қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куймайдиган, аммо қушнинг ҳам, одамнинг ҳам етиб келмоғи мушкул бўлган узоқ бир ўрмонзорга жойлашган эди. Фуқаро урушида чапдастлиги билан донг таратган, Бухоро амирини Афғон чегарасига қадар таъқиб этиб борган, чавандозликда, қилич чопишда тенги йўқ одам келиб-келиб мана шундай овлоқдаги қамоқхонага бошлиқ бўлганидан хафа эди. У осуда ҳаётга тоқат қилолмасди.

Сиёсий маҳбусларнинг мўъмин-қобиллиги унинг ғашини келтирарди. Нафсиларни айтганда, бу ердагиларнинг барчаси у учун сиёсий маҳбус эмас, балки халқ душманлари эдилар. Фуқаро уруши чоғида уларни тамоман қириб ташламаганидан афсуслар чекарди. Яхши ҳамки, ақлли одамлар бу қамоққа ўғри-каллакесарларни ҳам юборишган. Бошлиқ дастлаб уларни ишга солиб, кўнгил хуморини ёзди. Ўғри-каллакесарлар биргина ишора билан сиёсий маҳбусларни дўппослаб қолишар, Бошлиқ эса бу манзарани ҳузурланиб томоша қилар эди. Бироқ бу ҳам бора-бора кўнглига лаззат бермай қўйди. Чунки қуруқ тамошабинлик Бошлиқнинг табиатига ёт, бундай дўппослашда ўзи иштирок этмаса, дили таскин топмас эди.

Кўнларнинг бирида у кўнглига таскин-тасалли берувчи ажойиб бир ўйин ўйлаб топди. Бу ўйин оқибатида бошқармага ғалати маълумотлар бора бошлади: «Фалон исмли, фалон рақамли маҳбус қочишга уринган пайтда отиб ташланди...» Бошқармадагилар бу қамоқхонадан ким қоча оларкин, қочиб қайга бораркин, деб ўйлаб ўтиришмасди. Улар учун энг муҳими — маҳбус тириклайин қочиб кетмабди — кифоя!

Икки кундан бери тинмаётган ёмғир қамоқхона бошлиғининг руҳини тамоман эзиб ташлади. Режаси бўйича кеча овга чиқиши керак эди. Ёмғир ерни атала қилиб юборди. Қадам босганингда этikka бир пуд лой илашиб чиққандай оёқни кўтара олмай қоласан. Туркistonнинг иссиқ кўёшига, сар меваларига ўрганган Бошлиқ бу намгарчиликка, ёмғир тинганидан кейин ёпириладиган чивинларга тоқат қилолмас эди. У бирон юмуни билан шуғулланмаса, юраги тарс ёрилиб кетишини ҳис қилиб, тўққизинчи баракдаги айғоқчисини чақиртирди. Тумшуғи олдинга туртиб чиққан айғоқчи остона ҳатлади-ю, подшоҳ қаршисида «буюрсинлар, олий ҳазратлари», деб қўл қозуштирган мулозимдай ювошгина турди. Бу ҳолатда қамоқхона бошлиғи чиндан ҳам подшоҳ, у эса содиқ мулозим мақомида эди. Албатта, Бошлиққа «Сиз подшоҳсиз!» деган одам балоларга қоларди. Чунки Бошлиқ бу сўздан ҳазар қилар эди. Подшоҳу бойларга қарата ўт очган, жаҳон инқилоби учун қилич яланғочлаган одамни «подшоҳ» деб аташни энг улуг ҳақорат санарди. Кимда-ким журъат этиб «Сен эшаксан!» деса, кечирини мумкиндир, аммо «Сен подшоҳсан!» деган тилнинг оқибатда кесилуви тайин эди. Шунга қарамай Бошлиқ кичик бир мамлакат подшоҳи эга бўлган имтиёзлардан тўкис фойдаланарди. Унинг айрим қилиқларига қараб, у ўзини оддий подшоҳмас, Худо деб, қамоқхонадагиларни банди эмас, банда деб биледи шекилли, дейиш ҳам мумкин эди.

У мушук боладай титраётган айғоқчисига ачингансимон қараб турди-да, устол устидаги ароқдан истаконга тўлдириб қўйди. Айғоқчи илдам юриб келиб, истаконни қўлига олди-да, тўрт

ютумда бўшатди. «Куф» деб қўйиб тилини чиқариб, лабини ялаб қўйди.

— Худо ёрлақасин сизни,— деди.

Бошлиқ унинг юзига тарсаки тортиб юборди.

— Бу хонада Худони тилга олма, демабмидим?!— деди ғазаб билан.

Айғоқчи кутилмаган тарсаки зарбидан бир чайқалди-ю, ўзини тутиб олди.

— Билмай айтворибман, кечиринг. Мулланинг атрофида юравериб, тилим ўрганиб қолибди.

— Бунақа тилни кесиб, итларга ташлаш керак. Хўш, нима дейди мулланг?

— Кўнмаяпти,— Айғоқчи шундай деб яна лабини ялади. Бошлиқ жавобдан қоникмаганини англаб, қўшимча қилди:— Индамай ётаверсак гуноҳ-ку, қочиб ҳам жиҳоднинг бир тури, деб ҳам кўрдим.

— Нима дейди?

— Кўп гапирмади, бош чайқайди, холес.

— Бошқалар-чи?

— Бошқалар анча кўнган.

— Анча деганинг нима?

— Муллага қараб туришибди.

— Узларида калла йўқми?

— Мулланинг кўзи ёмон. Бир қараса, одамни ғалати қилиб қўяди.

— Ғалати деганинг нимаси?

— Қўл-оёқ бўшашиб, жон ҳалқумга келиб қолганга ўхшайди.

— Жонинг ҳалқумингга келдими?— Бошлиқ шундай деб унга қаттиқ тикилди. Сўнг жафига мушт туширди. Айғоқчи икки қаддам нарига учиб тушди. Бундай муштан кейин тепкилаш бошланишини билгани учун гужанак бўлиб олди. Бу сафар Бошлиқ марҳамат қилиб, тепмади.

— Емғир тинганидан кейин қочасанлар,— деб гапни калта қилди.

Айғоқчи чиқиб кетгач, минорадаги соқчилар ўрмонга қараб ўқ ота бошладилар. «Яна келдимиз?» деб ўйлади Бошлиқ дераза оша ҳовлига қараб. Кейин ёрдамчисини чақириб «Нима гап?» деб сўради.

— Уқ ўтмас буғу яна пайдо бўлибди,— деди Ёрдамчи.

Эрта баҳорда қамоқхона атрофида бир катта шохдор буғу пайдо бўлган эди. Унга қараб отилган ўқ изсиз кетарди. Ҳатто мерганлар ҳам пойлаб отишди— фойда бермади. Шундан сўнг буғунини кўрганда аскарларни саросима босадиган бўлди. Бошлиқ «ўқ отишса, қўрқувлари камайар», деган фикрда соқчиларга буғу кўриниши билан отишга рухсат берган эди.

Тоза ҳаводан нафас олишга кўниккан таъби нозик одам тўқ-қизинчи баракка кириб қолса, бу жойнинг қўланса ҳидига тоқат қилолмай қочиб чиқиши тайин. Одам бўйидан икки қаричгина баландроқ қилиб солинган бу бостирманинг белдан сал юқорисигина ер сатҳидан тепада. Икки шапалоқ ҳажмидаги дарчалардан хира нур базўр киради. Қўпол эшик очилган маҳалда тоза ҳаво ёпирилиб кириши мумкин. Ғўлалар тирқишидан сизиб ўтувчи ҳаво эса тамаки, тер ва яна алламбалоларнинг ҳидини ҳайдаб чиқара олмайди.

Раҳматуллоҳ бу баракка қадам босган дастлабки дақиқада кўп қийналди. Уқчиқ тутавериб тинка-мадорини қуритди. Бундан баттар балоларга чидаган одам боласи, тақдир экан, бу сассиқ ҳавога ҳам кўникди. Раҳматуллоҳ билан бирга келган Мирҳосил барак остонасини ҳатлаши билан бурнини беркитиб:

— Худди лаҳадга ўхшайди-я,— деганида, Раҳматуллоҳ:

— Ундай деманг, биродар, лаҳад бунақа сассиқ бўлмас,— деб эди.

Қишда ёққан қор барак бўғотигача босиб, ғўла тирқишларидан кириб турувчи ҳаво йўли ҳам беркилганида, ўпкаси заифроқ маҳбус баҳорга етиб боришдан умидини узди. Раҳматуллоҳ ёмғир ёққан кунлари қийналади. Бошқа маҳал, қор ёғиб турганида ҳам, ўрмонда ишлаб, кўнгли сал овунади. Туни билан қийналган ўпкаси роҳатланади.

Икки кун эзиб ёққан ёмғир уни сил қилиб юборай деди. Кеча оқшомда, жала авжига чиққан маҳалда Бошлиқ «зерикиб қолишмасин», деб раҳм қилиб, барчани ташқарига қувиб, югуртирди. Ушандан бери баракдан чиқишга ҳеч кимнинг тоқати йўқ. Раҳматуллоҳ ўрмондаги аллақандай ёввойи меванинг нўхатдек келадиган данагидан ўзи ясаб олган доналарни ўгириб, тасбеҳ айтади. У Оллоҳга нолалар қилмайди. «Э Тангрим, не учун менга бундай азобларни раво кўрдинг, гуноҳим не эди?» деб фиғон чекмайди. Шундайгина ёнида жағини муштумига тираган ҳолда, кирланиб кетган дарча орқали ташқарига тикилиб юзтубан ётган Мирҳосил бир куни шундай деб зорланганида, Раҳматуллоҳ:

— Асти ундай деманг, биродар, неки кўргилик кўрган бўлсак, ўзимизнинг феълимиздан. Қолаверса, Оллоҳнинг имтиҳони ҳам бир марҳамат,— деган эди.

— Мен-ку, Худони унутаёзган бир банда эдим, менга бу оғир синовни раво кўрибдими, тақдиримга тан берай. Аммо сиздай тақво эгасини бунчалар хор қилмаса?..— деган эди Мирҳосил.

— Астағфируллоҳ! Кимни қандай синашни ўргатмоқ ожиз бандаларнинг юмуши эмас. Кимни имонга қайтарми ё йўқми, деб синаса, кимнинг имони нақадар собит эканини аниқламоқдир, валлоҳу аълам... «Иаъ Ибадин! Иза ъibtалайту ъабдан мин ъиба-

ди муъминан фаҳамидани ва сабара алайҳа ма ибталайтуху
Файннаҳу йақуму мин маджайҳи залика кайавма валадатҳу ми-
нал хатайа».¹

Табиатан жиззакироқ бўлган Мирҳосил Раҳматуллоҳ билан
бу хусусдан яна бир неча карра баҳс юритди. Мирҳосилнинг гап-
лари баъзан шаккоклик сари етакласа ҳам Раҳматуллоҳ унга
ҳақиқатни сабр билан уқтирмоқчи бўлаверди. Устози шайх Ис-
моил унга шундай таълим берган: «Иймондан қайтганларга ёки
кофирларга дуч келсанг, сабрли бўл, Ҳақ таолонинг йўлини сабр
билан тушунтир. Шояд бугун бўлмаса эртага Оллоҳ улар қал-
бидаги қулфни очса...»

Оллоҳнинг зикри билан банд бўлиб ўтирган Раҳматуллоҳнинг
хаёлини Мирҳосилнинг овози бузди:

«Мен энди худди бир сомон парчаси...
Локин зўр денгизнинг чексиз қўйнида,
Жимгина борадир кирсиз қўйнида,
Эркин кўпикларнинг аллақанчаси...»²

Раҳматуллоҳ тасбеҳ доналаридан кўзини олиб Мирҳосилга
қаради. Унинг қимир этмай ётганини кўриб «ўзича гапиряпти»,
деб ўйлади-да, яна тасбеҳ доналарига тикилди. Шу онда Мир-
ҳосил яна тилга кирди:

Қип-қизил қон бўлиб
Кунлар ботадир...
Ёмон ҳидга тўлиб
Тонглар отадир...
Оғир кунлар тушди менинг бошимга...

Мирҳосил қадини кўтариб, чордана қуриб ўтирди-да, айбдор
одамдай бошини эгди.

— Шеър туғилиб қолдими, шоир биродар?— деди Раҳматул-
лоҳ ҳилмлик ила.

— Устознинг шеърларини эсладим. Ҳозир қайда эканлар, қай-
си сассиқ баракда ётибди эканлар?

«Эркин бошқалардир, қамалган менман
Ҳайвон қаторида саналган менман...»

¹ Мазмун будир: «Эй бандаларим! Мен бандаларим ичидан бир муъмин ки-
шини (бирон мусибат етказиб) имтиҳон қилсам, у менга ҳамд айтиб, менинг им-
тиҳонимга сабр қилса, у ўша жойидан турганида хатодан (гуноҳлардан) онаси
туққан кишидек пок бўлиб туради.

(«Ҳадиси қудсий»дан Абу Муҳаммад Маҳбубий
Марғилоний таржималари.)

² Зикр этилгувчи сатрлар ўлуғ шоир Чўлпон қаламига мансубдир.

— Шундай одамга жабр қилишди-я!— Мирҳосил алам билан бош чайқади.— Ҳз ҳамкасблари қўлларига кишан уриб беришди-я! Тақсир, эрта-индин устоз қамоқдан чиқиб келсалар, уларнинг виждонлари азоб чекмасмикин?

— Виждонлари дейсизми?— Раҳматуллоҳ ажабланди.— Мунофиқда виждон бўлади, деб сизга ким айтди?

— Улар дўзахимилар?

— Буни қиёматда ёлғиз Оллоҳнинг ўзигина белгилайди. Биз ожиз бандалармиз. Ким дўзахга, ким жаннатга ноил бўлмоғи бизга қоронғи.

— Шунақа дейсизу, кўриниб турган аниқ нарсани тан олгингиз келмайди. Одам гўштини ейиш ҳаромми? Ҳаром! Ҳаром еганлар дўзахга тушадими? Тушади. Тухмат, ғийбат одам гўшти ейиш билан баробарми? Баробар... Дўзахдан бошқа ерга тушмайди у малъунлар. Аммо мен ҳам уларнинг кетидан дўзахга тушишни истардим. Уларнинг куйиб, жизғанак бўлиб, азоблар чекишларини кўриш учун ҳам дўзахда бўлишни истардим.

— Астағфируллоҳ!— Раҳматуллоҳ шундай деб, тасбеҳ ўғирганича пичирлади: «Ва ма-а алламнаҳу-ш-шиъро ва ма-а йанбағи лаҳу...»¹.

Раҳматуллоҳ шоирларнинг феъл-атворини билмагани учун шу пайтгача бу оятнинг моҳиятини дуруст англамас эди. Тўғри, устози бу хусусда ҳам таълим берган. Раҳматуллоҳ у зотнинг айтганларини яхши эслайди. Ҳозир ҳам тасбеҳ ўғира туриб, ёдга олди: «Муҳаммад алайҳиссалом модомики Оллоҳ таоло томонидан юборилган пайғамбар эканлар, демак, фақат ва фақат рост сўзламоқликлари шартдир. Назм эса ўз эҳтироси, муболағаси билан ростгўйликни кўтара олмайду. «Шеърнинг энг ширини энг ёлғонидир», деб шоирларнинг ўзлари ҳам эътироф этурларким, ўз умматларига бир умр амал қилинадургон дин арконларини ўргатувчи, хусусан, ғайб олами, охираат диёри ҳақида хабар берадургон пайғамбарнинг шоир бўлиши чиндан ҳам дуруст эмасдур...»

Раҳматуллоҳ Мирҳосилга кўз қири билан боқади. «Бу банданинг кўкрагида олов бор. Ендиради, куйдиради... Бу-ки юрт қайғусида бунчалар ёнса, устози қанчалар ёнар экан?» деб ўйлайди.

Мирҳосил гаплари Раҳматуллоҳга ёқмаганини фаҳмлади. Кўз қири ташлаб қўйганини ҳам сезди. «Тақсирга маъқул гап айтиш мушкул. Уни айтсанг, макруҳ дейди, буни айтсанг, шайтон васвасаси, дейди. Пичирлаб дуо ўқийверар, ўқийверар... Дуруст, Оллоҳни зикр этмоқ — муслим учун фарз. Аммо жиҳод деган тушунча ҳам бор-ку?! Нечун эсламайди буни?» деб хаёлдан кечир-

¹ Маъноси: Биз унга (Муҳаммадга) шеър ўргатмадик ва шоирлик унинг учун дуруст эмасдир... («Ёсин» сураси, 69-оят. Алауддин Мансур таржимаси).

ди. Тунов куни Комиссар шундай деганида Раҳматуллоҳ унга қаттиқ тикилди-ю, индамади. Сўнг холи қолиб, Мирҳосил буни такрорлаганда, «Жиҳодга қандай кўтариласиз? Чор-атроф гайридин бўлса, фаросат эгалари оз, каллакесар-муттаҳамлар кўп бўлса, яна мунофиқлар...» деди.

Мирҳосил сезиб юрибди: Раҳматуллоҳ Комиссарни ёқтирмайди. Шундан бўлса керак, унинг таклифларига беписанд қарайди. Қочишдан қўрқадими ё Комиссарга ишонмайдими? Баракда уни ҳеч ким исми билан чақирмайди. Ҳамма «Комиссар» дейди. Мирҳосил унинг чиндан комиссар бўлган-бўлмаганини билмайди. Аммо катта папка қўлтиқлаб извошларда, сўнг автомобилда керилиб ўтирганини кўрган. «Бу тақсир-ку, маълум — болшевикларни ҳазм қила олмайди. Қизил командир-чи? У нимага ишонмаяпти?» Раҳматуллоҳнинг ўнг томонида ғужанак бўлиб ётган сочу қошлари сап-сарик бу одамни «Қизил командир» дейишлари нотаниш кишига ғалати, ҳатто кесатиқ каби туюлади. Аслида эса, у чиндан ҳам қизил командир бўлган. Фрунзе тақдим этган қиличини ўйнатиб, хўп давр сурган. Ҳақиқат деб қилич чопганида, раҳмат эшитарди, ҳақиқат гапни айтиб қўйиб, ўзини бу ерда жўрди. Кеча ёмғир остида маҳбуслар югуртирилганда яна бир ҳақ гап айтди, ўзи каби қилич чопган, ўзи каби қизил командир бўлган, бироқ, тилини тия олгани учун маҳбус кийимини киймаган собиқ қуролдоши биргина мушт билан кўзи атрофини кўкартирди. Бу кўк кетар, аммо қоринга тушган тепкилар асорати кетмас кўринади. Кечадан бери оғриқ кучайса кучайдики, камаймади. Оғриқ заптига олганида беихтиёр инграб қўяди.

Ҳозир ҳам ингради. Раҳматуллоҳ тасбеҳ донасидан кўзини олиб, Қизил командирга қаради. Кафтини унинг пешонасига қўйди.

— Иситмаси борми?— деб сўради Мирҳосил.

Раҳматуллоҳ «Ҳа», деб бош ирғади. Қизил командир кўзларини очиб, қаддини сал кўтарди.

— Комиссар қани?— деди занф овозда.

— Чақириб кетишди,— деди Мирҳосил.

— Унинг таклифини ўйладим,— деди Қизил командир.— Тўғри айтади: қочиш керак. Қутулиб кетолмасмиз балки, аммо ўлганда ҳам исён қилиб ўлиш керак. Бундай яшаш мумкин эмас. Бошқаларга сабоқ бўлсин. Тақсир, бошқа йўл йўқ.

Кечаги кунга қадар қочиш ҳақида сўз кетса, Қизил командир қатъий рад этаётган эди. «Биз англашилмовчилик туфайли бу ерларга келиб қолдик. Уртоқ Сталин бу номаъқулчиликларни шундайлигича қўйиб қўймайди. Мен доҳийга хат ёздим. Ҳадемай уйимизга кетамиз», деб ишонтирмоқчи бўларди. (Мактублари Бошлиқ хонасида умрини яшаб бўлганини у нодон банда қайдан билсин?) Кеча ёмғирда бўкиб, майдоннинг аталасини чиқариб югуришганидан сўнг Бошлиқ хонасига ҳақиқат излаб кирди.

Киришда даядил эди, дам ўтмай чап кўзи хиралашган, тепки азобидан букчайган ҳолда чиқди. Ҳозир ухлаб ётгандир, деб ўйлашган эди. Йўқ, уйғоқ экан. Уйқусиз тун уни дохийдан марҳамат кутиш бефойда эканига ишонтирибди. Дилида исён руҳини уйғотибди. Кимга, нимага қарши исён қилади? Нимага эришади? Бир марта исён қилиб-ку, кўрадиганини кўриб ётибди.

— Тақсир, гапирсангиз-чи...— деди Қизил командир.

Раҳматуллоҳ тасбеҳ доналаридан кўзларини олмаган ҳолда:

— Мен сизга тўғри йўл кўрсатишга ожизман. Тўғри йўлни Яратганнинг ўзи кўрсатади. Бу ердан-ку қочиб қутуларсиз, кейин-чи?— деди. Сўнг пичирлаб кўшиб кўйди:— Инна лиллаҳи ва инна илайҳи рожибуъ!...

— Сиз... ўзингиз биласиз... хоҳласангиз, ўтираверинг,— Қизил командир шундай деб Мирҳосилга қаради:— Булар ҳеч қачон биз билан бирга бўлишмаган.

— Командир,— деди Мирҳосил кескин оҳангда,— ўйлаброқ гапиринг.

— Ранжиманг, биродар, бу киши тўғри гапни айтдилар,— деди Раҳматуллоҳ хотиржамлик билан.— Биз фақат Оллоҳдан юз ўгирмаганлар билан бирга бўламиз.

— Ҳа... бирга бўласиз...— Қизил командир шундай деб ингради. Бу инграш тан оғриги азобиданми эди, ёнки руҳ азобиданми эди, ҳамсуҳбатлар фарқлай олишмади. Бир-икки нафас ўтмай, Қизил командир яна тилга кирди:— Оллоҳ, сабр қилгин, деган — сабр қилдик. Оллоҳ, бойликка берилма, кибрга берилма, деди. Аммо бойлар қулоқ солмадилар. Сабрлилар азобда юраверди. Оллоҳга бўйсунмаганлар роҳатда яйрайверди. Шуми ҳақиқат? «Оллоҳ», «Оллоҳ», дейсиз... Оллоҳингиз сиздан юз ўгирган, шунга ақлингиз етмаяптими?..

Раҳматуллоҳ пичирлаб истиффор айтди, аммо Қизил командирга жавоб қайтармади, баҳсга киришмади. Мана шу одати маҳбус биродарларининг юрагини ёриб юборай дерди. Қизил командир ҳам, Комиссар ҳам, баъзан Мирҳосил ҳам уни баҳсга тортишга уриниб кўрарди. Бироқ, Раҳматуллоҳ улар бошламоқчи бўлган йўлга яқинлашмас эди. Бир кун Комиссар: «Сиз нима учун баҳсдан қочасиз, бизнинг ҳақиқатимиз олдида сиз ожизсиз», деганида унинг хаёлига дастлаб «Йа ибни Адама! Ила кам тажолис-с-солиҳийна ва ла такуна минҳум фаиза жаластаҳум ва лам такун минҳум фамата туфлиҳу?»² деган калима келди. Аммо

¹ Албатта, барчамиз Оллоҳданми ва албатта, Оллоҳга қайтгумиздир.

² «Эй одам фарзанди, қачонгача солиҳ бандаларим билан бирга ўтириб, ўзинг улардай бўлмайсан? Борди-ю, бирга ўтириб қолсанг ҳам, улар сафига «Ушлмайсан, қачон сен нажот топасан?»

бу муборак сўзларга Комиссарнинг фаҳми етмаслигини эслаб, фикрини лўнда баён қила қолган эди: «Сизнинг қалбингизга шайтон ин қуриб жойлашиб олган. Сиз аввал қалбингизни покланг, сўнг ҳақиқат хусусида мен билан сўзлашинг».

Комиссар кириб жойига чўзилди. У ҳар сафар навбатдаги «сўроқ»дан қайтгач, шундай қилади. Айниқса, хўжайин ароқ билан сийлаган дамда, ҳидидан пайқаб қолишмасин, деб бошини ҳам чойшабга ўраб олади. Раҳматуллоҳ буни фаҳмлаган, унинг қадам олиши бежо эканини сезган. Шу боис унинг гаплари, таклифларини эътиборсиз қолдирарди. Комиссар бошини чойшабга ўраб олган бўлса-да, Раҳматуллоҳнинг ўтқир нигоҳини ҳис қилди. У шарт чойшабни юлқиб, қаддини кўтарди — янглишмаган эди, Раҳматуллоҳ унга қаттиқ тикилиб турарди.

— Нимага менга бундай қарайсиз?— деди Комиссар, титроқ овозда.— Гапиринг, мақсадингизни яширманг, айтинг!

Раҳматуллоҳ ундан нигоҳини олиб қочмади. Комиссар бундан баттар талвасага тушди.

— Қараманг менга,— деди бу сафар ялиниш оҳангида.

Соқчи кириб, Раҳматуллоҳни чақирмаганида охири нима бўлишини айтиш мушкул эди. Ҳар ҳолда Комиссарнинг бу нигоҳга чидай олмасдан талваса оловида қовурилиб, оқибат портлаши ҳақиқатга яқин эди.

Раҳматуллоҳ ўрнидан тураётиб, Мирҳосилга бир қараб олди. Мирҳосил бу қарашнинг маъносини тўғри англаб, унга эргашди. Эшикка яқинлашганида Раҳматуллоҳ Мирҳосилга қарамаган ҳолда, худди ўзига ўзи гапирётгандай деди:

— Сиз эсли одамсиз, эҳтиёт бўлинг.

Бошқа гап айтмади. Ранда кўрмаган қалин тахталардан ишланган беўхшов эшикни очиб, ташқарига чиқди.

3

Айғоқчи чиқиб кетиши билан Бошлиқ унинг изидан тупурди. Гарчи Комиссар холис хизмат қилаётган бўлса-да, Бошлиқ ундан нафратланар эди. «Сотилиши бу қадар осон бўлган одам қандай комиссарлик қилган, одамларни нималарга даъват этган, бунга эргашганлар қандай аҳмоқлар экан?» деб ўйлар эди. Ҳозир ҳам шу ўй ҳаёлига келиб, гижиниб тупурди. Сўнг лабига папирос қистириб, қўлларини шимининг чўнтагига солган ҳолда, гоз келбатида у ён-бу ён юрди.

Худди шу онда минорадаги соқчилар ўқ ўтмас буғуни кўриб қолиб, палапартиш ўққа тута бошладилар. Бошлиқ «Ўқ ўтмас буғу яна пайдо бўляпти» деган хабар билан кирган ёрдамчисига қаттиқ тикилди. Ёрдамчи бу қарашга дош беролмай, буғуни ўзи атайин бошлаб келиб гуноҳга ботган одамдай, бошини эгди.

— Тўққизинчи баракдаги муллани чақир. Туннелдан келсин. Ердамчи «хато эшитмадимми?» деган хаёлда бошлиғига савол назари билан қараб олди. Бошлиқ буни сезиб, кескин таъкидлади:

— Ҳа, туннелдан!

«Туннел» деганлари симтўр билан ўралган итхонанинг ўртасидан кесиб ўтувчи даҳлизмонанд йўл. Ҳамиша ярим оч ҳолда сақланувчи, «бос!» дейилса, ҳар қандай тирик жонни ғажиб ташлашга тайёр итлар орасидан ўтиб келишнинг ўзи бўлмайди. Бу ҳам Бошлиқнинг ихтироларидан бири. Жазога лойиқ маҳбуслар бошларига шундай кўргулик тушишидан қўрқишади. Бошлиқ эса «халқ душманларидан ҳатто итлар ҳам ҳазар қиладилар», деб уларнинг таланишларини ҳузур билан кузатади. Ердамчи мўмин-қобил ҳолда юрувчи муллани билар эди, шу боис ҳам «у қандай гуноҳ қилибди?» деган ўйда бошлиғига савол назари билан қараган эди.

Раҳматуллоҳ Бошлиқнинг хонасига тўғри йўлдан эмас, орқа томондан боришларини билиб, туннелдан ўтишга ҳукм бўлганини фаҳмлади. Симтўр эшик очилмай туриб Яратганга муножот этиб, бу азоблардан қутқаришни сўради. Ана шу дақиқада қамоқхона девори ортидан, ўрмонзордан буғунинг узун ўкириқ овози эшитилди. Муножот билан банд бўлган Раҳматуллоҳ аввалига бу зорли овозга унчалик эътибор бермади. Иккинчи ўкириқ янада баланд овозда, бутун ўрмонзорни, ўрмонзорнинг покиза бағрига канадек ёпишиб турган қамоқxonани ларзага солгандек бўлди. Раҳматуллоҳ бир зум тўхтади. Унинг қулоғи остида буғунинг оддий ўкириғи эмас, «Оллоҳу акбар!» деган соф, жарангли овоз янграган эди. Бундай овозни у Қаъбатуллоҳда эшитар эди. Улғайиб, Туркистонга қайтганидан кейин неча минг марта азон овозини эшитди, аммо Қаъбатуллоҳдаги муаззин овозига ўхшаганини учратмади. Болаликда қулоғига қуйилиб қолгани учунми, бу соф, жарангдор овоз, бу оҳанг Раҳматуллоҳ учун қадрли эди. Нима учун буғунинг ўкириғи унга «Оллоҳу акбар!» бўлиб эшитилди — ўзи ҳам англамади. Аввалига, менга шундай туюлди, деб ўйлади, бироқ, бу ҳолат яна уч карра такрорлангач, калимаи тоййибани айтиб, беихтиёр осмонга қаради. Юзларини совуқ томчилар савалади. Минорадаги соқчилар ўрмонга қараб палапартиш ўқ отавердилар. Соқчи елкасига аста туртиб, уни туннелга йўллади. Раҳматуллоҳ «Бисмиллаҳ», деб остона ҳатлаб, калимаи шаҳодатни айтди-ю, сўнг «Оятал курсий»ни ўқиб, ўзи томон югуриб келаётган итларга тикилди. Орадаги масофа уч қадам қолганида «шу қоқсуяк бандани эрмак қиламиз» деб вовуллаб югуриб келаётган итлар бирдан думларини қисиб, тўхтаб қолдилар. Сўнг орқаларига қайтиб, ин-инларига кириб кетдилар. Раҳматуллоҳ туннелдан ўтиб олгач, худди бўри каби бўйинларини чўзиб бир неча марта улидилар.

Бу манзарани кўрган соқчининг эси чиқиб кетаёзди. Дераза оша қараб турган Бошлиқ ҳам саросимага тушди. Саросима тўридан чиқишга улгурмай, эшик очилиб, остонада Раҳматуллоҳ кўринди.

Бошлиқнинг Раҳматуллоҳ билан гаплашиш истаги йўқ эди. Аниқроқ айтилса, Раҳматуллоҳнинг бус-бутун ҳолда, бирон ери ҳатто тирналмаган тарзда кириб келиши мумкинлигини мутлақо кутмаган эди. На илож қилсинки, эти устихонига ёпишган, қорачадан келган, ботиқ кўзларида қатъият зуҳур бўлган бу маҳбус рўпарасида турибди. Бир неча дақиқа муқаддам шу ерда турган айғоқчи каби кўзлари жавдирамайди, қадди эгилмайди. Бошлиқ унинг қорамағиз юзига қараб ажабланди: айғоқчи ҳам, ёрдамчиси ҳам оқ-сарикдан келган бўлса-да, юзи тунд кўринади. Бу маҳбуснинг қорамтир юзи эса ёришиб турганга ўхшайди. Бошлиқ бу муаммага жавоб топишга ҳаракат қилмайди. У маҳбусни чақиртирди. Маҳбус рўпарасида турибди. Энди нимадир дейиши керак.

— Сен нима учун аксилинқилобий ташвиқот билан шуғулланыпсан?— деди тўнг оҳангда. Бошлиқ бу сазолни жазоламоқчи бўлган маҳбусига қараб, одатда бақириб айтарди. Тўққизинчи баракдан чақиртирилган бу муллага нима учундир бақиролмади. Бунга дастлаб ўзи ҳам ажабланди. Сўнг ўзидан ўзи нафратланди. Мулланинг саволга дарров жавоб бермай, киприк қоқмаган ҳолда туриши унинг ғазабини янада оширди:

— Айт, нима учун аксилинқилобий ташвиқот юргизяпсан?!

Бу сафар одатига канда қилмади — овози баралла чиқиб, ҳовури бир оз кўтарилди. Бу сафар ҳам саволи жавобсиз қолгач, уришга шайланди-ю, аммо беихтиёр равишда ўзини тийди.

— Гапга тушунасанми ўзинг?

Раҳматуллоҳ унинг тилида сўзлашишни билмас эди. Фақат айрим буйруқларнинг маъносинигина тушунар, соқчилар, ишдаги назоратчилар пўписа қилиб қолса, Мирҳосил ўргатган икки сўзни ишлатиб, уларнинг дағдағасидан қутуларди. Ҳозир ҳам бисотидаги ўша сўзларни ишлатди:

— Нет понимаш.

Бошлиқ «Тфу!» деб сўкинди. Чиндан ҳам, ўзи бу маҳбуснинг тилини билмаса, бу маҳбус эса унинг гапларига тушунмаса, нима десин? У муллага нафрат кўзини бир оз қадаб турди-да, қимир этмаган ҳолда бақириб, ёрдамчисини чақирди:

— Бу маразнинг тилини биладиганлардан биттасини бошлаб кел!

Бунинг тилини ким билиши ёрдамчи учун қоронғи эди. Аниқроқ айтилса, ҳозиргина ҳаммани ҳайратга солиб туннелдан ўтиб келган бу одамнинг миллатини билмас эди. Қамоқда осиеликлар кўп бўлса, уларнинг миллати ҳар хил бўлса... Бошлиқ ёрдамчисининг талмовсираб турганини кўриб, ғазабини унга сочди:

- Буйруққа тушунмадингми, галварс?!
- Тушундим, лекин...
- Нима, «лекин»?
- Қайси тилда гаплашар экан?
- Бориб, баракдаги ҳамтовоқларидан сўра. Шунга ҳам калланг ишламайдимми?

Орадан кўп вақт ўтмай, хона эшиги очилиб, Ердамчи буйруқ бажарилганини маълум қилди. Унгача на Бошлиқдан, на Раҳматуллоҳдан садо чиқди. Бошлиқ нигоҳи ўткир бу муллани нима деб қийин-қистовга олишни ўйларди. Мана шу қисқа фурсат ичида у ниҳоятда оғир вазифага тайин этилганини яна бир бор ҳис этди. Фуқаро урушида минг чандон дуруст эди. Бунақаларга нима десам экан, деб бош қотириб ўтирмасди. Қиличини яланғочлаб, бир силтар эди, тамом.

Раҳматуллоҳ Бошлиқнинг дўппослаб қолиш одати борлигини эшитган, шу сабабли ундан кўз узмай турарди. «Иа бани Адама! Инни ҳаррату-з-зулма аля нафсии ва жаалтуҳу байнакум муҳарраман фала тазаламуу»¹... Бу ҳам одам фарзанди-ку, зулмга бунча ошна бўлмаса,— деб ўйлар эди у.

Хонага кириб келган Комиссар унинг хаёлини тўзитиб юборди. Хона ўртасида Бошлиқ билан юзма-юз турган Раҳматуллоҳни кўриб, Комиссар қўрқиб кетди. У тилмочлик қилажагидан беҳабар эди, шу боис «Бу мулла менинг ҳақимда ёмон гап айтдимми?» деган ўй баданига совуқ титроқ тарқатди. Комиссарнинг хиёнатга мойил эканини гумон қилиб юрган Раҳматуллоҳ ҳам «Бу бирон нимани чаққан экан-да», деб ўйлади. Уларнинг гумонли ўйларига Бошлиқнинг ғазабли овози барҳам берди:

- Бунинг тилини биласанми?
- Биламан...— Комиссар Бошлиққа нажот назари билан боқди-да, пастроқ овозда қўшиб қўйди:— Биттасини биламан.
- «Биттаси» деганинг нимаси?
- Бу кўп тилларни билади.
- Менга биттаси ҳам етади. Таржима қил: нима учун лагерда аксилинқилобий ташвиқот юргизяпти?

Комиссар таржима қилди. Раҳматуллоҳ саволни тушунмай, Бошлиққа қаради:

— Аксилинқилобий ташвиқот нима?

Бошлиқ яна ён томонга тупуриб, сўкинди.

— Худога сиғинасанми?

— Ҳа, мен ёлғиз Оллоҳга сиғинаман.

— Дарахт кесгани чиққанингда беркиниб ибодат қиласанми?

Бу саволдан сўнг Раҳматуллоҳ Комиссарга тикилди. Комиссар кўзини олиб қочди. Қамоқхонада ким бўлсин — мусулмонми, нас-

¹ «Эй Одам фарзандлари, мен ўзимга зулмни ҳаром қилдим ва уни сизларнинг ўрталарингизда ҳам ҳаром қилдим, бас, бир-бирингизга зулм қилманг».

ронийми, яхудоми — фарқи йўқ, ибодат қилиш қатъиян ман этилган эди. Раҳматуллоҳ ичкарида эканида имо-ишора билан бўлса-да, намозни ўқир, дарахт кесишга чиққанида эса буталар орасига яшириниб ибодат қилар, бундай дамларда ўзини сувга қайтиб тушган балиқдек роҳатда ҳис этар эди. Соқчилар кўришса ҳам индашмас, Раҳматуллоҳ шунинг учун ҳам Яратганга шукрлар қилар эди. Унинг намоз ўқишини соқчилар Бошлиққа чақишмайди. Раҳматуллоҳнинг Комиссарга қараб қўйиши шу важҳдан бўлди.

— Мен фақатгина омонатини Ўзига топширганимдан кейингина ибодатни қўяман,— деди Раҳматуллоҳ қатъий оҳангда.

— Омонати нима экан?— деб ажабланди Бошлиқ.

— Жонини айтяпти,— деди Комиссар,— ўлгунимча ўқийвераман, демоқчи.

Бошлиқ бу ўжар одамни фақатгина уриб хумордан чиқиш мумкин деган хулосага келди. «Булар билан мушт тилида гаплашиш керак. Тилмоч ҳам лозим эмас». У шундай фикрда қўл кўтарди. Раҳматуллоҳ унинг уришга чоғланганини кўрса-да, қилт этмади. Бошлиқ урмоққа ҳезланди-ю, аммо кутилмаганда қўлини орқага силтади. Бундан Комиссаргина эмас, ўзи ҳам ҳайратланди. Олдинга ўқдек учиши лозим бўлган муштни қандайдир куч орқага силтаб ташлаган эди.

— Бугунча урмайман,— деди Бошлиқ, ҳайратини ошкор қилмасликка тиришиб.— Уэр сўрамоқчига ўхшайди, айт, тиз чўксин, узрини қабул қиламан.

Раҳматуллоҳ Комиссарнинг тилидан бу гапни эшитиб, қулимсиради.

— Нимага ишшайяпсан?

— Мен банда олдида тиз чўкмайман. Мен фақат Оллоҳнинг қулиман, бандага тавба қилмайман.

Бу гапдан Бошлиқнинг ғазаб дарёси тўлиб тошди. Яна урмоқчи бўлди, бироқ яна ҳалиги ҳолат такрорланмасин деган хавотирда ўзини тутди.

— Шунақами, кўрамиз,— деди ижирганиб. Сўнг ёрдамчисини чақириб, буюрди:— Туннелдан ҳайда буларни!

— Менинг нима гуноҳим бор?— деди Комиссар қўрқув билан.

— Ҳамманг бир гўрсанлар.

— Тил учида бўлса ҳам тавба қилиб қўя қолинг, булар билан ўчакишманг,— деди Комиссар Раҳматуллоҳга ялиниб.

— Мен мунофиқлик қила олмайман, биродар.

— Ахир, оч итларга талатмоқчи.

— Ўзингиз тиз чўкаверинг.

Раҳматуллоҳ шундай деб Ёрдамчининг «Чиқ!» деган ишорасига итоат этди. Комиссар йиғламаса ҳам йиғлагудек бўлиб унга эргашди.

Бу сафар манзара ўзгача бўлди — итлар думларини қисиб инларига кириб кетмадилар, аксинча, Раҳматуллоҳ билан Комиссар атрофида жон-жаҳдлари билан вовуллайвердилар.

Бошлиқ бу манзарани ҳам ҳайрат, ҳам ғазаб билан кузатди. Муштумини қаттиқ қисди — ҳатто бармоқлари қисирлаб кетди.

— Мен ит эмасман, мендан қочиб қутулиб бўпсан! — У ўзича шундай деди-да, ёрдамчисини чақирди:

— Икки соатдан сўнг Комиссарга айт: операция эртага тонгга белгиланади. Тайинла: тош ёғса ҳам қолдирилмайди. «Айиқ»қа айтиб қўй: бугун уларни бир эрмак қилсин.

Айиқ қамоқхонанинг азроили ҳисобланарди. У кимнидир эрмак қилдими — демак, у бечоранинг умр шоми яқинлашибди. Бошлиқ тўққизинчи баракдагиларни бекорга Айиққа топширмади. Эртанги «ов» олдидан уларнинг силласини қуритиб, ўзининг юмушини пича оsonлаштирмоқчи эди. Ёрдамчи буни тушуниб, илжайиб қўйди.

4

«Туннел»дан ўтиб олишганидан сўнг Комиссар Раҳматуллоҳнинг чап елкасидан аста ушлаб, уни ўзига қаратди.

— У бадбахт билан ёмон ўчакишдингиз. Энди тинч қўймайди. Қочмасангиз, ўлдим, деяверинг.

Раҳматуллоҳ тўхтаб, атрофга қулоқ тутди: буғунинг зорли ўкириғи ҳам, қулоғи остида жаранглаётган «Оллоҳу акбар!» деган овоз ҳам тинган, ҳаммаёқ бирданига осудалик бағрига сингган эди. Раҳматуллоҳ Комиссарга қаради — унинг қўрқувданми ё изғиринданми, ранги оқарган, лаблари билинар-билинимас титрар эди.

— Яна ўша гапми? — деб елкасидан Комиссарнинг қўлини олди. — Сизга бир ҳикмат айтганими? Сиз Қул Хожа Аҳмад исмли зоти бабарокатни биларсиз? У киши бола чоқларида мактабдаги устозлари илм толибларига бир юмуш буюрибдилар. Айтибдиларки, «Болалар, сизлар эртага биттадан хўроз сўйиб олиб келасизлар. Аммо хўрозни Оллоҳнинг назари тушмайдиган жойда сўйингизлар». Эртасига болалар устозлари вазифасини бажариб келибдилар. Бирови кўприк остида, бирови эса ошхонадами сўйибди-да. Қул Хожа Аҳмад эса хўрозни тиригича қўтариб келибдилар. Устозларининг «Сиз нима учун сўйиб келмадингиз?» деган саволларига у зоти бабарокат «Мен Оллоҳнинг назари тушмайдиган жойни топа олмадим», деган эканлар. Комиссар, сиз бу ҳикмат ёнғоғини бир чақиб кўринг, маъқулми?..

Комиссар Раҳматуллоҳдан кўзларини олиб қочди.

Уша қўланса ҳидли баракка олдинма-кейин кириб боришди. Қизил командир ҳамон инграб ётар, Мирҳосил эса чордана қуриб олган, тирсагини тиззасига, муштумини эса нягига тираганича ўйга ботиб ўтирар эди. Раҳматуллоҳни кўриб, чаққонлик билан

Ўрнидан турди-да, унга пешвоз чиқиб, узоқ сафардан қайтган одамни қаршилагандай, қучоқлаб олди.

— Бу чақирувнинг бойси нима экан, деб кўнглим бир алағда бўлди, тинчликми экан?

— Кўриб турганингиздек,— деди Раҳматуллоҳ, уни қучоғидан бўшатиб.— Сўрайдирган сўроқлари бор экан. Уларнинг юмуши шу-да. Комиссар акангиз тилмочлик қилиб бердилар.

— Хайрият, зиён етказмабди,— деди Мирҳосил унинг елкаларини меҳр билан силаб.

«Зиён етказмабди, деб Бошлиқни назарда тутяпти,— деб ўйлади Раҳматуллоҳ.— Оллоҳнинг ўзи асаганини бу билмайди. Комиссар-чи? Унинг фаҳми етдимикан бунга?» Раҳматуллоҳ шу хаёлда орқасига ўгирилди. Комиссар ҳеч нарса англамагандай, кўзларини четга олиб, унинг ёнидан ўтди-да, жойига бориб чўзилди.

— Командир қийналяпти,— деди Мирҳосил, Раҳматуллоҳ ҳам жойига бориб ўтиргач.— Бир нима қилсангиз-чи?

— Мен нима қилай? Табиблик қўлимдан келмаса... Мен ҳам Оллоҳнинг сиз каби ожиз бандасиман.

— Уқисангиз-чи? Эм бўлмасмикин?

— Уқисамми?— Раҳматуллоҳ бош чайқади.— Бу киши Оллоҳни тан олмасалар, ақилалари бўлак бўлса... Аввал иймонга калима келтирсалар эди...

Қизил командир кўзларини очди.

— Керакмас,— деди у хаста овозда.— Керакмас... Энди фойдаси йўқ. Тақсир, Фиръавннинг қисматини эслайсизми?— Қизил командир «уҳ-ҳ» деб юборди. Сўнг қийналиб ютинди.— Улим олдида калима келтирганида, Худо «бўлди, энди кеч», деган экан.

Раҳматуллоҳ унга ажабланиб қаради.

— Буни сиз кимдан эшитгансиз?

— Эшитмаганман... ўқиганман.— У бир оз тин олди.— Мен... мадраса кўрган одамман.

— Астағфируллоҳ! Шундай бўла туриб?..

— Ҳа... Николай подшони дуо қилишу у фалокатнинг номини хутбага қўшиб ўқиш дуруст эмас, деганим учун ҳайдашган. Мени ҳақ сўзим учун кўкрагимдан итардиларингми, мен энди сенлар билан бир динда қололмайман, деб худосиз бўлган одамман. Бу ёғига энди мен эмас, улар гуноҳқордирлар.

— Бу ёғи ёлғиз Оллоҳга маълум.

— Ҳа, маълум. Мен улар билан...— Қизил командир Раҳматуллоҳга қаттиқ тикилди.— Сиз билан ҳам бирга бўлмадим. То тирик эканман, бирга бўлмайман. Аммо... аммо... камбағалнинг қонини сўриб ётган бойларни сизларга ўхшаб дуо қилмадим. Сизлар Оллоҳнинг каломини бир тувунча ноз-неъмат эвазига сотиб кун кўрувчи чайқовчисизлар. Бой елкангизга чопон ташласа «Эй Оллоҳ, мана шу сахий банданга жаннатдан жой ҳозир-

лаб қўй», деб эртаю кеч дуо қиласизлар. Ҳа... а, Мирҳосил, сиз яна бу зотга «ўқиб қўйинг», дейсиз. Агар чопон ёпсам, иймон келтирганманми, йўқми, суриштириб ўтирмай ўқиб ташлайверардилар...

— Астағфируллоҳ!— Раҳматуллоҳ азоб исканжасидаги одам билан баҳслашишни ўзига раво кўрмади. Ўзини оқлашни ортиқча деб билди. Гуноҳкор одамгина ўзини оқлашга киришиб кетади. Қизил командир исботсиз, тузсиз гапларни айтди. Бир-икки оғиз гап билан унинг тошга айланган қалбини эрита олармиди?

Мирҳосил Раҳматуллоҳнинг сукут сақлашни ўзича тушунди. Раҳматуллоҳдан арзирли жавоб кутиб безовталанди. Жавобга Қизил командир ҳам илҳақ эди. Ўзи истамаса-да, ҳоли бўлмаса-да, қандайдир куч уни баҳсга даъват этарди. Раҳматуллоҳга заҳрини сочса, гўё дарди енгиллашадигандай эди.

— Жавоб бермайсизми, тақсир?

— Биродар, шу шароитда, шу ҳолатда баҳс жонзмикин?

— Жоиз!— Қизил командир шундай деб тирсагига суяниб, қадинни кўтарди.— Мен ҳақиқатни янада ойдинлаштириб олмақчиман.

— У ҳолда жавоб шуки...— Раҳматуллоҳ бир оз сукут сақлаб, сўнг давом этди:— «Иа ибну Адама! Аналлоҳу холақту ъибадан би-илми фаман аратту биҳи хоран манахтуҳу хулуқан ҳасанан фаман аратту биҳи шаррон манахтуҳу хулуқан сайиан»¹. Мадраса кўрган экансиз, маъносини дуруст англагандирсиз?

— Менга ўз сўзингиз билан жавоб беринг. Ўз сўзингиз, ўз фикрингиз борми?

— Ўз сўзимми?... Дейдиларки, «Бургага аччиқ қилиб, кўрпа куйдирма»... Сиз кўрпани эмас, иймонни куйдириб қўйибсиз. Қиёматда далилларингиз, узрларингиз инобатга олинмай қолса-чи, деган ҳадикдаман.

— Уҳ-ҳ...— Қизил командир инграб, бошини қаттиқ ёстиққа қўйди. У тан азобидан инградими ё руҳ азобиданми, ҳеч ким фарқига бормади.

— Бас қилинглар,— деди Комиссар ётган ерида.— Бу ер ҳақиқатни ойдинлаштирадиган жой эмас. Бекорга фалсафа сўқмай, жонни омон сақлаш чораларини ўйланглар. Биттагина йўл қолган. Ҳозир биз «туннел»дан ўтиб келдик. Итларнинг қорни тўқроқ экан, тегишмади. Бола-чақамга «отанг итларга таланиб, ем бўлиб ўлди», деган хабар боришидан иснод қиламан. Ўлсак ҳам, одамга ўхшаб ўлайлик.

¹ «Эй Одам фарзанди! Мен Оллоҳдурман. Бандаларни ўз қудратим билан яратдим. Бас, кимларгадир мен яхшилиқни ирода қилиб, яхши хулқни бериб қўяман. Кимларгадир ёмонлик бўлишини ирода қилсам, унга ёмон хулқни бераман».

У шундай дейишга деди-ю, буларга қўшиб ўзини ҳам отиб ташлашлари мумкинлигини ўйлаб, ичидан қиринди ўтди.

— Одамлар қочишяпти,— деди у сир бой бермасликка ҳаракат қилиб.— Қувиб чиқишди. Аммо бўш қайтишди. Етиб олишса, ё тиригини, ё ўлигини келтиришарди. Бу ерлар овлоқ бўлгани билан йўл бор-ку?— У бир оз жимлик сақлади-да, қатъий қилиб қўшиб қўйди:— Ҳа, йўл бор!

Раҳматуллоҳ унинг гапларини эшитгиси келмади. Унинг мўлжалида аср намозининг вақти бўлган эди. Эскириб, титила бошлаган жунчойшабга кафтини уриб қўйиб таяммум қилди-да, девор томонга ўгирилиб, тиз чўкиб ўтирди. У намозни ўқиб бўлгунига қадар суҳбат узилди. Қизил командир бир-икки ингради. Комиссар қўлини бошига болиш қилиб, шифтга тикилганича жим ётди. Мирҳосил яна чордана қуриб, қаддини букиброқ ўтириб олди. Раҳматуллоҳ намозни ўқиб бўлгач, ёнбошлади.

Аҳли муслим орасида эсини таниган бу одамнинг Оллоҳни унутган бандалар билан бирга сассиқ баракда ётиши инсон боласи учун оғир синов эди. Яратганнинг ҳузурига қайтиш куни яқинлашаётганини унинг кўнгли сезиб турарди. Вужудини аллақандай ғашлик тобора маҳв этарди. Унинг танаси бу овлоқдаги қамоқхонада, юраги эса кўкрак қафасида тутқин. Фақат хаёли озодликда. Руҳи ҳам эркиндай гўё, аммо тутқун вужудни, кўкрак қафасида қон қақшаётган нотинч юракни ташлаб узоққа кета олмайди. Яхши ҳамки, тутқунликни билмас хаёл бор. Парвардигорнинг зикридан бўшади дегунча, хаёл унга аввал ҳузур бахш этади, кейинроқ эса исканжага олиб қийнайди.

Ҳозиргидай ёнбошлаган чоғида майлини хаёл ихтиёрига беради. Хаёл уни бир зумда киндик қони тўкилган Маккаи мукаррамага элтади. Паришон ўтирган завжасини кўради. Раҳматуллоҳ ота юртини қоралаб сафарга чиққанида у юкли эди. Яратганнинг иродаси билан эсон-омон кўзи ёриб олгандир, ҳозир фарзанди аржуманди югургилаб ўйнаб юрадиган ёшга етгандир... Раҳматуллоҳ аввалига уни ҳам бирга олиб кетмоқчи бўлган эди. Онаси ҳам «хотинингни қолдирма», деб ялинди. Раҳматуллоҳнинг ўзи ўжарлик қилди. «Туғиладиган болам ўзимга ўхшаб мусофир бўлиб туғилмасин», деди. Ана шу гапи учун кейин юз афсус чекди, минг надоматлар қилди. Нодон экан. Унинг боласи ўзининг ота юртида мусофир бўлиб туғилар эканми? Ўжарликни, жаҳлни жилловлай олмади. Ақл ожизлик қилди ўшанда.

Раҳматуллоҳ тақдиридан нолимас эди, нолиш гуноҳ эканлиги биларди. Айни чоқда, ҳаётидан кўнгли тўлмас ҳам эди. Отаси ҳам савдо важҳидан, ҳам Оллоҳнинг фарзини бажарайин деб, йўлга чиққан, шу ниятда хотинини ҳам ёнига олган эди. Йўл азобими ё Маккаи мукаррамадаги об-ҳаво таъсир этдими— Раҳматуллоҳнинг онаси бетобланиб қолди. Бир томонда бетоблик, бир томонда ой-куни яқинлашаётганидан дарак берувчи юздаги доғларнинг

қуюқлашуви ортга қайтиш масаласини муаммо қилиб қўйди. Отаси бу ерда орттирган биродарлари — Маккада муқим туриб қолган ўзбеклар маслаҳати билан хотинини ташлаб кетишга мажбур бўлди. Раҳматуллоҳ, отаси кетгач, бир ойдан сўнг туғилди. Унга Раҳматуллоҳ ибн Иноятуллоҳ Андижоний деб исм беришди. Шу исм билан улғайди, камол топди. Аммо ота дийдорини кўрмади. У шунисидан доғда эди. Онаси Андижон томонлардан келувчи савдогарлардан эрини сўроқлаб, «эсон-омон юрибди» деган жавобни оларди. Бир неча марта юртига отланди, бироқ турли сабаблар билан бора олмади. Раҳматуллоҳ мадрасани ҳатм қилгач, мударрис уни ҳуш кўриб, елкасига куёвлик сарпосини ёпди. Ана шундан кейин онанинг кўнгли бир оз таскин топиб, андижонлик савдогарларга қўшилиб юртига бориб келмоқни ихтиёр этди. Раҳматуллоҳ онасини ёлғиз юбора олмас эди. Ҳам бу сабаб бўлиб, ҳам қон ота юртига тортиб, ҳам отани бир кўриш истаги устун келиб — барчаси тақдир ёзуғида мужассам бўлди-ю, туғилган муқаддас шаҳрини ўз назарида бир оз муддатга тарк этди. Тарк этиш у ўйлаганича бир оз муддатга эмас, балки (буни яна Оллоҳ билади!) умрбодга экан. Ота юртга келди ҳам, отани, ўғай укаларини кўрди ҳам. Бироқ, замон алғов-далғов бўлиб изига қайта олмади. Аҳли мўъминга ваъз айтиб юриб эди. Чустдаги биродариникида меҳмон бўлиб турганида ҳибсга олишди. Бир неча кун Намонгон турмасида ушлашди, сўнг Тошкентга олиб келишди. Қўрбошилардан биронтасининг хизматини қилмаган бўлса ҳам, «босмачилар билан қандай алоқангиз бор эди», деб қайта-қайта сўрайверишди. Қийин-қистовга олмай, шунчаки сўраб-сўраб қўйишларидан англадики, қўрбошиларга алоқаси йўқлиги буларнинг ўзига-да маълум. Фақат ниманингдир илинжида уни сарсон қилишар эди. Уша «нимадир» кўп ўтмай аниқ бўлди: Унга бир неча саҳифа қоғоз беришди. «Эрталабгача муҳлат: Худо йўқ, деб ёзасан. Маккада ҳеч қандай муқаддас тош йўқ, ҳаммаси Муҳаммад деган савдогарнинг уйдирмаси, Қуръон осмондан тушмаган, ўша савдогар тўқиб ёзган, дейсан. Шуларни ёзсанг — озод бўласан. Ёзмасанг — суякларинг қамоқда чирийди...»

Раҳматуллоҳ бу буйруқни эшитиб, ўз қулоқларига ишонмади. Оллоҳнинг шериги бор ёки Исо масиҳ Оллоҳнинг ўғли, деб ёзишни талаб этишса балки бунчалик ҳайратга тушмас эди. Қон-қонига сингиб кетган ҳақиқатни рад этиш, ёзиш у ёқда турсин, хаёлга келтиришнинг ўзиёқ у учун бениҳоя даҳшатли ҳол эди. Улар айтганини қилса, балки чиндан ҳам чиқариб юборишар. Яна йигирма йилми, ўттиз йилми яшар. Аммо қиёматда ўзини Оллоҳга ширк келтирганлар, Расулуллоҳга қарши қилич кўтарганлар ёки ўз онасини муз ҳолига келтириб, уни бир неча нафас мурдага айлантириб қўйди. У буйруққа итоат этайми ё йўқми,

деб фикрлаб ҳам кўрмади. Чунки шундай фикрнинг ўзиёқ имонини дарз кетказиб қўяр эди.

Буйруққа итоат этмагач, бу даҳрий сўзларни уларнинг ўзлари ёзиб беришди. Имзо чекса бас — озодликка чиқади. У кўзларини чирт юмиб, Оллоҳга муножот этди: «Эй Оллоҳ, шунга имзо чекадиган қўлимни бу имонсизларнинг ўзлари қайриб синдира қолишса, шу хатни ўқиган кўзларимга қум сепиб кўр қилишса яхши бўлмасмиди! Оллоҳ, ҳозир кўзимни очганимда ҳеч нарсани кўрмайин, қўлларимни шол қилиб қўйгин, ақлимни ҳам олгин...» Ёлборишлари зое кетди. Аммо Яратган унга мадад берди — ақлини олмади, шайтонга қул қилиб қўймади.

Уни ота юртдан янада узоқроқ совуқ ўлкаларга жўнатишди. Киндик қони иссиқ тупроққа тўкилган эди, жони совуқ ўлкада чиқармикин?..

У шайтонга қул бўлмаганидан хурсанд эди. Қийинчиликларга учраганида мана шу қувонч унга далда берарди. Бироқ Оллоҳнинг бу содда бандаси бир нарсани билмас эди: имзо чекмаган куннинг индинига газитда Раҳматуллоҳ Иноятуллоҳ ўғлининг Худодан юз ўгиргани ҳақидаги мақоласи чоп этилди. Орадан ўн беш кун ўтгач, унинг «мутаассиб руҳонийлар» томонидан ўлдирилгани ҳақида кичкина хабар чиқди...

Соқчи барак эшигини очиб, Комиссарни чақирди. Комиссар бу чақирувдан ажабланиб, эринибгина ўрнидан турди. Ҳаммалари «бугун кўп йўқлаб қолишдимми?» деган савол назари билан унга қарашди. Комиссар бу қарашларни сезмагандек, индамай эшик томон юрди.

Мирҳосил Раҳматуллоҳга яқинроқ сурилиб, фақат ҳамсуҳбати эшита оладиган паст овозда сўради:

— Ҳали нима учун «эхтиёт бўл», деб кетдингиз?

— Ҳеч нимани сезмаяпсизми? — Раҳматуллоҳ шундай деб Комиссарнинг бўш ўрнига қараб қўйди.

— Унга ишонмаяпсизми?

— Имонсиз бандага ишониш мумкинми?

— Сотоди, дейсизми?

— Мақсади менга қоронғу.

— Нимага пичирлашиб қолдиларинг?!

Иккаласи баравар овоз берган одамга қарашди. Улар қамоқхонада «Айиқ» деган лақаб олган, келбати чиндан ҳам айиқни эслатувчи, феъли эса қутурган итникидек бўлган бу бадахлоқ одамни шу томонга келаётганини кўришган, аммо нарига ўтиб кетар, деб ўйлашган эди. Чунки «Айиқ»нинг шу пайтгача улар билан яши бўлмаган эди.

«Айиқ» уларга заҳарли нигоҳини қадаб турарди:

— Мени ифво қиляпсанларми?

Улар жавоб беришга улгуришмади. «Айиқ»нинг узун қўли чўзилиб, Мирҳосилнинг ёқасидан олди. Раҳматуллоҳ, ҳай-ҳайлаб тургунича Мирҳосил бир-икки мушт еди. Раҳматуллоҳ «Айиқ»нинг чайир қўлларига ёпишди. Лекин биродарини ажрата олмади. «Айиқ» сўкинди-да, тиззаси билан уни туртиб юборди. Раҳматуллоҳ тисарилиб йиқилди, чаккасини сўри қиррасига уриб олиб, бир неча нафас хушини йўқотди. Узига келганида «Айиқ» вазифасини адо этиб бўлиб, жойига қараб қайтиб борарди. Мирҳосил эса ёрилган лабидан оқаётган қонни артиш билан машғул эди.

5

Комиссар қайтганида Мирҳосилнинг лабидан оқаётган қон тўхтаган, Раҳматуллоҳ ҳам хушига келиб, жойида ўтирган эди. «Айиқ» хунарини кўрсатаётган дамда Қизил командир тирсагига суяниб қаддини кўтарганича қотди — жойига чўзилишга шошилмади. Уни ҳозир тан азоби эмас, ночорлик азоби қийноққа оларди. Ҳақсизликни кўрганида чидай олмайдиган Қизил командир биродарларига ёрдам бера олмаганидан эзиларди. «Ҳақиқат энгилди, букилади, бироқ синмайди», деб қаттиқ ишонган бу одам, Ер юзид адолат ўрнатиш қасдида кўпга қўшилиб қилич яланғочлаган сурурли бу кимса юрагида титраб турган сўнгги умид иплари шарт узилди. Умидсиз юрак эгаси, гарчи нафас олиб турса-да, мурдадан фарқ қилмай қолган эди.

Комиссар жойига қайтганида манзара шундай эди. Ундан биров «Яна нима учун чақиринибди?» деб сўрамади. У ҳам «Нима гап, тинчликми?» демади. Нотекис тахталардан ишланган каравотда худди омонат гапни айтиб изига қайтадиган одамдай оёқларини осилтириб ўтирди.

— Бугундан бўлак қулай вазият бўлмайди, — деди у, ўзига ўзи гапиргандай. — Учинчи минорада ўзимизнинг ҳамшаҳар йигит юқчилик қилади. Унинг отаси бошига ҳам бизнинг қора кунимиз ушган. Бунини бошлиқлари билишмайди. «То билиб қолишгунча» ёрдам қилай, отам тушган жойда ҳам зора менга ўхшагани тоилса», дейди.

Раҳматуллоҳ гапларини эшитгиси келмай, унга орқасини қириб, ўгирилиб ётди. Қизил командир ҳам бошини ёстиққа қўйди. Мирҳосил баракдан ташқарига чиқиб ёмғир сувда юз-қўлини виб қайтганда Комиссар ҳам жойига ётиб олган эди. Учовчининг ўзлари юмуқ, худди ухлаётгандай, бир текисда нафас олиб ётиарди. Мирҳосил уларнинг ўртасидаги бўш жойга чиқиб чордана уриб олди. «Учови уч олам. Қайси бирига ишонини билмайман, — деб ўйлади у. — Домла «Оллоҳ кўрсатган йўлдан чиқма», дейди. Ўзи шунга амал қилади. Мен ҳам Худога қарши бирон жўя иш қилмадим. Одам ўлдирмадим. Уғирлик қилмадим. Ҳа-

жол яшадим. Болаларни ўқитдим. Ватанни севишни, озодликни қадрлашни ўргатмоқчи бўлдим. Устоз тузумни ҳазм қила олмадилар. Менга ҳам ёкмади бу тузум. Аммо мураса қилдим. Биз-ку, шу тузумга ганим эканмиз. Шу тузумнинг эгалари нима қилиб юришибди бу ерда? Биздай одамларнинг қанчасини у дунёга жўнатишди. Қанчасини бу ёқларга сургун қилишди. Охир-оқибат бизга ҳамтовоқ бўлишди. Озодликда юришганида биз билан бир дастурхон атрофида ўтиришга ор қилишар эди. Биздан нафратланишарди. Кўргилигимиз бир экан-ку? Энди бирга қочмоқчимиз-ку? Қаёққа қочамиз? Яна ўша бузуқ юртгами? У ерда бизга кимнинг кўзи учиб турибди? Худонинг қарғиши теккан бу жойлардан қочиб ҳорижга ўтиб кетишнинг наҳот имкони бўлса?» Мирҳосил бу саволни ўзига ўзи юз бор берган бўлса юз бора, минг бор берган бўлса, минг бор жавобсиз қолдирар, жавоб топа олмас эди. Раҳматуллоҳ «қиёмат кунни қачон?» деган саволга жавоб беролмаганидек, Мирҳосил ҳам бу муаммони еча олмас эди. «Таваккал қилмоқдан ўзга чора йўқ» — шу тўхтамдан нарига ўта олмасди.

Қизил командир кўзларини очиб, чордана қуриб ўтирган Мирҳосилга қараб ётди. «Бу бола фақирга қийин бўлди. Ҳали гўшанга жўрмай туриб бошини не азобларга тутиб берди. Устози-ку, нодон экан. Нима эди?.. — Қизил командир Мирҳосилдан эшитган сатрини эсламоқчи бўлди: — Ҳа... «Эй, ҳар турли қулликларни сингдирмаган хур ўлка, нега сенинг бўғизингни бўғиб турар қўланка?» Эси бутун бўлса, шунақа деб ёзедими? Бўлганда, шунақа ёшларга жабр бўлди. Шоир-ку, ўзи пиширган ошни ўзи ичибди. Бу болаларда нима гуноҳ эди? Айни гўшангада айшини сурадиган пайтда-я?.. Мен бу ёшда адолат деб от суриб юрдим. Адолат фақат шу жамиятда қадр топиши мумкин эди. Булар нима учун ишонмади? Биз тушунмовчилик қурбони бўлдик. Бузуқ фикрлилар рўйхатига ноўрин тушдик. Энди бирга қочмоқчимиз. Домланинг мақсади тайин. Бу ердан қутулса, ҳорижга қочади. Лекин бу ердан кетгиси йўқ. Шуниси ажабланарли. Нима учун қочиб қутулишига ишонмайпти? Комиссарни оиласи кутиб турибди. Мирҳосилнинг севғилиси бор. Нима эди?.. «Мен суйган суюкли шунчалар гўзал. Ойдан-да гўзалдир, кундан-да гўзал!..» Мени ким кутяпти? Улсам ким аза очади?..»

Қизил командирнинг хаёлидаги бу саволга кимдир «сени ким кутарди, Азроил кутяпти», деб шивирлагандай бўлди. Вужудини муз харсанги босиб ўтгандай, аъзои бадани сесканди. «Бу ҳам тўғри, — деб тақдирга тан берди у, — бу ердан қочганим билан узоққа етмайман. Ҳар ҳолда қамоқда, сассиқ баракда хунук башаралар орасида ўлгандан кўра, эркинликда ўлганим дуруст-ку? Жоним ҳечқурун узилса, юлдузларни кўриб қоларман. Кундузи ўлсам, балки қуёшни кўрарман. Осмонни булут босса ҳеч бўлма-са ўша булутни, дарахт шохини, биттагина гиеҳни кўриб қоламан-ку? Балки юзимга биттагина покиза ёмғир томчиси тушар?

Сўнги нафасим чиқаётганда балки табиатнинг ўзи лабимга суз томизар? Оллоҳнинг менга кўрсатган марҳамати балки шу бўлар? Оллоҳ гуноҳларимни кечириб, мени шу мартабага лойиқ кўрар? Домла биз билан қочса яхши бўларди. Улсам, жанозамни ўқирди. Уч кунлик чақалоқлигимда қулогимни азон айтиб очишган экан. Жанозасиз кетсам дуруст бўлмас. Мен ҳалол яшадим. Худо гуноҳларимни кечиради. Мен Худодан эмас, нодон диндорлардан юз ўгирганман. Худодан юз ўгирганлар қанча? Юришибди ҳаммалари давру давронларини суриб. Мен улардайин мунофиқ эмасман. Лекин домла мени айнан ўша мунофиқлар қаторида кўради. Унга ҳақиқатни тушунтира олмадим. Тушунтиролсам, инсофга келармиди...»

Хаёлидан шу гаплар ўтган Қизил командир Мирҳосилнинг елкасидан ушлаб, ўзига қаратди:

— Домлага айтинг, ўжарлик қилмасинлар,— деди мулойим овозда.

Мирҳосил унга жавоб беришга улгурмади, гапга Комиссар аралашди:

— Айтманг, зўрлананг.

— Домла менга кераклар,— деди Қизил командир ўжарлик билан.

— Нимага?

— Йўлда ўлгудай бўлсам, жанозамни бу кишидан бошқа ким ўқийди?

— Бунақа бемаъни хаёлга борманг. Сиз командирсиз, ахир! Мен сизни ёлғизлатиб қўймайман. Комиссарлигимни унутганим йўқ. Қанча юрсак, сизни ўзим суяб юраман.

Қизил командир бир оз жим қолди. Комиссар ваъда бергани билан кўнгли тинчимади. Комиссар меҳрибон одам, чиндан ҳам суяб юради. Аммо ўлимга дуч келса, у ҳам ночор — суяб-ку юрар, аммо... Азроилнинг чангалидан сақлаб қола олмайдди.

— Домла,— деди Қизил командир, хаёлларидан чекиниб. Раҳматуллоҳ индамади.— Домла, уйғоқсиз, билиб ётибман. Агар сизга малол келмаса, жанозамни ҳозир ўқинг. Иссиқ жон, билиб бўлмайди.

Раҳматуллоҳ жавоб бермади, ҳатто қимирлаб ҳам қўймади. Унга жавоб бериш янги баҳс дарвозасини очиш билан тенг эди. Шу боис сукутни афзал билди.

6

Қизил командирнинг «жаноза ўқиб қўйинг» дейиши Раҳматуллоҳ кўнглига бир жиҳатдан таскин берди. «Ҳар ҳолда иймонини бутунлай совуриб юбормаган экан, дилида Оллоҳ бор экан», деб қўйди. Аммо унинг илтимосини ерда қолдиришга мажбур эди. Мўлжалланаётган қочиш Оллоҳ йўлида жиҳод учун бўлса экан,

Буларга шахидлик мартабаси насиб этса экан, олдиндан жанозалари ўқиб қўйилса... «У Фиръавннинг қисматини бўйнига олиб етибди,— деб ўйлади Раҳматуллоҳ,— шу дард жонимни олади, деган фикр хаёлини эгаллаган. Гофил банда! Эрта-индин ўла қолишини қаёқдан билибди? Дард берган Оллоҳ шифосини ҳам беради-ку?..»

Раҳматуллоҳ турли хаёлларга банди бўлиб узоқ ётди. Маҳбусларнинг у ёқдан-бу ёққа юришлари тинди. Гўнғир-гўнғир овозлар ҳам эшитилмай қолди. Бунинг ўрнини турли оҳанглардаги ҳўррак, алаҳсирашлар эгаллади. Тун яримлаганда Раҳматуллоҳнинг кўзи ялинди. Ун дақиқагина давом этган уйқусида ғалати туш кўрди. Тушида мударриси — қайнотаси уч бўлак оқ сурпни унга узатяпти. «Биттаси сенга, қолгани шерикларингга» дермиш. «Менам булар билан кетайинми? Унда тўрт киши бўламиз», дермиш Раҳматуллоҳ. «Биттанга лозим эмас». У шундай деб шохдор бугуга айланиб қолганмиш. Сўнг Раҳматуллоҳ унга миниб олганмиш. Бугу елдек учиб, уни тўғри Қаъбатуллоҳга олиб борганмиш... «Хайрият, бомдодга етиб келдик», дермиш Раҳматуллоҳ. Кейин муаззиннинг овози эшитилибди: «Оллоҳу акбар!» Раҳматуллоҳ Маккаи мукаррамада эканида баъзан шу азон товушини эшитиб уйғонарди. Субҳда янграган азон овози унинг руҳига мадад беради, яхши бир кайфиятда бошини ёстиқдан кўтарарди. Ҳозир ҳам қуш уйқусидан шу ҳолда уйғонди. Қулоғига азон товуши бошқа эшитилмади. Ўзини Қаъбатуллоҳда эмас, яна сассиқ баракда кўриб, юраги эзилди. Комиссарнинг «бўлақолинглар» деган овозини эшитди. Қизил командир бир инграб, ўрнидан турди.

— Тақсир билан хайрлашайлик,— деб пичирлади Мирҳосил.

— Уйғотманг, билмагани маъқул. Сотиб қўйиши мумкин.

Шивирлаб айtilган гап қиличга айланиб, Раҳматуллоҳнинг танасини қиймалаб ташлагандай бўлди. Хоинлик кўчасидан ўтиш мумкинлигини ҳатто хаёл қилмаган одам учун бундай гумон энг ёмон ҳақоратдан ҳам баттар эди. Комиссарга эса айнан шу керак эди. Сўнгги йўқловда у «Қандай бўлмасин Муллани олиб чиқасан», деган қатъий топшириқ олган, ўйлай-ўйлай Раҳматуллоҳнинг жиғига тегишни режа қилган эди. Режаси амал берди — Раҳматуллоҳ ўрнидан туриб уларга эргашиди. «Шуларга қўшилиб жон бериш ёзуғимда бўлса, на чора», деб ўйлади.

7

Бошлиқ қоронғу хонада, дераза олдида ёрдамчиси билан турарди. Тўққизинчи барак эшиги очилиб, ҳовлида одам қораси ҳўрингач, мамнун жилмайиб қўйди.

— Умримдаги энг мароқли ов шу бугун бўлади,— деди-да, шарналарга синчиклаб тикилди: — Қимни суяб юришибди, судра-лаётган қим?

— Кеча сиздан адолат талаб қилиб келган одам.
— Иккита тепкили ҳоли бор эканми? Шу аҳволда командирлик қилган эканми, э онасини...— Бошлиқ сўкиниб, ёнига тупурди.— Нима қиларди судраб, ўлса шу ерда ҳам ўлаверарди.
— Сир очилиб қолмасин, деб қўрқди.
— Ҳа, бўпти. Булари сенга. Мулла менга.
— Булар деганингиз... Комиссар ҳамми?
— Уми?.. Бугунча тегмай қўя қол унга. Яна керак бўлиб қолар. Уни кейинроққа олиб қўясан. Ўзига ўхшаган уч-тўртта маймунбашарани тўплайсан. Худди маймун овлагандек бўламиз. Тайгада маймун ови! Зўр бўлади, а?

— Зўр нарсаларни ўйлаб топасиз-а,— деб Ёрдамчи унга хушомад қилиб қўйди.

Қизишиб олмоқ учун истаконларни тўлдириб ароқ сипқоришди. Ёрдамчи лабини кафти билан артиб, ташқарига чиқди. Дам ўтмай соқчилар ўқ узиб «Қочди! Қочди!» деб бақириб қолишди. Шундан сўнг Бошлиқ худди катта ишни қойил қилиб қўйгандай фоз юриш билан хонасидан чиқди.

Ҳовлига тушган заҳоти соқчибоши югуриб келиб, ҳисоб берди:

— Маҳбуслар қочгани аниқланди.

— Кўзларинг қаёқда эди, соқчиларинг гафлат босиб ухлаб қолибдимиз?— деб бақирди Бошлиқ.— Нечта экан қочгани?

— Тўртта.

— Қайси баракдан?

— Аниқлаяпмиз. Соқчилар издан қувишга шай.

— Сен шу ерда қол. Ўзим бораман изларидан.

Шу пайт тиканил симтўр ортидан бугунинг ўкириги эшитилиб, ҳамма ҳушёр тортди.

Бошлиқ қочоқларни қувишга шошилмаётган эди. Айниқса, бугунинг ўкиригидан сўнг кўнглида «мен чиқмай қўя қолсам-чи?» деган фикр ҳам пайдо бўлди. Бу фикрнинг умри қисқа эди. «Мишмишларга ишонувчи қўрқоқ одамга айланяпманми?» деган иккинчи фикр биринчисини бўғиб ўлдирди. Бошлиқ оёқларини кериб, қўлларини орқасига қилган ҳолда бир оз турди. Кейин папирос тутатди. У бундай туришни собиқ командирига тақлид қилиб ўрганган эди. Гарчи ҳозир оқ зобитларни кўрарга кўзи бўлмаса-да, ўзи сезмаган ҳолда уларнинг кўп одатларини ўзига сингдирган эди. Хусусан, мана шу туриши, икки гапнинг бирида «онангни» деб сўкиниб қўйиши, сўкина туриб тупуриши зобитлардан унга мерос бўлиб ўтган. Туркистон ўлкасига илк марта келганида, ҳали йигит чоғида унда бундай одатлар йўқ эди. Далада қўш ҳайдаб юрган йигит бу иссиқ ўлкаларга келиб одам ўлдирарман, деб ўйламаган ҳам эди. Дастлаб кўзғолончиларни отишда қўллари қалтираб тепкини боса олмаган эди. Бир у эмас, ёнидагилар ҳам шу ҳолга тушишганди. Уша манзарани у тез-тез эслайди. «Шунақанги галварс эканман-а», деб ўзидан ўзи кулади.

Ушанда йигирмага яқин қўзғолончи отишга ҳукм бўлган эди. Улар жар бўйида, отувчиларга орқа ўгириб туришарди. «Отилсин» деган буйруқ янграши ҳамон бошларини буриб қарашарди. Уларнинг маънос кўзларини кўрган аскарлар милтиқ тепкисини боса олишмас эди. Ана ўшанда отда ўтирган зобит шарт қиличини яланғочлаб қўзғолончиларга яқинлашган, уларнинг калласини бир-бир узиб ташлаган эди. Аскарлар машқ пайтида ходачаларга ёшиштирилган лой каллаларни шундай узишарди. Зобит сўнгги каллани узгач, мўйловини бураган, аскарларни аввал сўжиб, сўнг бунга қаноат қилмай, қамчилаб хумордан чиққан эди. Орадан йиллар ўтиб, Бошлиқнинг дийдаси қотди, қўли қалтирамайдиган бўлди. Унинг қиличи ҳам талай каллаларни беармон узди. Чопон кийиб, салла ўраганларни кўрганда қўли қилич дастасига борадиган бўлиб қолган эди. Тонг отиши билан бошланажак ов ўша ўрганган кўнгилнинг ўртаниши туфайли эди. Унинг кўнгли қанчалик ўртанмасин, шошилмади. Чунки қочоқларнинг борар жойлари тайин — Комиссар белгиланган аниқ йўл бўйича бошлайди уларни. Урмонзорга чиқиб, дуч келган тарафга қочишса, бошқа гап эди. Бунинг устига, чалажон одамни судраб юришлари қийин. Сал нари кетишсин. Югуриб, судралиб, лойга беланиб қолдан тойишсин. Афт-башараларини буталар тирнаб азоб берсин. Ана ундан кейин овни бошласа бўлади — Бошлиқнинг режаси шундай эди.

8

«Наҳот сездирмай ўтдик?! Наҳот, қочиб қутулиш nasib этган бўлса?!» Симтикондан узоқлашишгани сайин уларни умид ҳисси тобора чулғаб борар эди. Ҳатто Раҳматуллоҳда ҳам илинж уйғона бошлаганди.

Дастлаб тез-тез юришди. Қизил командирга ҳам қувват киргандай бўлди. Улимни эмас, озодликни ўйлаб қадамни илдам ташлашга ҳаракат қилди. Баданидаги оғриқларнинг тўхтаганига ўзи ҳам ажабланарди.

Қамоқхона томонда милтиқлардан ўқ узилди. «Сезиб қолишди», деб ўйлашди бараварига. Ўқ овозлари янада тез юришга мажбур этди. Оёқлари кўлмакларга тушиб, сирганиб йиқилишса ҳам, тиззаларигача жиққа ҳўл бўлса ҳам, илдам юришди. Бир замон буғунинг ўкириғи эшитилдию ўқ овозлари бутунлай тинди.

Буғунинг ўкириғини эшитиши билан Раҳматуллоҳ тўхтади. Уша заҳоти унинг қулоқлари остида муаззиннинг таниш овози янгради. «Бу не синоат бўлди?» деб ўйлади Раҳматуллоҳ.

— Домла, тўхтаманг, — деди Комиссар.

Чиндан ҳам тўхтаб, ўй сурадиган вазият эмас эди. Тонг бўзари бошлаганида улар қамоқхонадан ўн беш, йигирма чақирим узоқлашдик, деб мўлжал қилишди. Бунчалик кўп узоқлашишма-

ганини, балки йўл илонизи қилиб олингани учун шундай туюлганини фақат Комиссар биларди. Тонгда мўлжалдаги манзилга етиб келишгач, дам олишга рухсат берди.

Емғир сувини бўкиб ичиб, хамирдек кўпчиб қолган ерга чўзилишди. Тез юриб баданлари қизиб кетганидан, ҳолдан тойганларидан, ернинг захини сезмадилар. Ер бир неча дақиқа юмшоқ кўрпадек туюлиб, роҳатландилар. Баданлари совугач, зах ўз кучини кўрсата бошлади. Энг аввало, Қизил командир тепки азобларини яна ҳис қилди. Бир неча соат холи қўйган бу азоб энди ҳақини ундиришга қасд қилгандай забтига олди. Суяклари зирқираб, жони ҳалқумига келиб қолгандай бўлди.

Комиссар қаддини кўтариб, дарахтга суяниб ўтирди. «Вазифам битди ҳисоб,— деб ўйлади у.— Ҳозир келиб қолишади. Командир азобларидан биратўла қутулади. Мана булар бир-бирларининг сафсаталарини эшитишдан қутуладилар». Комиссар уларга ачингандай бўлиб, бир-бир қараб чиқди. Раҳматуллоҳ унинг хавотир зуҳур бўлган нигоҳини илғади. «Нимага ўтириб олди, нимага шоширмаяпти?» деб ўйлади. Мирҳосилда бундай синчковлик йўқ, у ўзини тамоман озод ҳис қилиб, сурурли булутлар устида сузмоқда эди. Комиссар бир неча ой ҳамтовоқ бўлган юртдошларининг ўлим билан олишувлари бошланишини биларди. У фақат ўз қисматинигина билмас эди. «Буларнинг нима бўлишлари тайин,— деб ўйлади у.— Мен-чи? Дайди ўқ ўлимга яқин турган Командирга эмас, менга тегса-чи?» Шу фикр хаёлига келиб сесканди. «Бошлиқ ов тугагандан сўнг қайтасан, девди. Нима учун ов тугашини кутишим керак? Тайинлаган манзили шу ер. Мен топширигини уддаладим. Буларни чалғитиб изимга қайтаман энди. Бошлиқ ўшқирса, «Гапингизни яхши англамабман», дерман. Тепса, бир-икки тепар. Урса, бир-икки урар. Уқдан кўра мушт еган маъқулроқ». Шу қарорга келиб, у ўрнидан турди.

— Жиламизми?— деди Раҳматуллоҳ ҳам ўрнидан туриб.

— Йўқ, йўқ,— деди Комиссар чўчиб.— Сизлар ўтира туринглар. Мен йўлни қараб келай.

— Мен бирга борай. Ёки Мирҳосил борсин. Елғиз юрмаганингиз маъқул.

— Хавотирланманг, домла, тезда қайтаман.

Комиссар шундай деб атрофга аланглаб, йўлни мўлжал қилган бўлиб, сўнг оҳиста юриб кетди. Раҳматуллоҳ тик турган ҳолида унинг изларини нигоҳи билан таъқиб этди. Азобнинг темир бармоқлари орасида эзилаётган Қизил командир унинг кетганига эътибор бермади.

— «Яабна Одама! Иза лам тасдаҳи минни фаъмал ма шиъта йа мискину»...

¹ Эй Одам фарзанди! Агар менадан уялмасанг, ҳарна жоҳласанг қил! Эй шуринг қурғур, эй мискин (хор бўлгур).

Раҳматуллоҳнинг пичирлаб айтган гаплари Мирҳосилнинг ширин хаёлларини тўзитди.

— Тақсир, бир нима дедингизми?

— Комиссар кетди.

— Ҳа, йўлни қараб келади.

— Комиссар кетди,— деб яна қайтарди Раҳматуллоҳ.

Мирҳосил ажабланиб, ўрнидан турди.

— Тақсир, унга ҳали ҳам ишонмаяпсизми?

— Мен ҳар қанча яхши гумонда бўлмайин, у кетди. Ҳаракатимизни қилайлик.

— Шошилманг, шубҳангиз ноўрин.

Шу пайт яна ўқ овозлари эшитилди. Дам ўтмай буғунинг ўкириги янгради.

— Қаёққа борамиз?— деди Мирҳосил хавотир инган киприкларини пирпиратиб.

Раҳматуллоҳ Қизил командирга қаради. У кўзларини чирт юмиб олган, буларнинг ташвишига шерик бўла олмас эди. Раҳматуллоҳ энгашиб, унинг пешонасига кафтини қўйди.

— Еняпти, боёқиш,— деди Мирҳосилга қараб.

Яна милтиқ отилди. Мирҳосил ўқ овозлари қай тарафдан келаётганини билолмай аланглади. Тўсатдан бош кўтарган қўрқув уни телба ҳолига тушираётган эди.

Қизил командир оғриққа дош беролмай бақириб юборди. Бу ногоҳ қичқириқдан иккови ҳам чўчиб тушди.

— Астағфируллоҳ!— деди Қизил командир бу сафар пастроқ овозда. Сўнг калима қайтарди.

— Тақсир?— Мирҳосил «эшитдингизми?» дегандай ҳамроҳига қаради. Раҳматуллоҳ эшитди, аммо Мирҳосил каби ажабланмади. Чунки «Эй. Одам фарзанди, қачон бало ва мусибатга йўлиқсанг мени ёдга оласан. Лекин қачон у балони сендан кўтарсам, мени ҳеч танимас кишидек эсдан чиқариб юборасан», деган каломнинг ҳаётдаги тасдиғини кўп кўрган эди.

— Фиръавни бекор эсламаган экан,— деди Раҳматуллоҳ.

9

Комиссар шерикларидан чамаси уч юз қадам узоқлашгач, доира ясаб, орқага қайта бошлади. Қамоқхона шу томонда бўлса-да, сезиб қолишмасин, деб атайин қарама-қарши йўлни танлаган эди. Билишга-ку, барибир билишади, қарғашади, лаънат ўқишади. Лекин бу пайтда уларнинг ҳаёти қил кўприк устида. Комиссарники эса омонликда бўлади. Уларнинг қарғишлари, лаънатлари ёмғир томчиси каби ерга сингиб кетади. Комиссар шундай бўлишига ишонарди.

У буталарни шитирлатмай юришга ҳаракат қилди. Энди шошилмас, кўлмакларни четлаб ўтар, дам-бадам тўхтаб, атрофга

жулоқ тутар эди. Шерикларидан анча узоқлашиб, мўлжалдаги йўлга тушиб олгач, ўқ овозларини эшитиб яна тўхтади. Уқ овозининг қай томондан келаётганини чамалаётганида буғунинг ўкириги эшитилиб, ўзи кутмаган ҳолда юрагига қўрқув оралади. У ўқ отилаётган ерни айланиб ўтиш учун овоз келаётган томонни аниқламоқчи эди. Буғунинг ўкириги унинг режасини пароканда қилаёзди. У ўрмонзорда ўқ ўтмас буғу борлигини, буғу қандайдир илоҳий кучга эга эканини эшитган, энди ҳам ўқ отаётганларни, ҳам буғуни четлаб ўтишга мажбур эди.

Нима учун қўрқиб кетганини ўзи ҳам билмади. Аввалига қўрқувни ўткинчи деб ўйлади. Йўқ, қўрқув уни тарк этмади. Юраги қинидан чиққудай бўлиб, тез-тез ура бошлади. Қандайдир куч уни орқага, шериклари ёнига ундади. «Қайт,— деди ўша номаълум куч,— уларни янада узоқроққа бошла. Балки қутулиб кетишар. Ахир, сен ҳам инсонсан-ку? Кейин виждонинг қийналмай-дими?..»

«Виждон... виждон...— деб пичирлади Комиссарнинг лаблабри.— Қани, кимда бор ўша виждон?! Мен умримни тиккан гоямга содиқман! Булар — душман! Мен тухмат қурбониман. Эртами, кечми, менга ўхшаганларнинг доди ўртоқ Сталинга етади. Буларчи? Қочишмоқчи бўлишди... Нодонлар... Душман душманлигини қилади. Барибир ўлимга маҳкум эди улар. Хукми мен чиқармадим. Ўзларига ўзлари чиқаришди. Булар барибир ўлади. Қамоқда ўлганидан кўра озодликда ўлгани яхши эмасми?.. Мен айбдор эмасман. Виждоним пок. Оқланиб чиққанымдан кейин уларнинг уйларига бораман. Озод ҳолда жон берганларини айтаман...»

«Ўлишмаса-чи? Қочиб қутулишса-чи?— деди ўша номаълум жуч.— Ҳеч бўлмаса биттаси қочиб қутулса-чи?..»

Комиссар бу саволга дарров жавоб қайтара олмади. «Қутулиб кетиш қийин», деб ўзига ўзи далда бермоқчи бўлди. Аммо бу жавобда қатъийлик йўқ эди. У номаълум куч билан баҳслашишни бас қилишга ўзида куч топди-да, таваккал қилиб қамоқхонага олиб бориши мумкин бўлган энг қисқа йўлни танлади. Бу сафар қадамини тезлатди. Вужудини тарк этмаётган қўрқув, тезроқ жон сақлаш қасдидаги ҳовлиқиш унинг зийраклигини маҳв этган эди. У тобора телба одам ҳолига кириб борарди. Энди кўзига кўлмаклар ҳам, юз-қўлини тирновчи буталар ҳам кўринмас эди. Ҳозир унинг паноҳ топадиган жойи — қамоқхона. Уй-хаёли бир — ўша ерга тезроқ етиб олиш... Бир маҳал саёз туюлган кўлмакка оёқ қўйди-ю, мункиб, юз тубан йиқилди. Аввалига ҳеч нимани сезмади. Дарров ўрнидан туриб, юзига ёпишган лойни енгин билан сидириб, бир-икки қадам ташлади-ю, чап оёғида уйғонган оғриққа дош беролмай бақириб, яна йиқилди. Бу сафар тез турмади. Тўпиги атрофидаги оғриқ аввал болдирига чиқди, кейин ҳаммаёғи зирқираб оғрий бошлади. «Эти узилди шекилли», деб ўйлади у. Аста қаддини кўтарди. Эҳтиётлик билан қадам босмоқчи бўлди.

Оғриқ уни яна юз тубан қулатди. Бир оз ҳушини йўқотди. Ҳушига келиб, судрала бошлади. «Яқин қолди, судралсам ҳам бир амаллаб етиб оламан», деб ўйлади. Уст-боши бўкиб кетди. Мияси қизий бошлади. Оғриқ кучая борди. Бир кўлмак ёнида тўхтаб, юзини ювди. Сал енгил тортгандай туюлди. Яна судралмоқчи бўлганида бутанинг шитирлаганидан чўчиб, атрофга аланглади: шохлар орасида милтиқ милини кўрди.

— Отманглар, бу менман!— деди жонҳолатда.— Комиссарман, отманглар. Топшириқни бажардим.

Шохлар иккига айрилиб, қамоқхона бошлиғининг ёрдамчиси, кейин бир аскар йигит чиқиб келишди.

— Ҳа, Комиссар, бу ерда нима қилиб ётибсан?— деди у милтиқни елкасига осар экан.

— Оёғим қайрилиб кетди, юролмаёй қолдим.

— Бошқалар қани?

— Уша ерда. Бошлиқ айтган жойда.

— Сен командиринг билан бирга бўлишинг керак эди?

— Унинг аҳволи оғирлашди. Ҳушсиз ётибди.

— Бошлиқ сен билан командирни менга ҳада этган эди. Қардан қидирсам экан, деб бошим қотиб турувди. Оёқ остидан судралиб чиқдинг-а. Мароқланиб ов қиламанми, девдим. Ишни буздинг, сен мараз. Бугун чувалчанг отадиган куним экан-да.— Ёрдамчи милтиқни яна қўлига олиб, Комиссарга қаратди.

— Отманг, ахир топшириқни бажардим.

— Бажарган бўлсанг, яна яхши,— у шундай деб қўндоқни елкага тираб, Комиссарни нишонга олди. У Бошлиқнинг топширигини бузмоқчи эмасди. Бошлиқ «Комиссар тирик қолсин», деди-ми, демак, тирик қолади. Фақат пайти келганида уни бир ўйнатиб, томоша қилса чакки бўлмас. Ёрдамчи типирчилаб ёлбораётган Комиссардан бир қадам наридаги дарахтни мўлжаллаб тепкини босди. Уқ овози дарахтларнинг яланғоч танасига урилиб, акс-садо берди. Комиссар жонҳолатда бир сакради-ю, ерга қапишганича қимирламай қолди. Унинг бу қилиғини кўрган аскар йигит кулиб юборди.

— Тур, Комиссар, ўзингни ўлганга солма. Сенга ўқ тегмади. Биринчиси хато кетди.

Комиссар бошини кўтарди. Аммо қадини ростламади.

— Ахир, мен сизларнинг хизматингизни қилипман-ку?— деди у йиғламсираб.

— Сен шерикларингга хонлик қилдинг.

— Улар шерикларим эмас, халқ душманлари...

— Ҳамманг бир гўрсан... Улар душман бўлса, сен душмандан чиққан хонсан, улардан ҳам баттарроқсан.— Ёрдамчи яна тепкини босди. Уқ Комиссарнинг шундайгина ёнидаги ерни титиб ташлади.

— Отманг!— У Ёрдамчи томон эмакляди.

— Орқангга қайт!— деб бақирди Ердәмчи.

Комиссар тиз чўккан ҳолида унга нажот кўзлари билан боқиб, тошдек қотди. Ердәмчи яна ўқ узди. Комиссарнинг қулоғига энди ўқнинг акс-садоси эмас, балки аёл кишининг ноласи урилгандай бўлди.

«Сен бизни еримиздан ҳайдаб чиқаряпсанми, сени қаро ер ҳам бағрига олишдан ҳазар қилади. Жасадинг бир қулоч лаҳадга зор бўлади. Мурданг қумурсқаларга ем бўлади ҳали...»

Бу нола ни эшитиб, Комиссарнинг этлари жимирлашиб кетди. Атрофга телбаларча аланглади. Овоз эгасини қидирди. Ердәмчи ундаги ўзгаришни сезиб, «нима қиларкин», деб кутди.

Комиссар бу овозни бир марта эшитган, кейин ўша замонда-ёқ унутиб юборган эди. Қорақўлчи бойнинг оиласини кўчираётганида унинг кексайиб қолган завжаси шундай нола билан қарган эди.

Комиссар ўшанда ҳам, ундан олдин ҳам буйруқни бажарган эди. Дастлаб бу хонадонга бостириб кириб, барча бойликларни тортиб олишди. Бой ота заррача қаршилиқ қилмади. Фақат бир чеккага ажратиб қўйилган териларга тегмасликни сўради. «Буларни закот учун ажратиб қўйган эдим», деб ялинди. «Закот билан Худони алдайсиз, халқни алдай олмайсиз», деди Комиссар.

Бой ота индамади. «Ҳой йигит, сен ҳам, ота-онанг ҳам тузимдан тотгансизлар. Сени одам бўлар, деб ўқитиб эдим, муҳтожларни қўлимдан келганича суядим. Ҳаж сафарига кетар чоғимда бутун маҳалла аҳлини ярим йил боқадиган мулк қолдирдим...» демади. Миннат қилишдан қўрқди. Комиссар эса унинг шу гапларни айтишини кутган, шунга яраша «Сен бу мулкни халқ қонини сўриб топгансан», деган жавобни тайёрлаб қўйган эди.

Комиссар бир ҳафтадан кейин эшитди — Бой ота ўлибди. Комиссар жанозага у ёқда турсин, ҳол сўраб ҳам кирмади. Онаси жўп ялинди, кир, деб, йўқ, кирмади. Орадан бир неча йил ўтиб, яна кирди бу хонадонга. Ҳаммасини кўчирди...

Ушанда шундай нола ни эшитган эди.

«Наҳот у жодугарнинг қарғиши ургани чин бўлса?» деб ўйлади.

Бир маҳал Ердәмчи милтигини елкасига осди.

— Ярим соат вақт бераман. Лагерга етиб олсанг — етиб олдинг, бўлмаса, нақ сассиқ овзингдан отаман.

Бу гапдан Комиссар ҳушига келиб, ўрнидан турмоқчи, югуриб қетмоқчи бўлди. Лекин чап оёғини босиши билан жон азобида бақириб, йиқилди. Ердәмчи, баттар бўл, деди-да, чўнтагидан палирос чиқариб, тугатди. Бир неча нафас ҳаракатсиз ётган Комиссар судрала бошлади. Бу судралишда ярим соат эмас, ярим кунда ҳам қамоқхонага етиб ололмас эди. Бунни биларди, лекин «чиқмаган жондан умид» деганларидай, ҳозиргина эслagan қарғишини ҳам унутиб, олға интиларди. У бир оз судралгач, тепасига шох-

шабба ташланган ўрага дуч келди. Урани бир неча йил муқаддам овчилар айиқ тутиш учун қазишган, қамоқхона қурилгач, бу ерларга келмай қўйишган эди. Чириб қолган шох-шабба Комиссарни кўтара олмади. Комиссар чуқурлиги бир ярим одам бўйи келадиган ўрага қулаб, ҳушидан кетди.

10

Кун ёришди.

Бошлиқ ёнига аввалги овларда ҳам бирга бўлган, синалган аскарлардан тўрттасини олиб, йўлга тушди. Қамоқхонадан пича узоқлашишгач ёрдамчисига битта аскарни бериб «сен ўнгдан юр», деди. Ўзи қочоқлар дам олиб ўтирган жойга тикка юриб чиқмоқчи бўлди. Ярим соатлар чамаси йўл юргач, рўпарадаги буталар қаттиқ шитирлади. Бошлиқ тўхтаб тўппончасини қўлига олди-да, йўғон дарахт панасига ўтди. Унинг ишораси билан аскарлар ҳам ўзларини панага олдилар. Шитирлаш овози кучайиб, дам ўтмай баҳайбат шохли, баҳайбат гавдали буғу кўринди.

«Ўқ ўтмас буғу шуми?» деб ўйлади Бошлиқ. Буғу тўхтаб, бошини ғоз тутганича, жим турди. Бошлиқ унга қараб кўзлари чўғдек қип-қизил эканини, ўзидан ғалати ёғду таратаётганини кўрди. «Кейин, кўрайлик-чи, ростданам ўқ ўтмас эканми?» деб шу кўзни мўлжалга олиб, тепкини босди. Ўқ изсиз кетгандек бўлди — буғу қилт этмади.

— Отинглар! — деб бақирди Бошлиқ. — Кўзини нишонга олинглар, кўзини!

Аскарлар палапартиш ўқ уза бошладилар. Буғу «Қани, хунарингни кўрсатиб қол», дегандай бир оз жим турди. Сўнг тумшугини осмон сари чўзиб ўқирди. Бу ўқиригдан Бошлиқнинг қулоғи қоматга келди. Икки аскар миллиқларини ерга ташлаб, орқага қоча бошладилар. Бошлиқ тўппончасидаги ўқларни отиб тугатди. Буғу яна чўзиб ўқирди. Бошлиқ шошилиб тўппончани қайта ўқлади. Аммо отишга улгурмади. Буғу бошини хиёл эгган ҳолда унга даф қилганича яқинлаша бошлади. Бошлиқ беихтиёр тисарилди. Буғу уни шохига илиб, четга улоқтириб юборишга қасд қилган, бироқ мақсадни амалга оширишга шошилмас эди.

Учинчи аскар ҳам аллақачон ғойиб бўлган, буғунинг рўпарасида фақат Бошлиқ қолган эди. «Нимага фақат мени таъқиб қил-япти? Нима учун аскарларга парво қилмади?» деб ўйлади Бошлиқ. Буғу уни шунчаки таъқиб қилмас, балки дам ўнг, дам сўл томонга ўтиб, ўзи истаган йўлдан юришга мажбур этарди. Бошлиқ бир неча марта йиқилиб, балчиққа беланди, афти, қўлларини шох тилиб юборди. Бир неча дақиқада у ҳам қочоқлар ҳолига тушди. Ҳеч қутилмаганда Буғу кескин сапчиди-да, уни шохига илиб олди. Икки-уч қадам босгач, бошини қаттиқ силкиб, типирчилаётган Бошлиқни итқитиб ташлади. Бошлиқ юмшоқ шох-

шабба устига тушгандай бўлди. Тик қазилган ўра устига ташланган шох-шабба уни кўтара олмади. Бошлиқ ўра тубида хушидан кетди.

— Нима, шундай тураверамизми?— деди Мирҳосил.

— Қаёққа юрайлик?— деди Раҳматуллоҳ.— Йўлни Комиссар биларди.

— Тақсир, ҳозир пичингнинг ўрними?

Раҳматуллоҳ бу гапни тўғри маънода айтган бўлса ҳам, Мирҳосил ундан ранжиди. Қизил командир кўзларини очди. Гаранг-сиб турган шерикларига қаради-да, ингроқ овозда:

— Бу ёққа юрманглар,— деди Комиссар кетган томонни кўрсатиб.— Уқ овози шу ёқдан эшитилди. Комиссар ё кўлга тушди, ё ўққа учради. Бўлмаса, шу пайтгача қайтарди. Домла, мен муддаомга етдим. Энди менда ҳаётдан умид йўқ. Эркинликда топшираман жонимни. Сизлар менга қараманглар. Кетавринглар...

Атрофда шарпа сезилиб, учовлари ҳам писиб қолишди. Бир ордан сўнг аввал қамоқхона бошлигининг ёрдамчиси, сўнг эса аскар йигит кўринди. Уларнинг уст-бошлари лойга беланмаган, юзларида эса чарчоқ сезилмас эди. Ёрдамчи Бошлиқнинг бу ерга етиб келмаганидан аввалига ажабланди. Сўнг ўқ овозлари, буғунинг ўкиригини эслаб «буғу овлашга киришиб кетган шекилли?» деб ўйлади. Кейин кўнглига бир шумлик келиб, ўзидан ўзи кувонди. «Бошлиқни бир қойил қилай», деган хаёлда ўгирилиб, аскар йигитга қаради:

— Булар эглаб қочишни ҳам билишмайди. Ялпайиб ётишини қара,— деди Қизил командирни имлаб кўрсатиб.— Яна битталарнинг қани?

Қизил командир жавоб бермай кўзларини юмди. Ёрдамчи Мирҳосилга яқин келди:

— Яна биттанг қани, деяпман?

«Демак, Комиссарни ушлашмабди», деб ўйлади Мирҳосил.

— Биз уч кишимиз...

— Комиссарларинг қани?— деди Ёрдамчи Раҳматуллоҳга қараб.

— Нет понимаш...

— Тушунтириб қўяйми?

Шундай деб Раҳматуллоҳга мушт тушириш қасдида қўл кўтардию кўзи унинг нигоҳига тушгач, қўлини қандайдир куч силтаб ташлагандай бўлиб, уролмади. Сир бой бермаслик учун кулимсиради:

— Хўп, тушунмасанг-тушунмабсан. Қани, олдимга тушларинг!

Мирхосил Қизил командирни суяб турғазди. Уларнинг қийна-лаётганини кўриб, Раҳматуллоҳ ҳам Қизил командирнинг қўлти-ғидан олди. Аскар йигит олдинда, Ёрдамчи орқада борди. Бир чақирим йўл босишгач, аскар тўхтаб, орқасига қаради. Ёрдамчи унга, четроқдан ўт, деб имлаб, маҳбусларга буюрди:

— Тўғрига юрларинг!

Улар яна беш қадам босишгач, оғзи ўпирилиб ётган ўра лаби-га келишди.

— Ҳа, юрмайсанларми?— деди Ёрдамчи тўхтаб.— Ё таниш одамни кўриб қолдиларингми?

Мирхосил энгашиб, беҳуш ётган Комиссарни кўрди.

— У сизларни орзиқиб кутяпти.— Ёрдамчи шундай деб аскар-ни имлаб чақирди-да, шивирлади:— Уртадагиси сенга, сонидан от. Икки четдагиси менга. Эҳтиёт бўл, ўлдириб қўйма, Бошлиқ терингни шилади-я!..

Улар нима бўлганини билмай ҳам қолдилар. Милтиқ отилиб, аввал Қизил командир сапчиб тушди. Кейинги ўқдан Мирхосил ўрага қулади. Орадан бир нафас ҳам ўтмай Раҳматуллоҳ сониди қаттиқ оғриқ сезиб, чўккалаб қолди. Кейин бўйрига милтиқ қўн-доғи зарб билан урилгач, у ҳам ўрага йиқилди.

— Сен ўлим рақсини ҳеч кўрганмисан?— деди Ёрдамчи аскар-дан. Сўнг ўра лабига келиб, чўнқайиб ўтирди:— Қараб тур, кўра-сан. Ҳозир ҳушлари ўзига келса, бошлашади.

Аскар йигит ҳам Ёрдамчи ёнидан жой олди. Ўқ овозлари ҳам, буғунинг ўкириғи ҳам эшитилмай қолди.

«Ов тугади шекилли?» деб ўйлади Ёрдамчи. Анчагача ўрмон сукунат қаърига чўмди. «Ов тугади. Бошлиқ бало, буғун тинчит-май қўймайди, — деган қатъий ҳулосага келди у. — Энди Бошлиқ кидириб овора бўлса аччиқланиши мумкин». Ёрдамчи шу тўх-тамга келиб, аскарга буюрди:

— Учинчи квадратга қараб юр. Бошлиқни топиб, шу ерга олиб кел!

Аскар бўйруққа итоат этиб, ўрнидан турган жойида қотиб қолди:

— Буғу!— деди у жонҳолатда.— Ўқ ўтмас буғу!

Ёрдамчи ўйлаб ҳам ўтирмай буғунни нишонга олиб, милтиқ теп-кисини босди. Аскар эса милтиқ отиш лозимлигини ҳам унутиб қочди. Ёрдамчи яна бир ўқ отди-да, у ҳам қоча бошлади. Буғу лопиллаб югурганича уни таъқиб этди. Бошлиқни қандай қувла-ган бўлса, бунинг ҳам дам ўнг, дам сўл томонига ўтиб, ўзи иста-ган йўл бўйлаб қувди. Ёрдамчи оғзи ўпирилган ўра лабига кел-ганида таққа тўхтади. Пастга эгилиб қарашга қўрқди. Орқасига ўгирилганида бошини эгганича шитоб билан югуриб келаётган буғунни кўрди. Ўзини четга олишга улгурмади. Буғунинг қаттиқ шоҳи унинг кўкрагини тешиб юборгандай бўлди...

Яна ёмғир савалай бошлади.

Урадагилар бирин-кетин хушларига келишди. Комиссар уларнинг яраланганларидан беҳабар, хомуш боқаётган кўзларда айб-нома ўқигандай бўлиб, талвасага тушди:

— Мен йўл қидириб юрган эдим. Қочди деб ўйладиларингми? Ҳа, булар ўйламаса ҳам сиз ўйлагансиз,— деди Раҳматуллоҳга тикилиб. Раҳматуллоҳ унга жавоб бермади. Мирҳосил унга қараб туриб, хаста овозда деди:

— «Тонгларнинг сирлари тўрни кенг ёйганда,
Биз — ғофил, уйқунинг қаърида қоламиз.
Тўлган ой кўкларда сузилиб борганда,
Биз — қўпол, тонгларнинг қаҳрида қоламиз...»

Дерларки: «Ойларнинг нурида вафо йўқ!»
Демаслар уларки: «Айб бизда, биз бузуқ»...

— Аниқроқ гапиринг, нима демоқчисиз?!

— Комиссар...— Қизил командир сўнгги кучини йиғиб, гап бошлади:— Комиссар, сизни ҳеч ким айблаётгани йўқ. Сиз йўл топганингизда ҳам барибир қўлга тушиб, ўлиб кетардик. Домла, айтинг бунга: ўлим— ҳақ. Ҳеч ким тирик қолмайди бу дунёда. Шунинг учун ўлимдан қўрқмаслик керак. Ибодат қилганлар ҳам, жилмаганлар ҳам вақти келиб, жонларини топширишади. Комиссар, биз яраланганмиз. Бу ердан тирик чиқшишимиз амримаҳол. Сиз ҳаракат қилиб кўринг. Ҳеч бўлмаса бир киши тирик қолиши, қачон бўлмасин юртга қайтиб, бизнинг душман эмаслигимизни етказиши керак. Ҳар биримиз юртни ўзимизча севдик, ўзимизча хизмат қилдик. Ҳар биримиз бир жойда қоқилдик, бир ерда адаш йўлга кирдик...

Қизил командирнинг кейинги сўзларини англаш мушкул бўлди. Пичирлаб, ямлаб айтилаётган сўзлар тинди. Ярим очиқ кўзлар юмилди. Сариқ киприклар қовушди. Мирҳосил савол назари билан Раҳматуллоҳга қаради. Раҳматуллоҳ унинг нигоҳини сезмагандек жим ўтираверди.

Тилдан қолган Қизил командир энди гапини хаёлан давом эттирар, дам булутлар устида сархуш учиб, дам қаттиқ ерга қулаб азобланарди. Кўзлари юмуқ бўлса-да тутқун ҳамроҳларини кўриб тургандай туюларди. Бир маҳал тутқунларни оппоқ булут бағрига ютди-ю, кўринмай қолишди. Булут тарқалганда уларнинг ўрнида кўзлари ўйиб олинган ўша оқсоқол турар эди. Унинг икки қўли олдинга чўзилган, икки кафтида икки кўз соққаси турар эди...

— Ма, ол, бу кўзларни,— деди Оқсоқол.

— Керакмас,— деди Қизил командир.— Ҳазимнинг кўзларим бор.

— Кўзларинг кўрмайди. Кўрса эди, дўст ким, душман ким, фарқлар эдинг.

— Вақт ўтди энди... Ярамга туз сепманг.

— Қишлоққа кирганинг эсингдами?

— Эсимда. Қишлоқ кимсасиз эди.

— Қишлоқда фақат мен қолган эдим. Кўзим кўр бўлгани учун уйда ёлғиз менгина қолгандим. Кўзим нима учун ўйиб олинганини айтмадим, а, ўшанда? Сендай норғул йигит эдим. Муҳаммад Амин эшон қанотига кириб, ғазотга қўшилганим учун ўйишган кўзларимни. Жуда кўп одамни ўлдиришди. «Оллоҳ» деган тилларни кесишди. Сен у дамларни билмайсан... Сен ўшаларга қарши от суришинг керак эди.

— Бу гапни айтгансиз.

— Ҳа, айтганман. Юрагим зардобга тўлиб айтганман. Уша куни дашноқлар келиб «босмачи йўлини тўсамиз, ҳандақ қазинглар», деб кексаю ёшни қирга ҳайдади. Шомга яқин набирам қайтди. Дир-дир титрайди. Қўрқиб кетган экан бечора. Барчани қилличдан ўтказиб, ўзлари қазиган ҳандаққа кўмишибди. Оллоҳнинг марҳамати билан набирам қочишга улгурибди. Нима бўлганини айтди-ю, ўлди. Юраги ёрилиб ўлди. Кейин сен аскарларинг билан келдинг. Дашноқларни қув, дедим. Сен бекларга қарши от сурдинг...

— Эслатманг у дамни. Адашганман. Мен ҳам Худонинг бир гуноҳкор бандасиман. Армон билан топшираяпман омонатимни. Жонимнинг қийналиши ҳам шундандир.

— Сен хун олмадинг.

— Ололмадим...

— Энди ким олади? Рухимиз чирқираб қолаверадими?

— ...

— Гапир.

— Мени қийнаманг...

Шу пайт Оқсоқол ёнида Комиссар пайдо бўлди. Қўлида чегаданган косада заъфарон сув.

— Комиссар, келганингиз яхши бўлди. Ичим ёняпти. Юрагимдаги армонларим чўққа айланганга ўхшайди. Сувни менга олиб келдингизми, раҳмат.

— Сув сизга, аммо битта шартим бор: Худо йўқ, деб айтинг, пайгамбар алдоқчи, деб айтинг.

— Комиссар, қўйинг бу гапларни. Мен ҳеч қачон бундай демаганман.

— Демаган бўлсангиз, энди айтинг. Сувни ичинг. Ташналикни босинг. Ором олинг. Сувни ичсангиз кўзингиз очилади, шифо топасиз.

— Болам, бу шайтоннинг гапига кирма,— деди Оқсоқол.

Комиссар уни нари итарди. Талабини яна қайтарди. Шу дамда Қизил командир Раҳматуллоҳнинг овозини эшитди, аниқ эшитди:

— Ла илаҳа иллоллоҳ...

Раҳматуллоҳнинг овози эшитилиши билан Комиссар ғойиб бўлди.

«Сув», деди Қизил командир.

Унинг овозини ёнидагилар эшитмади. Биттагина ёмғир томчиси лабига тушиб, жони роҳатланди. Чуқур-чуқур нафас олди-да, жимиб қолди. Бурун катаклари керилди. Чангак бўлиб турган оёқларини узатди. Раҳматуллоҳ сурилиб, Мирҳосил билан жой алмашди-да, Қизил командирга яқинлашди. Унинг нафас олиши яна тезлашди, кейин бирдан сусая бошлади. Раҳматуллоҳ қафтини унинг жағига қўйиб, дона-дона қилиб калима келтира бошлади. Қизил командир кўзларини очиб, ниманидир қидириб олазрак бўлди. Раҳматуллоҳни кўриб, жилмайди. Шу алпозда кўз қорачиғи ҳам қотди. Нафаси ҳам ўчди. Раҳматуллоҳ бир қафти билан унинг жағини ушлаганича иккинчи қафти билан очик кўзларини юмди.

Мирҳосил ич кўйлагини йиртди. Марҳумнинг жағини, оёқларини боғлаб қўйишди. Қизил командирнинг устидаги калта тўнни ечиб юзига ёпишди. Комиссар қунишиб ўтирганича уларнинг ишига аралашмади. Раҳматуллоҳ деворни тирнаб жасаднинг устига тупроқ тўкмоқчи бўлди. Бир неча марта таталагандан сўнг тирноқлари орасидан қон чиқди. Сонидан оқаётган қон ҳолдан кетказди. Пичирлаб «Таборақ»ни ўқий бошлади. Сўнгги оятларни ўқиётганида тепада шохдор буғунинг қораси кўринди. Раҳматуллоҳ дуо қилаётганида у ўқирди. Раҳматуллоҳ бошини кўтариб, тепага қаради. Қулоғига муаззиннинг ширали овози урилди — «Оллоҳу акбар!» Раҳматуллоҳ овоз чиқариб тасбеҳ айтди. Буғу яна чўзиб-чўзиб ўқирди. Раҳматуллоҳ қулоғига муаззин тасбеҳ айтгандай бўлди.

Буғу пастга тушишга интилгандай типирчилаб, ўра атрофида айлана бошлади.

— Тушмоқчига ўхшайди,— деди Комиссар, унинг ҳаракатини кузатиб.— Тушса, ҳаммамизни босиб ўлдиради.

Буғу ҳам шуни ўйлабми, пастга тушишга ҳаракат қилмади. Олд оёқларини букиб ўра лабига чўккалади-да, бошини эгди. Раҳматуллоҳ ҳам, Мирҳосил ҳам кўп қон йўқотганлари сабабли ўринларидан қимирлашга мажоллари йўқ эди. Комиссар ўра деворига суянганича ўрnidан турди. Тепага қўлини чўзди. Қўли буғунинг шохига етай-етай деди. Ярим қадам ёнга сурилса, мурда устига оёқ қўйса етади. Шуни хаёл қилган дамда, Мирҳосил унинг мақсадини англаб қолиб, сурилди.

— Комиссар, елкамга қўйинг оёғингизни.

Мулозимат учун фурсат йўқ эди. Комиссар соғ оёғини йигитнинг елкасига қўйиб кўтарилди-да, буғунинг шохини маҳкам чангаллади. Буғу бошини осонлик билан кўтариб, уни ўрадан тортиб олди. Кейин яна чўккалаб бошини эгди.

— Эй жонивор, бизни чиқара олмайсан,— деди Мирҳосил унга қараб.— Тақсир билан қисматимиз бир экан. «Мангу тутқунликка кирдими ўлка, хаёлда порлаган шамларми сўнди?» Агар гапимизга тушунаётган бўлсанг, Комиссарни қамоқхонага элтиб қўй. У бизни сотди.

— Сотганим йўқ!— деб бақирди Комиссар ўтирган ерида.

— Сотдингиз, Комиссар, ўлаётган пайтда тўғри гапни айтиб қолай. Сиз узоқ умр кўришингиз керак. То ўлгунингизча шу ўрани эслайсиз. Эслаб қийналасиз. Мен узоқ умр кўришингизни истайман. Буғужон, унинг ҳаётини асра, ўлмасин...

Буғу унинг гапларига тушунгандай бўлди. Қаддини тиклаб, Комиссарга яқинлашди-да, бошини эгди. Комиссар аввалига унинг ҳаракатига тушунмади. Кейин шохига осилди. Буғу аста юра бошлади. Комиссар эртақлардагина содир бўлгучи бу кутилмаган ҳодисадан хурсанд эди. Судралаётган оёғида оғриқ турса ҳам кўнгли чароғлиб борар эди. У ўлмай қолганига чиппачин ишонди. Буғу тўхтамасдан юрди. Комиссарнинг қўллари толди, аммо чидади. Анча йўл босиб ўтилгач, буғу тўхтаб, Комиссар ўзини ўра оёғида кўрди. «Шу жойга айлантириб олиб келдими яна?» деб ўйлаб, шошилганича пастга қаради ва... ҳаракатсиз ётган Бошлиқ билан Ёрдамчини кўрди-ю, кўрқувдан юраги қиндан чиқиб кетаёзди. Судралиб нари кетмоқчи эди, улгурмади. Буғу шохи билан суриб уни ўрага қулатди-да, чўзиб-чўзиб ўкириб қўйди.

Комиссар назарида ўрага қуламади, балки юмшоқ гилам устига юмалади, бу гилам уни осмонга кўтариб, сузиб кетди. Анчагача сархуш кезди. Сўнг бир таниш овозни эшитди.

— Сени ўлдирган одам тўғри жаннатга тушади!

Кимники эди бу овоз? Ҳа... Бой отанинг кенжа ўғлиники... Мулклари мусодара этилгач, бир ҳафтадан кейин «отам чақиряптилар», деб келганди. «Бормайман,— деган эди Комиссар.— Бойлар билан гаплашадиган гапим йўқ». «Отам қон сийиб ётибдилар. Сизга айтар гаплари бор экан». «Биламан нима дейишини отаннинг. Мени ўқитиш учун пул берганини пеш қилади-да. Тагин ҳам осон қутулдиларинг. Бойларнинг куни битган, отанга айтиб қўй».

Бойнинг ўғли бу гапга чидай олмасдан унга ташланган эди. Тўппончаси ёнида бўлмаганида Комиссарни бу ҳирсдай йигит бўлиб ўлдириши мумкин эди. Осмонга қараб бир ўқ узганида йигит қочди. Қоча туриб айтган эди бу гапини.

Орадан ярим соат ўтмай эшиклари олдида арава тўхтади.

— Бой отанинг ўзлари келибдилар,— деди Комиссарнинг

онаси.— Жон болам, уларнинг тузини тотганмиз, отанг ўлганларда кафанликни ҳам Бой отам берганлар. Туз ҳаққи бу кишига қаттиқ гап айтма, ранжитма, жон болам...

Куча эшиги қия очилиб, Бой отанинг тўнғич ўғли кўринди.

— Ҳеч бўлмаса шу остонага келарсан?— деди у дағал овозда.

Комиссар онасининг зўри билан остонага қадар борди. Бой ота ҳолдан тойган бўлишига қарамай, тирсагига тиралиб, қаддини сал кўтарди.

— Болам, мен сендан бир нима талаб қилиб келмадим. Сендан сўрайдиганим битта — рози бўлгин. Эсингдами, қиморда ютқазиб пул сўраганигда юзингга бир тарсаки урган эдим. Ҳаққим йўқ эди уришга. Шунга рози бўлгин, болам. Айт, рози бўлдингми?

... Анча йил бурун бўлган эди бу воқеа. Бой ота чиндан ҳам бир тарсаки туширган эди. Аммо қарзни тўлаб, сўнг уни ўқишга жойлаб қўйганди...

Комиссарнинг онаси қулоғи остида шивирлади:

— Розиман, дегин, болам.

Комиссар индамади.

— Бой ота, болам мингдан минг рози, ҳаммамиз розимиз.

Сиз ҳам...

— Уз оғзи билан айтсин.

Комиссар индамади. Бой ота бошини ёстиққа қўйди...

Комиссар шуларни эслади-ю, кўз ўнгида Бой ота гавдаланди. Уни сўнги марта бемор ҳолида, арава устида тирсагига суянган ҳолда кўрган эди. Ҳозир тоза кийимлар кийган, хушрўй ҳолда кўрди.

— Бой ота, мен ўшанда мажбур эдим,— деди Комиссар.

Бой ота жилмайиб қўйди-ю, индамади.

— Мен сиздан рози бўлганман. Сиз ҳам рози бўлинг...

Бой ота яна индамади...

Комиссар кўзларини очди. Ҳаққ оғзида булутли осмоннинг бир парчасигина кўриниб турарди. Буғу кўринмас, унинг овози ҳам эшитилмай қолган эди.

Урнидан кўзғолмоқчи эди, белида қаттиқ оғриқ туриб, бақириб борди. «Нима бало, белим синибдими?— деб ўйлади.— Бир оз дам олай, кейин чиқишга уриниб кўраман. Мана буларни уст-ма-уст қўйсам, чиқиб кетаман. Бу ўра пастроққа ўхшайди... Булар тирикми ё ўликми?..»

Дам ўтмай улар ҳам қимирлашди. Азвал Ердамчи, сўнг Бошлиқ кўзларини очди.

— Сенмисан?— деб ажабланди Бошлиқ Ердамчисини кўриб. Сўнг Комиссарга ажабланиб қаради:— Бу қаердан келиб қолди?

— Ҳайронман, бошқа ўрада эди.

Бошлиқ елкасини ўра деворига тираб турмоқчи бўлди. Аммо кўкрагида кучли оғриқ туриб яна йиқилди.

— Сен анави маразнинг устига чиқ,— деди Бошлиқ ёрдамчиси.

Ёрдамчи у айтгандай қилди. Бошлиқ тишини тишига қўйиб, оғриққа чидаб, чап оёғини Комиссарнинг юзига, ўнг тиззасини Ёрдамчининг елкасига қўйиб кўтарилмоқчи бўлди. Бироқ, қаддини кўтара олмади. Иккинчи марта уринишда оғзидан қон келди.

— Тамом,— деди Ёрдамчи.— Чиқ устига.

Комиссар судралиб Бошлиқнинг жасади устига чиқди. Ёрдамчи ўрнидан туришга уринди. Удалай олмади. Бир неча дақиқадан сўнг у ҳам жон бериб азоблардан қутулди. Комиссар уларни устма-уст қўйишга ҳаракат қилди-ю, удалай олмади. Тобора ҳолдан тояверди...

13

Буғу Раҳматуллоҳ билан Мирҳосил тушиб қолган ўра тепасига бир неча марта келди. Атрофни айланди. Бошини эгди. Ночорликдан эзилгандай тўхтовсиз ўкирди.

Пастдагилар бу жониворнинг сиридан беҳабар, бу жумбоқни ечишга ҳаракат ҳам қила олмас эдилар. Буғу учинчи марта келганида юқорига қарашга мажоллари етмади. Мирҳосил кўз ўнгида устози гавдаланган, уни бағрига маҳкам босиб «Кўришамиз деган эдим-ку, мана, кўришдик. Сенинг кўрганларинг бир туш эди... Бир туш эди...» дейди.

Раҳматуллоҳ эса хаёлан Қаъбатуллоҳ атрофида зикр айтиб турарди. Маккаи мукарраманинг илиқ ҳавоси танасидаги музни ҳайдаб чиқариб баданига ҳарорат берар эди. Муаззин овози эшитилди. «Оллоҳга шукр, субҳга етдик» деб ўйлади. Раҳматуллоҳ. Шу ўй фикрини ёритдию жони узилди...

Буғу ўра лабида узоқ вақт қимир этмай турди. Сўнг шохлари билан лой тирнаб, ўрани кўма бошлади. Кейин Комиссар ётган ўрага бориб уни ҳам кўмиб ташлади.

Соқчибоши раҳбарлигидаги аскарлар эртасига қўрқа-писа ўрмонга чиқдилар. Узоқ қидиришга юраклари бетламай орқаларига қайтдилар.

Шу воқеадан сўнг буғу қамоқхона соқчиларини безовта қилмай қўйди.

УТТИЗ БЕШ ЙИЛДАН СЎНГ...

Бу ёруғ оламда тасодиф ила юз бергучи воқеалар кўп. Баъзан етти ухлаб бир тушда кўрмайдиган, ўз кўзингиз билан кўриб ҳам ишонгингиз келмайдиган ҳодисаларнинг гувоҳи бўласиз. Энди баён этилгучи воқеа ҳам шулар сирасида.

Уқ ўтмас буғу шохи билан ер тирнаб, тутқун ҳолида жон берганларни дафн этганидан кейин олам неча бор турланди. Раҳматуллоҳ ётган ердан майсалар униб чиқди. Ўрмонзорда дайдиб юрувчи буғу баъзи-баъзида бу ерга келиб, узоқ вақт маънос кўринишда турар эди. Сўнг Бошлиқ ётган ерга бориб униб чиқмоқ илинжидаги майсаларни депсаб ташларди. Бу ҳол йиллар оша такрор бўлаверди. Шу тарзда орадан ўттиз беш йил ўтди. Буғу энди узоқларга кета олмайдиган бўлиб қолди. Унинг ўкириғи ҳам ўрмонни ларзага соладиган даражада эмасди. Буғунинг узоқларга кета олмаётгани фақат умр шоми яқинлашаётганидан эмас, балки бу атрофда одамларнинг кўпайиб қолгани, наъра тортиб ишловчи техниканинг ўрмон сукунатини бузиши ҳам сабаб бўлаётган эди. Ўрмоннинг қоқ белидан темир йўл ўтиши лозимлиги, бу қурилиш БАМ деб юритилиши, бу қурилишга Раҳматуллоҳнинг юртидан ҳам одамлар келгани, шубҳасиз, буғу учун номаълум эди.

Йигирма йилнинг нарёғида, қамоқхона бошқа ерга кўчирилгач, унинг ўрни харобазорга айланган эди. Қурилиш бошланиб, қолган-қутган бинолар таъмир этилди, идорага, ётоқхонага айлантирилди ва пештоқига «Штаб» деб ёзиб қўйилди. Бу ер гарчи «Комсомол зарбдор қурилиши» деган номда зикр этилса ҳам, аслида унда оғир жазоси енгиллаштирилиб, мажбурий меҳнатга ҳукм қилинганлар тер тўкишарди.

Уч кун эзиб ёққан ёмғир тунда тиниб, эрталабга яқин булут чоклари сўкилди. Олачалпоқ булутлар орасидан қуёш кўринганда «Штаб» ҳали уйқуда эди. Икки кун бурун марказдан келган Вакил кўнгил хуморини ёзиш мақсадида бу ерда туни билан «муҳим тадбир» ўтказилган эди. Оқшомда бошланган мажлис зарбдор қурилишда комсомолларнинг вазифаларини муҳокама қилиб олгач, зиёфат бошланган, сўнг сархуш Вакил истаги билан қарта ўйинига ўтиришган эди. Ун тийиндан тикиб бошланган ўйин аста авжига минди. Қурилишнинг катта-кичик етакчилари қиморга уқувсиз эдиларми, ҳар ҳолда икки-уч мингдан ютқазиб, муўтабар меҳмон олдида уялиб қолишди. Ютуқ туғёнга келтирдими ё ичилган ароқ миқдори меъёрдан ошдими, Вакил уста қиморбоз эканига ўзи ҳам ишониб, «лагернинг зўрини олиб келасан», деб туриб олди. Узун бўйли, қомати келишган, сочлари орқага таралган, кўзлари кибр билан боқувчи Вакилнинг истаги мезбон — комсомол зарбдор отрядининг комиссари учун амри вожиб эди. Мезбон ҳам, меҳмон ҳам шу баҳорда ўттиз бешга тўлган эдилар. Шунданми, юриш-туришда ҳам, гап-сўзда ҳам, ҳурмача қилиқда ҳам бир-бирларига ўхшаб кетардилар. Комиссар Вакилнинг истаги яхшилиқ билан тугамаслигини билиб, у айтгандай «зўр»ни эмас, зўрлар орасидаги дастёрни чақиртириб келди. Дастёр Вакилни ярим соатдаёқ шилиб олиши мумкин эди. Комиссарнинг имо-ишораларига итоат этиб, ўйинни тонготарга қа-

лар чўзди. Сўнг «бу ўйин ҳазил эди», деб ютганларини ташлаб чиқиб кетди.

Ана шу мароқли тундан сўнг Вакил ҳам, Комиссар ҳам ҳордиқ чиқаришарди. Зарбдор қурувчилар нонушта қилиб, иш-ишларига тарқашганида ҳам «Штаб» уйғонмаган эди.

Комиссар пешинга яқин ланж ҳолда турди. Қабулхонасига чиқиб керишди. Эти жунжикиб, қўлларини бир-бирига ишқади. Шундагина эшик ёнида мўъминлик билан турган Йигитга кўзи тушди.

— Ҳа, келдингми?— деди менсимаган тарзда.

Йигит салом берди-ю, унга яқинлашишга журъат этмади.

— Кеч қолдингми? Энди нима қиламиз?

Йигит бўйнини қисиб, қалин қоғоз қутиларга қаради.

— Нима бу?

— Ноз-неъматлар...

— Ўзинг келдингми?

— Акам бирга келдилар.

— Акангми? Аканг нима иш қилади?

— Айтувдим-ку... базада...

— Чақир акангни...

Йигитнинг акаси эшик орқасида турган эди, бир зумда Комиссар рўпарасида пайдо бўлди. У укасига ўхшаб ийманиб турмасдан, чаққон келиб Комиссар билан қўшқўллаб сўрашди.

— Уканг беш кун кечикиб келди. Бунинг учун нима бўлишини биласанми? Яна беш йил қўшиб беришса БАМ битгунча шу ерда могорлаб юраверади,— Комиссар шундай деб оғзини баралла очиб эснаб, керишди.

Беш йил қўшиб берилиши ҳақида беписандлик билан айтилган гапни эшитган Йигит ҳам, унинг акаси ҳам чўчиб кетишди.

— Ҳазил қилманг, акахон,— деди Ака жилмайишга ҳаракат қилиб.

— Ҳазил онангнинг уйида бўлади. Бу ер давлатнинг идораси.

— Беш куннинг бир иложини топса бўлар, гуноҳни ювармиз. Акахон, ҳар ҳолда ошна-оғайниларимиз қараб туришгани йўқ.

— Сен чиқиб тур,— деди Комиссар Йигитга. Йигит буйруқни бажаргач, Акага қаради.— Гуноҳни ювиш осон эмас, буни биласанми?

— Биламиз, акахон, биз ҳам кўча кўрган одамлармиз.

— Кўча кўрганмиш... Кўча кўрган одам укасини қаматиб қўймайди.

— Ҳа, энди гафлатда қолдик. Тухмат бўлди-да...

— Тухматми?.. Чиқиб ҳаммадан бир-бир сўра. Ҳаммаси «тухматга учрадим», деб гингшийди. Нима, Совет тузуми фақат тухматчилардан иборатми? Шундай демоқчимисан?

— Йўғ-е, акахон, унақа ниятим йўқ. Мен сиёсатга тушунмайдиган оми одамман. Чўт қоқиб юрган одамда бунақа фикр қаёқдан бўлсин?

— Гапни чўзмай чўтингни қоқ. Уйга бориб келишга берилган рухсат, беш кун кечикиш... хў-ўш... Агар хоҳласанг, муддатини қисқартириш имкони ҳам бор. Масковдан вакил келган, шуми хурсанд қилиш керак.

— Ҳаммасига тайёрмиз.

— Тайёр бўлсанг, ана пиджагим. Уттизтани чўнтагига сол. Хонамга уканг олиб кирсин.

Комиссар шундай деб ичкарига кирди. Ака у билан савдолашишга журъат қила олмади. Пулни санади-да, илгичдаги ҳаворанг пиджакни олиб, чўнтагига авайлаб солди. Сўнг укасини чақирди.

Комиссар ичкарига киргач, диванда ётган Вакил кўзларини очди.

— Шампан топсанг-чи, Комиссар,— деди у эснаб.

Комиссар жавондан шампан виноси олди-да, косага қуйиб узатди. Вакил қаддини сал кўтариб, кўзларини юмганича винони симирди. Сўнг бўшаган косани Комиссарга узатиб, лабини ялаб қўйди.

— Онамдан қайта турилгандай бўлдим, яша,— деди ҳузур қилиб.

Йигит кириб пиджакни узатди.

— Ҳа, айтганимдай бўлдимиз? Яхши. Мана, акангга илғорлардан эканингни айтдим. Бугун икки энлик хат қиламиз. Муддатинг қисқаради. Бор, ишингни қилавер.

— Комиссар,— деди Вакил ётган ерида керишиб,— Ўзбекистонда бўлганимда менга кабоб маъқул келган эди. Икки кундан бери кутаман, кабобнинг иси чиқмаяпти. Нима, меҳмондўстликни унутиб қўйдингларми?

— Кабобни сайлга мўлжаллаб қўювдим. Ҳозир овга жўнаймиз. Йигитлар жой тайёрлаб кутишяпти. Шу атрофда буғу кўринган экан. Очиқ ҳавода, буғу гўштидан кабоб ейишга нима етсин, а?

Вакил мамнун жилмайди.

— Кечаги зўрни ҳам чақир. Қайфда мени алдади. Бугун бир бурнини ерга ишқай.

— Бугун ўзимиз ўтирайлик. Йигитлар суҳбатингизни соғинишган.

Вакил бу таклифга ноилож кўнди.

Улар тушган «Вездеход» кичикроқ бир яланглик ёнида тўхтади. Ялангликка гиламлар тўшалган, ўртада тўкин дастурхон меҳмонга мунтазир эди. Улар овдан олдин қизишиб олмоқни маъқул кўришди. «Қизишиб олиш» маросими мўлжалдагидан кўпроқ чўзилди. Вакил ширакайф бўлиб, ёнбошлаб олди. Комиссар хизматда бўлди. Бошқалар «Вездеход» паңасида давра қуришди. Бугун гўшти насия бўлгани учун штабда зираланган гўштан кабоб қилишди.

— Урушдан илгари бобом шу ерларда хизмат қилган экан,— деди Вакил. — Аксилнқилобчилар ўқидан ҳалок бўлган экан.

— Қабрларини зиёрат қилдингизми?— деб сўради Комиссар.

— Қабрлари йўқ... Отишмадан сўнг жасадларини топа олишмаган экан. Ҳа, айтмоқчи, биз сен билан ҳамюртмиз, десам ҳам бўлади. Бобом юртингни босмачи галамислардан тозалашда қон тўккан.

— Шунинг учун ҳам биз сизни яхши кўрагимиз-да. Ўзбекистон — сизнинг уйингиз. Қачон борсангиз, юрагимиз шодликка тўлиб кутиб оламиз. Мана, қаранг, сиз келдингизу бу ерларда ҳам офтоб чарақлаб кетди. Яхши одамнинг набираси эканингизни Куюш ҳам тасдиқлади.

Улар ўтган яхши одам учун ичишди.

Сўнг Комиссар тилга кирди:

— Мени бу ишга таклиф қилишганида, нима учун йўқ деманганимни биласизми?— У Вакилдан жавоб кутмай, давом этди.— Кўпчилик кўнмади. Мен учун эса бу ерлар қадри. Менинг бобом ҳам шу ерларда ҳалок бўлган эканлар. Бобом фуқаро урушида комиссар бўлганлар. Менинг лавозимим ҳам комиссарлик...

— Биз ота-боболаримиз ишининг давомчиларимиз,— деди Вакил кўтаринки оҳангда.

Оталар ишини давом эттириш учун ичдилар.

— Сизнинг ўғлингиз бор экан,— деди Комиссар жўшиб.— Менинг қизим бор. Биз қуда бўлишимиз мумкин. Ўғлингизни Ўзбекистонга олиб келасиз. Қизимнинг қулоғини тишлаб кўйсин. Бизда шундай удум бор.

— Унгача мен сенинг қулоғингдан тишлаб қўя қолай,— деб ҳазил қилди Вакил.

Ҳазилдан завқланиб, ўпишдилар.

Қуда-андачилик учун ичмоқчи бўлишганида коржодадаги бир йигит уларга яқинлашди.

— Комиссар, қирқ иккинчи объектни қазиётганимизда одам суяклари чиқди.

Йигитнинг гапи Комиссарнинг гашини келтирди.

— Чикса нима бўпти, бир чеккага суриб ташла.

— Бир буғу пайдо бўлиб қолди. Ҳеч кимни йўлатмаяпти.

Буғу пайдо бўлиб қолганини эшитиб, улар бу ерга ов баҳонасида чиққанларини эслашди.

— Улжа ўз оёғи билан келибди-ку, кетдикми?— деди Комиссар Вакилга қараб.

Ширакайф Вакил ўрнидан турди-да:

— Буғу овлаш жону дилим,— деб гудранди.

Эксковатор олдида уч киши турарди. Одам суяклари сочилиб ётган чуқурча лабида бошини эгиб олган буғу худди тош қотгандек эди. Комиссар шошиб милтиқни ўқлади-да, «аввал сиз отинг»,

деб Вакилга мулозимат қилди. Вакил милтиғини шшилмай ўқлади, шшилмай нишонга олди. Тепкини босди. Биринчи ўқдан буғу қилт этмади. Вакил иккинчи тепкини ҳам босди. Буғу яна қимирламади. Вакил «Наҳот тегмади?» деган савол назари билан шерикларига қаради. Шшилганича милтиқни қайта ўқлаб яна тепкини босди. Буғу бошини кўтариб, ўқирди. Комиссар ҳам уни нишонга олиб ўқ узди. Буғунинг танасига жароҳат изи сезилмади. Ишчилар бу ҳолдан ажабланиб, эксковатор ортига чекиндилар. Буғу ҳам орқасига тисарилди. Кейин ҳеч кутилмаганда Комиссар сари сапчиди. Икки-уч сакрашда унинг рўпарасида пайдо бўлди. Аввал Комиссарни, сўнг Вакилни шохига илиб улоқтирди-да, дарахтлар орасига кириб ғойиб бўлди. Ишчилар Комиссар билан Вакилни суяб тургазиб, «Вездеход»га олиб борамиз деб туришганида буғу яна пайдо бўлди. У суяклар сочилиб ётган чуқурлик олдида бир оз турди, кейин кутилмаганда ёнбошига шарт қулади. «Ўқ теккан экан-ку?— деб ўйлади Комиссар.— Унда нимага қон чиқмади?» Буғуга яқинлашишни ҳам, яқинлашмасликни ҳам билмай туришганида жонивор кичрая бошлади. Бир неча дақиқада дами чиққан пуфакдек ундан ҳеч нима қолмади. У ётган ердан енгил ҳовур кўтарилди. Бу ҳодисадан кўрқувга тушиб, тезда изларига қайтдилар. Яқингинада зиёфат еб ўтирган ерлари топталган, идиш-товоқлар синган, егулик-ичгуликлари сочилиб кетган эди. Хизмат қилиб юрган йигитлар эса кўрқиб, «Вездеход» ичида ўтиришарди. Улар бир баҳайбат буғу пайдо бўлиб ҳаммаёқни яксон қилиб кетганини айтиб беришди.

Ҳамма нарса жой-жойида қолди. Барчалари машинага ўтириб, шошқич равишда штабга қайтдилар. Кечга бориб Комиссар билан Вакилнинг иситмаси кўтарилди. Рация орқали врач чақирдилар. Врач етиб келганида иккови ҳам ҳушини йўқотган эди. Уларни вертолётда олиб кетишди.

Шундан сўнг қирқ иккинчи объектдаги эксковаторга икки ҳафта давомида ҳеч ким яқинлаша олмади. Ун беш кун деганда даядилроқ ишчилар бориб, суякларни қайта кўмишди. Лойиҳани бузиб, темир йўлни юз қадам наридан ўтказадиган бўлишди. Зиёфат бўлган жойга эса биров қадам ҳам босмади. Штабдан олиб келиб ёзилган гиламлар намгарчиликда чирий бошлади.

Гиламлар тўшалган ер остида ҳам уч кишининг суяклари борлигини, бу ерда Вакилнинг бобоси — қамоқхона бошлиғи ва отряд комиссарининг бобоси — Комиссар мадфун эканларини ҳеч ким билмади. Бу сирни буғу ўзи билан бирга олиб кетган эди.

МУХТАСАР ХОТИМА

«Унет» сайёраси «1248» деб белгиллаган Ер аҳли саксон йил муқаддам Тунгус ерларида содир бўлган воқеа ечимига етолмай гарансиб юрганларида фалакда ғаройиб ҳодисаларга дуч келди-

лар. Ер сайёрасининг турли жойларида кўриниши улкан лаганны эслатувчи жисм пайдо бўла бошлади. Бировлар бу жисмни шунчаки одамлар кўзини алдовчи нур ўйини деб исботламоқчи бўлдилар. Бировлар эса узоқ сайёралар вакили деб ишондилар. Иккинчи тоифа одамлар янглишмаган эдилар. Чиндан ҳам бу жисм Унет элчиларини олиб келган иккинчи фазо кемаси эди. Улар Ер атрофини айланиб, аввал сафар қилган фазогирларини излар эдилар. Уларга ҳали фалокат сабаби қоронғу. Лекин фазогирларнинг бири бераётган хабар оқими уларда илинж уйғотган эди. Аввалги кема бепоен ўрмон устида тўхтаганини, фазогирлардан бири шу ерларда кўп учрайдиган буғу жасадига кирганини, кутилмаганда кема портлаши натижасида ўз қиёфасига қайтолмагани ёнги ерликлар шаклига кира олмаганини ана шу хабар оқимидан билншди. Хабар ниҳоятда ожиз тўлқинда эди. Шунда улар бу оқим анча илгари тарқаган, фазогир эса ҳалок бўлган деган тахминга ҳам боришди. Уларга Ер билан алоқа ўрнатиш ман этилган эди. Шу боис осмонда ёғду таратиб учишдан бўлак имконлари йўқ эди. Бепоен ўрмонзор устидан учишаётганда улар сўнги хабар оқимини олишди: «Мен ўзимиз каби мусулмон бандани учратдим. Уни қутқариб қола олмадим. Армон билан кетмоқдаман...»

Унет сайёрасидан келган фазо кемаси изига қайтди.

Учинчи кема Ер вақти билан орадан эллик тўрт йил ўтиб келади. Улар ерга тушадилар. Раҳматуллоҳ кўмилган, буғу жон берган жойни топадилар. Уша ерда марҳумларга жаноза ўқилади. Биз ҳам фотиҳага қўл очамиз: «Аллоҳуммағфирли ҳаййина ва маййитина ва шаҳидина ва ғоибина ва соғийрина ва кабирийна ва закарина ва унсана. Аллоҳума ман аҳйайтаҳу минна фа аҳйиҳи аълал ийман!». Омийн!

БИЗКИМ, АМИР ОЛИМХОН АВЛОДЛАРИ

Озод Ўзбекистон давлатининг бошлиғи, Ўзбекистон аҳлининг қиблагоҳи, муҳтарам Ислом Қаримовга.

Қадимий ва навқирон она Туркистонимиз 130 йиллик истибдод исканжасидан холис бўлиб эрк байроғини кўтарган сананинг икки йиллиги байрами арафасидадир. Бу кунни жаҳоннинг барча эрк-парвар халқлари хушнуд кутмоқда, аждоду авлодларимиз руҳи шодланмоқда. Бу сана асл томири Туркистонда унган халқ учун тарихий, асрий орзулар ушалган кундир.

Маълумингиз бўлсинким, бундан 73 йил муқаддам, худди шу сана — 1920 йилнинг 1 сентябрида тақдир бизнинг отамиз — Бухоро амири Саййид Олимхонни Ватани тарк этишга, дин ва илм диёрини босқинчилар қўлига қолдириб кетишга мажбур қилган эди. Шундан кейин падари бузрукворимиз ҳам, хонадонимиз аъзолари ҳам, бизга ҳамроҳ бўлган ватандошларимиз ҳам бир орзу билан яшадик: Ватан озодлигини кўриш. Бу орзу йўлида жисмимиз, тилимиз, дилимиз кураши бир он ҳам тўхтаган эмас. Кўплаб қурбонлар берилди. Бу кунларга етмаганлар интиқу илҳақликда фоний дунёдан равона бўлдилар. Бугунги Ўзбекистон аҳли қатори ана шу оламшумул даврни кўриш бизга насиб этдиким, яратганга ҳамду санолар айтамыз.

Муҳтарам Президент жаноблари!

Ана шу улуғ айёмда, биз — собиқ Бухоро амрининг хорижда таваллуд топиб, Ватан соғинчида яшаётган авлодлари, шахсан сизни — илоҳим, умрингиз узоқ бўлгай — сиз орқали эрк туғини кўтарган Ватапимиз аҳлини муборакбод этишга журъат қилдик. Илоҳим, Ватан узра эрк қуёши муқим порлагай. Билингким, бугун биз — хориждагиларнинг ҳар бирининг уйида, қалбида тўй, сиз билан бирга байрам қиляпмиз. Иншоолло, порлоқ келажакли буюк давлат барпо этиш йўлидаги саъйи ҳаракатларингиз вожиб, фуқаронгиз иқболли бўлгай.

Табригимизни қабул этиб, халққа етказишингизга умид боғлаб ушбу муборакномани йўлладик.

Хорижий ватандошлар ва собиқ Бухоро амири Саййид Олимхон авлодлари номидан у кишининг фарзандлари:

Саййид Иброҳим Олимхон ўғли,
Саййидрахим Раҳимхон Олимхон ўғли,
Саййид Ходихон Олимхон ўғли,
Саййид Ибод Олимхон ўғли,
Саййид Кабир Олимхон ўғли,
Саййид Мансур Олимхон ўғли,
Саййид Ҳожи Олимхон ўғли,
Саййид Рауф Олимхон ўғли.

*Ҳозиантеп шаҳри,
Туркия.*

СОБИҚ БУХОРО АМИРИ САЙЙИД ОЛИМХОННИНГ ФАРЗАНДЛАРИГА

Муҳтарам ватандошлар!

Ўзбекистон Жумҳуриятининг икки йиллик тўйи муносабати билан йўллаган табрикномангиз учун чин дилдан ташаккур изҳор этаман.

Ватанга фарзандлик соғинчи ва эҳтироми ила йўғрилган мактубингизда зикр этилмиш бир сана — 1920 йилнинг 1 сентябрида Бухоро давлатининг маҳв этилгани ҳақидаги эскартиш бизни айниқса, ўйга толдирди.

Яратганнинг қаромати ва адолатини қарангки, орадан 71 йил ўтиб, кўҳна ва жафокаш Ватанимизда янги Мустақил давлат — Ўзбекистон Жумҳурияти қад кўтарди. Бу шонли воқеа, сизлар гоят ўринли таъкидлаганингиздек, асл томири Туркистонда унган халқ учун тарихий, асрий орзулар ушалган кундир.

Хориждаги барча ватандошларимизни яна бир қарра Озодлик байрами билан қутлашга ижозат бергайсизлар. Юртимиз дарвозалари сизлар учун ҳамиша очиқ.

Барчангизнинг ишларингизга ривож, умрингизга барака, хонадонларингизга тинчлик-омонлик тилайман.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти
Ислом ҚАРИМОВ

Асқар Маҳкам

ТОҒЛАРИНГДА БИР ОҲУ КҶРДИМ

Ватан... агар бир лаҳза уни бир табаррук зот тимсолида тасаввур қилсак, бу зот беандоза азиз ва мўътабар бўлур эди. Аммо биз уни зот тариқасида эмас, жуғрофий бутунлик тарзида талқин этишга ўргатилганмиз ва айни шундай тушунамиз. Агар Ватан улўғ бир зот бўлганда, биз ўзимизга монанд яна бир ё бир неча минг махлуққа юкиनावермоқдан эмин бўлардик. Аҳмад Ясавий (қоддасаллоҳу таъоло сирроҳу) «Ҳикмат» девонининг «Фақирнома» деб номлангувчи муқаддимасида, мурид пир дуосини олгунга қадар қирқ йил муттасил заҳмат чекмоғи керак, дейдилар. Агар Ватан ўшандек пир бўлсаю биз унинг дуосини олгунга қадар қирқ йил заҳмат чексак, балки Ватан — Зот — Пир дуосига муяссар бўлармидик? Унда дуоси мустажоб бўлғулик бир зот бўлардиким, унинг номи Ватандир. Дарифки, Ватан зот эмас. Аммо барча зоту зарротга ул Ватандир...

Миллат туйғуси инсоннинг ўзини ўзи англаш жараёнидаги бир поғонадир. Бу туйғу ҳали комил инсонлик белгиси эмас. Ҳарчанд миллатнинг миллатдан устуворлиги жиноий ақида бўлса-да, дунёда башарий тараққиётнинг турли даражасида яшаётган миллатлар бор. Миллат туйғуси саодатнинг охирги манзили ҳам эмас. Қуръони мажид миллатларнинг турфа-туманлигини, бу мухталифлик инсонларни ўзаро бир-бирини жипсроқ англамоқлари учун восита эканини таъкидлайди. Модомики, азимуш-шон Қуръон шундай таълим берар экан, демак миллат ҳали комил одамлик белгиси эмас.

Иймон — миллатни умуман одам миллатига, тўғрироғи, Одам наслига айлантирғувчи энг сўнги чорадир. Иймон — одамлик бахтининг ҳам сўнги манзилidir. Иймон — миллат туйғуси, ҳар қандай самовий ақл-заковатдан юксак, таъбир жоиз бўлса, мақомдир. Бу мақомнинг эн-бўйи, вазну шамойили, таъриф тавсифи имконсиздир. Зеро, «Ватанни севмоқ иймондандир», деганлар. Иймонсиз махлуқ Ватан ва миллат туйғусидан мосуво бўлади. Иймон — Аллоҳ жалла-жаллуҳунинг инсонга берган илк ва сўнги одамлик, бандалик, махлуқлик саодатидир.

ВАТАН

Ватан, сен нимасан?
Шўрхоқ деворларда таппилар изи
унда изи бордир онам қўлларин;
бу қўллар ой эди — ойнинг нурлари,
бу қўллар гул эди — номошшомгуллар,
бу қўллар сув эди — булоқ сувлари,
шўрхоқ деворларда таппилар...
Ватан, сен нимасан?
чўккан кулбаларда заъфар похоллар,
у кампир бувимнинг сочларимиди?
ё йиртиқ ковушнинг патакларими?
Ё итлар тортқилаб юрган далада
кимнингдир титилган нимчасимиди?
Ватан, сен нимасан?
Дийдор олис кетди дарёлар каби,
дийдор кўчди ердан юлдузлар қадар,
дийдор ерга кирди жувонмарг каби,
бунча олис кетди азиз дийдорлар...
Ватан, сен нимасан?
Тупроқлар кўпчийди хамирдек майин,
тўзонга қоврилар ғамгин дарахтлар,
япроқлар йиртиқ шол ямоқларидек
униқиб ерларга чирмашиб ётар.
Ватан, сен нимасан?
Баргрезон бир тўда кампирлар мисол
кетаётир унсиз боғлар оралаб,
улар аҳён-аҳён ортга боқарлар
йиғлаётган урён шохларга томон.
Баргрезон бир тўда кампирлар мисол
сочаётир сўнгги хазонларини...
Ватан, сен нимасан?
Мозорлар ўраниб чигал шохларга,
бир уюм тепага бағрини босиб,
қовжироқ ўланлар доғин кўтариб,

абадий суҳбатга чорлар барчани.
Мозорлар бурканиб дов-дарахтларга
оятлар нафаси сингган дўнгликда —
бағрида сақлайди менинг дунёда
дунёсиз минг битта дунёларимни.
Ватан, сен нимасан?
Ватан, сен анчайин киндигим қони
танангга томгани учун Ватанмас,
Ватан, сен онамнинг кўз ёшларини
ичингга ютганинг учун Ватанмас.
Ватан, мен бир замон ялангбош, урён
бағрингга келганим учун Ватанмас.
Ватан, сен бир ҳовуч муқаддас тупроқсан —
Мен ундан яралдим,
унга қайтаман...

1993

* * *

Тарих тўзонига қорилиб, қийраб,
кириб келганларни ҳазм этди ерлар.
Тупроқ кулбаларда чирлаб, чинқириб
туғиларми яна номусли эрлар?
Бағримиз ҳувиллаб қолганда куздек,
юракни еганда қайғу — қутқулар,
туғиларми сувлар юзида муздек
сочларин бешикка сочган сулувлар?
Саҳрода адашган карвон мисоли
дуч келгач қум тўла қақраган чоҳга,
Ватаннинг яна бир ҳабаш Билоли
чақирарми бизни ибодатгоҳга?..
Охират шарпаси ёвуқ келганда
топиларми гўрдан қўпадиганлар?
Дунёга келарми Ватан деганда
юраги қаттиқроқ тепадиганлар?..

* * *

Хомуш соҳилларда,
бокир сукутда
ғурубларга боқиб
авлиё янглиғ,
кечиб дунёларнинг
дунёларидан,

мустаманд, мустагриқ
ва мутақаййир.
Тўлқинларнинг ўткинч
ғуссаларида
ўтаётган
жумла қумурсқалардек,
тўниқ инларини
қўпориб сувлар,
улоқтириб тўлқин чайир танларин.
кузак масжиднинг миноралари —
дарахтларга чиқиб маънос тайрлар
замзама айласа охират лаҳнин...
Тупроқ кўчаларда чуруган тутлар
қоматлари кашол чолларга боқиб
видо айтса синган шохлари билан
ва асокаш умр,
тобуткаш ҳаёт
фарёд чекса пахса кулбага кириб,
менинг кампир бувим,
сен қаёқдасан?!..

ҚУДРАТЛИ ХУН ТАНГРИҚУТЛАРИ

Хунлар ҳақида сўз

Хунлар¹ милоддан 1500 йил аввал пайдо бўлиб, ўша милоднинг V асрларигача икки минг йиллик нихоятда катта бир даврда Осиё ва Оврупо тарихи саҳнасига чиққан ва инсоният авлодлари ёдидан мангу ўчмайдиган, теран таъсирлик вақтларни бошдан кечирган бир халқдир. Улар тарихда 500 йил ҳукм сурган Улуғ Хун империяси (милоддан аввалги 207 йилдан то милоднинг 216 йилигача); 170 йил ҳукм сурган ғарбий Хун империяси (милоддан аввалги 46—216 йиллар); 95 йил ҳукм сурган Оврупо Хун империяси (375—469) каби улуғ уч империяни қуриб, Осиё ва Оврупо халқлари тарихида ижобий ва салбий жиҳатдан ажойиб хотиралар қолдиргандирлар.

Хунлар (хитойларнинг) Жунггу тарихида ўтган энг қадимги давлатлардан Ин сулоласи (милоддан бурунги 1600—1200 йиллар); Жу сулоласи (милоддан аввалги 1200—300 йиллар); Чин сулоласи (милоддан аввалги 246—207 йиллар); Хан сулоласи (милоддан илгариги 207—146 йиллар) сингари қатор давлатлар билан турли мубоабатларда бўлиб келганлар. Бу жараёнда хунлар чўл ҳаётига нисбатан хийла кучли бало-қазоларни келтирган бўлсалар-да, бошқа тарафдан Жунггунинг қадимги чоғдаги иқтисоди ва маданиятининг гуллашига ўзларининг ҳиссаларини қўшганлар. Хунлар ва уларнинг фаолияти Жунггу тарихида муҳим ўрин тутди.

Хунлар Жунггунинг энг қадимги ривоятлари ва тарихий йилномаларида ҳар хил номлар билан тилга олиндилар. Дунёда хуншуносликка асос солган улуғ тарихчи Сима Чيان (милоддан 145 йил аввал туғилган бўлиши тахмин этилади) ўзининг ўлмас асари «Тарихий хотиралар»нинг «Беш подшоҳнинг таржимаи ҳоли» деган бобида Хуангди Хунларни шимолга қувгани ҳақида

¹ Асарни ўқисангиз, у «кун» сўзининг бузиб талаффуз этилишидан чиққан номлиги маълум бўлади.

маълумотлар берган¹. Хуангди бўлса, Жунгунинг бошланғич Уруғдошлик жамиятида ўтган афсонавий хон бўлиб, унинг бундан 5000 йил аввал яшаганлиги ривоят қилинади. Шунга қараганда, хунларнинг жуда қадимги даврлардан тортиб Жунгуга хавф солиб келганлиги маълум бўлади.

Турк халқларининг аجدодларидан бири бўлган хунлар энг қадимги даврдан бошлаб Урхун дарёси бўйларида Чуғой тоғлари (ички Мўғулистондаги Янгшан тоғлари)нинг шимоли ва жанубида, Олтой ва Тангритоғнинг шимолида ва жанубида яшаганлар.

Ҳозирги замон тилшуносларининг исботлашича, «хун» сўзи «кун» сўзидан келиб чиққан.

Қадимги замонларда хунлар ҳам уйғур ва бошқа халқларга ўхшаш қоман (шаман) динига эътиқод қилганлар. Қоман дини кўпхудолик динларининг бири бўлиб, «Кун тангри»га эътиқод қилиш муҳим ўрин тутган. Шу учун қадимги замонларда хунлар ўзларини «кунлар» деб аташган. «Кун» сўзи кейинги пайтларга келиб «хун» сўзига айланиб кетган.

Профессор А. Закий Валидий Тўғон ҳам «хун» атамасини «кун» деб ёзади². Яна бошқа тарихий манбаларда эса, «хун» сўзининг Урхун дарёсининг номидан келиб чиққанлиги айтилади. Қадимги замонларда Урхун дарёсининг бўйида яшаган аجدодларимиз ўзини шу дарёнинг номи билан «хун» деб аташган экан. Ҳозиргача бу икки хил қарашнинг қай бири тўғрилиги ҳақида муқим бир хулоса чиқарилганича йўқ.

Қадимги чоғларда хунларнинг Олтой тоғлари ва Тангритоғнинг шимолида ва жанубида яшаганлиги ҳақида юқорида айтилди. Археологик қазилар натижасида Олтой тоғларидан милoddан аввалги даврларга онд қадимги хун қабрлари топилди. Бу қабрлардан чиққан хунларнинг жасадларига (қабрлари совуқ қор чўққиларида бўлгани учун жасадлари бузилмаган) қараганда, улар ниҳоятда баланд бўйли, қотма, устихонли, қаншарлик, юзлари оқ, чўзиқ бўлиб, қадимги уйғурларнинг қиёфалари билан ирқий жиҳатдан ўхшаш. Хунларнинг баланд бўйи, қотмалиги, хусни каби хусусиятларини қадимги Жунгу маълумотлари ҳам исботлайди.

«Хан йилномаси»нинг «Жингмиди ҳақида қисса» бобида хун шаҳзодаси Жингмидининг бўйи саккиз чи, икки сунг, чиройи сулув дейилган. Буни ҳозирги узунлик ўлчовидаги метрга мослаганда (Хан замонасидаги бир чи ҳозирги 27 сантиметр, 65 миллиметрга тўғри келади) Хун шаҳзодасининг бўйи тахминан икки метр 30 сантиметр келади. Бу ҳолат Олтой тоғларидаги хун қабр-

¹ Сима Чян «Тарихий хотиралар», «Беш подшоҳнинг таржиман ҳоли». Хитойча. 5-бетга қаралсин.

² А. Закий Валидий Тўғон. «Умумий турк тарихига кириш». 45-бет.

ларидан топилган хун жасадларининг жудаям баланд бўйли, узун одамлар эканликларини кўрсатади.

Шаҳзода Жингмиди, милоддан 121 йил аввал ҳозирги Гансу шаҳрида Хан қўшинлари тарафидан мағлуб бўлиб, хун хони Қуншархон тарафидан ўлдирилган. У хун хони Шигут Сугахоннинг ўғли эди. Жингмиди Хан сулоласининг подшоҳи Хан Вуди хузурига келтирилгандан кейин, Хан сулоласининг ҳарбий отларини ўстириб, кўпайтириш ишлари бўйича мансабдор бўлган. Жингмиди унинг хунча исми эмас. «Жингмиди» деган исми унга Хан Вуди берган.

Жунгу фанлар академияси археология тадқиқоти институти тарафидан 1955 ва 1957 йиллари Шанси ўлкасининг ҳозирги Шиан шаҳри атрофидаги Хан сулоласи даврига оид «Шанглинг ган» деган жойдан алоҳида бир қабр топилган. Бу қабрга дафи қилинган жасад билан бирга кўмилган охиратлик нарсалар ичиде икки парча тут чоса мис тахтаси чиққан. Мис тахтага икки нафар одам, икки отнинг суратлари нақш қилиб туширилган. Икки одам бир-бирининг бели ҳам кокиллари туташган қиёфада туришибди. Улар қаншарли, патила сочли бўлиб, кокиллари ўрилган, иштон кийишган. Археология олимлари бу қабрдан чиққан жасадларни хунларнинг Хан сулоласига юборган элчиси ёки элчиларнинг ҳамроҳлари деб ҳукм қилишди. Бу қабрдан топилган нарсалардан хунларнинг соч қўйиш шакли, кийинишлари, чиройи, урф-одатлари билан қиёфаларини билса бўлади.

Қадимги замонда хунлар билан уйғурлар, туркларнинг тили, урф-одатлари, чиройли-шакли деярлик ўхшаш эди. Жунгунинг «Вий йилномаси», «Жу йилномаси», «Суй йилномаси» сингари қадимги ва ўрта асрлардаги тарихий материалларда уйғурлар ва турклар хунларнинг авлоди дейилган. Демак, уйғур тарихини билишда хунлар тарихини билиш жудаям муҳим аҳамиятга эга.

Хунлар уйғурларнинг энг қадимги аجدоди бўлиб қолмасдан, балки ҳозирги пайтдаги турк халқларининг ҳам бобокалонларидандирлар.

БОГУР ТАНГРИҚУТ ЕХУД УҒИЗХОН

1. Ботурнинг тангриқут бўлуви

Кўҳна тарих хунлар деб аталмиш бир тоифа халқ (милоддан уч аср аввал) мисли кўрилмаган даражада кучайганидан шохидлик беради. Улар милоддан бурунги 209 йилдан милоднинг 216 йилигича 500 йил ҳукм сурган қудратли хун тангриқутлиги (империяси)ни вужудга келтирдилар.

Бу тангриқутликнинг ҳудуди кунчиқарда улуғ океан қирғоқларигача бориб туташган, шимолда Лена дарёси, Бойкўл (Байкал кўли), Янси дарёсининг ўрта иқлимларигача, жанубда Хитой деворигача, ғарби-жанубда Ҳиндистон (Синд)нинг шимолигача, ғарбда Каспий денгизининг соҳилларигача чўзилган эди.

Мана шу улуғ Ҳун тангриқутлигини ҳарбий салоҳиятда ўз замонасида тенги йўқ саркарда, сиёсий дипломатия ва давлат тузумини мукамаллаштиришда мислсиз истеъдод эгаси бўлган жанговар ва олижаноб бир инсон, иззат-ҳурматда тангрининг мағрур ўғли деб аталмиш бир зот вужудга келтирди.

Уни Ботур тангриқут деб атар эдилар.

Ботур тангриқут Туман тангриқутнинг катта ўғли бўлиб, аввалига у тахт вориси қилиб белгиланган эди. Аммо кейинчалик отаси ўз қароридан воз кечиб, олчиси (кичик хотини)дан туғилган кенжа ўғлини тахтига ворис белгилаб, Ботурни ворисликдан маҳрум этди.

Қадимги даврлардаги икки давлат ўртасидаги муносабатлар ҳоидасига мувофиқ икки давлат ўртасида тузилган аҳднонинг бузилмаслигига қатъий кафолат тарзида бир тараф иккинчи тарафга ўғилларидан бирини гаровга юбориб қўядиган одат бор эди. Туман тангриқут ўз ниятига етишиш учун тахминан милоддан 216 йиллар бурун Ботурни Улуғ ёвчилар хонлигига гаровга жоборади. Бу ишга Ботур қаттиқ норози бўлади.

Энг қадимги чоғдан тортиб, яқин давргача бўлган узоқ тарихий далилларга суюниб ҳукм қилинганда, гаровга юборилган хонзодалар ҳаёти фожиали тугаган. Низо вақтида икки давлат орасида тузилган аҳднолар бузилган. Шунда гаровга юборилган шаҳзодалар ўлдирилган. Ботур Ҳунлар билан Улуғ ёвчилар муносабатини доим зийраклик билан кузатиб турган ва аҳднома бузилиб, хунлар билан Улуғ ёвчилар орасида уруш чиқадиган вазият пайдо бўлиши биланоқ Улуғ ёвчилар хонлигидан қочиб кетишни мўлжаллаб юрган.

Улуғ тарихчи Сима Чианнинг маълумотига қараганда, худди Ботур кутганидек, Ҳунлар билан Улуғ ёвчилар ўртасида тузилган аҳднома бузилиб, Туман тангриқут Улуғ ёвчиларни тор-мор келтириш учун қўшин юборади. Ботур хун қўшинлари босиб келмасидан олдиноқ Улуғ ёвчилар хонининг хос оти — тулпорини миниб, қочиб қолади. Улуғ ёвчилар буни вақтида сезиб, унинг жетидан қувлаган бўлсалар-да, Ботурга етмак у ёқда турсин, унинг қорасини ҳам кўра олмайдилар.

Ботур Улуғ ёвчиларнинг пойтахти Сандобилдан (ҳозирги Гансудага Чонгий атрофида) қочиб, даҳшатли денгиз тўлқинидек қўзғолиб турадиган, хатарли Тангри қумликларини (ҳозирги Нингшэ) ва яна уфққа туташиб кетган ям-яшил ўт-чўплик яйловлардан ўтиб, Ҳунлар пойтахти Туманбалиққа (ҳозирги Кўлхут шаҳри атрофи) етиб келади. Уғлининг бу мардлигини кўрган

Туман тангрикут Ботурга қойил қолади. Уни ҳун отлиқ кўшинларини ташкил этиб, машқ қилдириб жангга тайёрлашга қўяди. Бундай яхши имқониятга эга бўлган Ботур дарҳол овозлик ўқ-ёй кашф қилади. У ўзи машқ қилдириб, уруш қоидаларини ўргатаётган ҳун отлиқ жангчиларига мундоқ дейди: «Тангри номи билан айтай: мен мана шу овозли ўқ-ёйимни нимага қаратиб отсам, сизлар ҳам қилча иккиланмасдан, шу нарсани нишонлаб, ўқ узасиз, бунга хилоф иш қиладиган бўлсангиз, ҳаммаларингизнинг бошларингни оламан».

Бир куни Ботур овозли ўқ-ёйини ўзи миниб юрган тулпор отга қаратиб отади. Лекин жангчилар у яхши кўрадиган тулпорни нишонга олишга кўзлари қиймай туриб қоладилар. Шунда Ботур қилча раҳм қилмасдан буйруқни бажармаган жангчиларнинг бошини олади. У яна юқоридаги буйруқни такрорлаб, бундан кейин қаршилик қиладиганларнинг тақдири ўлим билан тугашини эслатади ва отлиқ жангчиларининг ваъдасини олади.

Орадан кўп ўтмай Ботур ўзи яхши кўрган гўзал олчасини (хотинини) нишонлаб, овозли ўқ-ёйини отади. Буни кўрган жангчилар берган ваъдаларини бажаришга иккиланиб қоладилар. Лекин Ботур сўздан қайтмайди. Бу жангчилар ҳам бошларидан айриладилар. Икки фожиадан сабоқ олган бошқа жангчилар Ботурнинг буйруғига сўзсиз бўйсунадиган бўладилар.

Туман тангрикут кунларнинг бирида ҳун хонларини ва кичик олчиси (хотини), ўғилларини олиб овга чиқади. Ботур шу фурсатни ганимат билиб бояги жангчилари билан отаси — Туман тангрикутни, ўғай онаси ва ўғай укаларини битта қўймай қириб ташлайди. Бу сафар Ботур овозли ўқ-ёйи билан нимани нишонга олса, унга садоқатли отлиқ жангчилари ўқларини ўшанга қаратиб отадилар. Ботур мақсадига эришади. Эҳтимол, Ботурга қаршилар билан тарафдорлар орасида ниҳоятда қаттиқ қонли урушлар бўлгандир!.. Ботур мана шундай усул билан Ҳун тангрикутни тахтини эгаллайди. Бу воқеа милоддан 210 йил аввал юз берган.

Юқорида Ботурнинг ҳокимият тепасига чиқиш учун ниҳоятда эпчил усул қўллаганини кўрдик. У бунда жудаям шафқатсизлик қилган бўлса-да, унинг ўзи ниҳоятда ҳушёр, ақлли, вазиятни тўғри баҳолай оладиган, овозли ўқ-ёйни ижод қилган саркарда эди.

2. Ҳунларнинг қўшнилари

Милоддан уч аср бурун (милоддан 209 йил бурун) «Ўғизнома» дostonида Ўғизхон номи билан аталган Ботур ҳунларга тангрикутлик қилган чоғда қадимги Осиёдаги халқларнинг этник таркиби хийла мураккаб эди.

Жунггунинг шарқи-шимолидаги уч ўлка (Хилу жиёнг, Ливонг, Жилин) эгаллаган ҳудудда тунгуслар (Монжу ва мўнгулларнинг аجدодлари) хонлиги бор эди. Булар ҳунларнинг шарқи-

даги энг кучли қўшилари эди. Ҳозирги Байкалнинг атрофида, Селенга дарёсининг бўйларида эса шарқий уйғурларнинг хонлиги мавжуд эди. Улар милоддан бир неча аср бурунданоқ деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб, ўтроқлашган ҳаёт кечиришарди. Жунгунинг қадимги тарихида мана шу шарқий уйғурлар «Динглинг» («Туролар») деб аталган.

Бойкўлнинг ғарбида (Енисей — Энасой дарёсининг юқори оқишида) қирғиз хонлиги ҳукм сурар, Симо Чиан билан Бангу (миломдий 32—92 йиллар) қадимги чоғдаги қирғизлар ҳақида батафсил маълумот бермаган бўлса-да, қирғиз хонлиги ҳар ҳолда ҳийла кучли эди.

Хунларнинг шимолида юқорида тилга олинган шарқий уйғур хонлиги билан қирғиз хонлигидан бошқа яна «Чипор отлар» деб аталадиган халқ яшаган. Улар Олтой тоғларининг шимолий этакларида ўтроқлашган бўлиб, чорвачилик билан шуғулланишган. «Чипор отлар» игна япроқлик ўрмонлар қоплаган тоғлар ичида от уюрларини боқишган. Улар асрайдиган отларнинг ранги кўпинча сует нашаранг бўлиб, ёли қора эди. «Чипор отлар» деган ном ҳам улар асрайдиган отларнинг ранига муносабатдан олинган бўлса керак¹.

Хунларнинг ғарбдаги энг кучли қўшниси — Улуғ ёвчилар эди.

Милоддан беш аср бурундан бошлаб Жунгунинг қадимги тарихий хотираларида Урдуснинг ғарбидаги яйловларда яшайдиган Улуғ ёвчилар ҳақида маълумот берилса бошланган.

Улуғ ёвчиларнинг шарқидаги Арсан водийсида (ҳозирги Нингшённинг ғарби-шимолида) уйсунлар яшаган. Улуғ ёвчилар хонлигининг пойтахти Сандабил бўлиб, аҳолиси бир миллион киши атрофида эди.

Улуғ ёвчиларнинг ғарби-жанубида эса (ҳозирги Кўкнур, Тибет атрофида) Чонглар (тибет халқининг аждоқлари) яшади.

Милоддан икки аср бурун Жонг Чаннинг берган маълумотига қараганда, уйсунлар яшаган ҳудуд Дунгх вонг билан Тилов тоғи (Чилан шан тоғи) орасидаги бир жой эди. Улуғ ёвчилар ҳам қадимги чоғларда шу атрофда яшаганлар. Мана шу жойларда бир вақтда ўз давлати бўлган уйсунлар билан ёвчилар аралаш яшгани ҳақида бир нарса дейиш қийин. «Тарихий хотиралар»даги маълумотга қараганда, мана шу ҳудудни уйсунлар бурун эгаллаб турган бўлсалар, Улуғ ёвчилар кейин босиб олганга ўхшайдилар.

Милоддан 180 йиллар бурун Улуғ ёвчилар тарафидан мағлуб бўлган уйсунлар асли яшаб турган жойларидан ғарброққа кўчиб, Или водийсига бориб макон топганлар. Уйсунларни Гансудан қувлаган Улуғ ёвчилар уларнинг жойларини эгаллаб олганлар.

Бундан ташқари, ҳозирги Чўчак, Зойсан атрофларида ўғиз-

¹ «Мўнгул тарихини тадқиқ қилишда фойдаланиладиган материаллар», хитойча, 21-бетга қаралсин.

лар, Тангритоғнинг шарқи-шимолида ва Олтойнинг жанубида турклар, Жимсар атрофида Орқа қум беклиги яшаган.

Торим водийси ва унинг атрофида бўлса уйғурларнинг аждодлари қурган Олди қуш беклиги (Турпон), Лудан хонлиги (Лупнурда), Қорашаҳар хонлиги, Қўқар хонлиги, Оқсу хонлиги, Қашқар хонлиги, Еркант хонлиги, Хўтан хонлиги қаторлиқ давлатлар ва бир қанча донгдор бекликлар яшарди. Уларнинг ғарбида Фарғона, Қангли, Олон сингари давлатлар бор эди.

3. Уғизхон (Ботур тангриқутнинг) юришлари

Милоддан аввалги 210 йили ҳунлар тарихида давр бўлгудек бир йил бўлди. Шу йили ҳунларнинг тахтида ўлтирган улуғ император — Ботур тангриқут кейинчалик 500 йил ҳукм сурган улуғ, қудратли ҳун тангриқутлигини қурди. Ҳунларнинг жанубидаги кучли қўшниси Чинг сулоласининг подшоҳи Чинг Сихуонг ўлади. Ортидан Чинг сулоласи даҳшатли тус олган деҳқонлар қўзғолонининг шиддатли зарбаси остида ағдарилади.

Бу қўзғолондан фойдаланган Лийубанг Жунггу эса тарихда беш аср (милоддан бурунги 206 йилдан милодий 220 йилгача) ҳукм сурган Хан сулоласини қурди.

Чинг сулоласи ағдарилиб, унинг ўрнига қурилган Хан сулоласининг ҳали мустаҳкамланиб улгурмаганлиги янги қурилган Хун тангриқутлиги учун ҳам хийли ўнгушлик¹ шароит яратади.

Ботур тангриқут ички жиҳатдан Хун давлатининг такомилини мустаҳкамлаб, янада мукамаллаштириб олганлиги, жанговарлиги ниҳоятда юқори бўлган 400 минг кишилиқ отлиқ аскар тайёрлаб олганлиги ва ташқи жиҳатни (жанубдаги қўшниси Хан сулоласининг ожизлигини) ҳисобга олиб, яъни ўнг келган шароитдан фойдаланиб, атрофидаги қўшниларга ҳужум бошлади ва уларни бўйсундиришга киришди.

Милоддан беш аср бурун Ҳунлар билан Тунгуслар орасида расмий чегара бошланган эди. Бу чегаранинг чизиғи 1000 йўл²дан узунроқ эди. Мана шу жой «ўрта» деб аталган бетараф ер бўлиб, шу жойда ҳар икки тараф чорва молларини боқарди. Ҳунлар билан тунгуслар орасидаги «ўрта» деб аталган чегара узунлиги (Шимолдан жанубга қараб чўзилган) бир неча минг йўл бўлганидан ташқари, ғарбдан шарққа қараб чўзилган чегара чизиғининг узунлиги 1000 йўлдан узун бўлиши уларнинг ирқий жиҳатдан (қон системаси, тил, урф-одатлари) бошқа-бошқа халқлар эканлигини кўрсатади. Чунки ҳунлар турк ирқиғига, тунгуслар монжу, мўнгул ирқиғига мансуб эди.

¹ Енгил, осон.

² Масофа ўлчови.

«Тарихий хотиралар. Хунлар ҳақида қисса» бобидаги маълумотларга асосланганда, тунгуслар хунлар билан ўзи орасидаги бетараф жойни босиб олишни ният қилган. Тунгуслар хони Ботур тангриқутга элчи юбориб, шу жойни беришни талаб қилган. Бундоқ юзсизликдан ниҳоятда қаттиқ ғазабланган Ботур тангриқут-Ўғизхон милоддан 205 йил бурун тунгуслар устига туйқусдан босириб бориб, уларни осонгина тор-мор қилган. Хунлар тунгус хонларининг қабристонини ер билан яксон қилиб ташлаганлар. Шундан бошлаб, тунгус хонлиги Хун тангриқутлиғига қўшиб олинган.

Ботур тангриқут милоддан 205 йил бурун бошлаган ғалибона ҳарбий жанглардан кейин Улуғ ёвчилар устига юрди. Жанговар Улуғ ёвчилар ниҳоятда қаттиқ қаршилик кўрсатсалар-да, охиrhoқибат бош эгишга мажбур бўлдилар. Ботур тангриқут ғалабадан кейин уйсунларни ўз юртига (Хиший оралиғига) кўчириб келиб ўрнаштирди. Шу воқеадан хийла олдинроқ Улуғ ёвчилардан мағлуб бўлган уйсунлар шарққа кўчиб, Ботур тангриқутдан паноҳ тилаган эдилар.

Ботур тангриқут Улуғ ёвчилар билан уйсунларни ўз тангриқутлиги таркибига киритиб олгач, жанубдаги қўшниси — Хан сулоласига тенглаша бошлади.

Юқорида айтиб ўтилганидек, милоддан 215 йил аввал Чинг Сихуанг Урдус яйловини босиб олган эди. Ботур тангриқут жанубга қараб юриш қилиб, Хан сулоласидан ўша Урдус яйловини тортиб олди.

4. Байдинг муҳосараси

Хун тангриқутлигининг кучайиши Хан сулоласига ниҳоятда оғир хавф бўлиб тушди. Бу вақтда Ботур тангриқут Хан сулоласи ҳудудига босиб кирди. Аввал ҳозирги Саниш ўлкасидаги Шовсан ноҳиясини муҳосара қилди. Шу жойни мудофаа қилиб турган ҳарбий волий Хан Вонг Шинг тезда уларга таслим бўлди.

Хунлар яна илгарилаб, Санишдаги Тайван, Чингенг сингаре шаҳарларга ҳужум қилдилар. Маъна шу пайтда Хан сулоласининг тунжит подшоҳиси Лийубонг (милоддан аввалги 205—195 йиллар) хунларга қарши юришни режалаштирди. Унинг вазири Лужинг хунларга қарши юриш қилиш хатарли эканлигини назарда тутиб, Лийубонгни огоҳлантирди. Чунки шу мазгилда қурилган Хан сулоласининг иқтисоди ҳароб, кучлар етарли эмас, марказий ҳокимият ҳам мустаҳкамланиб улгурмаган эди. Лекин Лийубонг вазирининг огоҳлантиришини назар-писанд қилмай ўзи 125 минг кишилик қўшинга бош бўлиб, хунларга қарши юриш бошлади.

Бундан хабар топган Ботур тангриқут сараланган 400 минг кишилик отлик қўшинларини Фингчинг (ҳозирги Дотунг) шаҳарининг шарқдаги Байдинг тоғининг адирларига ўрнаштириб,

Хан сулоласи подшоси Лийубонгнинг келишини кутиб, пистирмада турди. Ботур тангриқутнинг ҳарбий тактика жиҳатдан қўйган яширин тузоғидан қилча хабари бўлмаган Лийубонг олдинги қўшинларини бошлаб келиб, Байдинг тоғида бутунлай қуршовга тушиб қолди. Симо Чианнинг хотираларига қараганда, Хан сулоласи қўшинларининг шимолий тарафини қора отлиқ, шарқий тарафини кўк отлиқ, жанубий тарафини қизил тўриқ отлиқ, ғарбий тарафини оқ бўз отлиқ ҳунлар қуршаб олган экан. Ташқи дунёдан алоқаси узилган Хан қўшинлари етти кеча-кундуз қуршовда қолиб, очликдан ўлиб тугашга юз тутадилар.

Вазирининг гапига кирмай ҳунларга қарши юриш қилиб, қуршовга тушиб қолган Лийубонг нима қилишини билмай, боши қотиб турганда, унинг Чинг Пинг исмли вазири қуршовдан қутулишининг йўлини топади. Чинг Пинг Ботур тангриқутнинг олчиси (хотини) олдига ўғирликча бориб, унга нурғун олтин беради. Олчидан қуршовнинг маълум жойидан озроқ йўл очиб қўйиш имкониятини яратиб беришни ялиниб-ёлворади. Олчи эса Ботур тангриқутга дарҳол қайтиб кетишни, ундоқ бўлмаганда Кўк тангрининг ғазабига йўлиқишини айтиб, шаман тангриси билан уни қўрқитади. Ботур тангриқут хотинининг сўзидан таъсирланиб, муҳосаранинг маълум жойини бўшатади. Лийубонг шу жойдан чиқиб қочади.

Машҳур Байдинг қуршовининг охири ана шундай натижа билан яқун топган. Бундай қуршов қадимги даврда шарқ тарихида жўрилган эмас. Шу туфайли Байдинг қуршови ҳақида мана бундай кўчиқ тўқилган:

Фижингда юз берган ажойиб воқеа,
Келтурди даҳшатлик жафо-машаққат.
Етти кун оч қолиб, кетдик мадордан,
Уқ-ёйни отишга етмади қувват.¹

Байдинг қуршови милоддан 200 йил бурун бўлган.

5. Хун тангриқутлиги билан Хан сулоласи ўртасида тузилган аҳднома

Лийубонг Байдинг қуршовидан қутулиб, Чанъанга келгандан кейин, Лужингни банддан бўшатган. Унинг ҳунларга қандай муомалада бўлиш ҳақида берган тақлифларига кўнган. Лийубонг милоддан 198 йил бурун Лужинг бошчилигидаги Хан сулоласи элчиларини Хун тангриқутни олдига юборади. Хун сулоласи элчилари хун тангриқутни Ботур тарафидан қўйилган оғир шартларга

¹ Бангу; «Хан йилномаси, ҳунлар ҳақида қисса». II-китоб, хитойча, 3755-бет.

қўниб, тубандаги шартларни ўз ичига олган аҳдномага қўл қўйган.

Тузилган аҳднома бўйича, Хан сулоласи хунларга ҳар йили белгилашган миқдорда кимхоб, товар-дурдун, шароб, ошлиқ, емак-ичмаклар юбориб туриш; хан подшоҳларининг малика қизларини хун тангриқутларига ётлик (канизак) қилиб қудалашини, қудуқ сувларидан фойдаланиш келишилган.

Хан сулоласи аҳдномага биноан милоддан 192 йил бурун Ботур тангриқутга (милоддан аввалги 210—174-йилларда тангриқут бўлган), милоддан 174 йил бурун Қийук тангриқутга (милоддан бурунги 174—161 йилларда тангриқут бўлган), милоддан 156 йил илгари Кунчин тангриқутга (милоддан аввалги 161—126 йилларда тангриқут бўлган) хан маликаларини ётлик қилган.

Ботур тангриқут (Ўғизхон)га Лийубонг ўз қизини хотин қилиб берганда, хунларга юборган совға-саломлар қаторида минг саролтин ҳам қўшиб юборган.

Бир-бирига ўхшамайдиган миллатларнинг ҳукмронлари орасидаги қудачилик қадимги чоғдаги дипломатия қондасига кўра бир турлик усул эди. Икки тарафнинг ўзаро душманлиги воқелик бўлса-да, тинч яшаш учун бир томон иккинчисининг ҳукмронига ўз қизларини ётлик қилишган. Шу даврда Хан сулоласининг қудачилик сиёсатини йўлга қўйиши иложсизликдан бўлиб, вақтинчалик эса-да, ўз давлатининг хунлар тажовузига учрамаслигини ўйлаб қилинган. Хан сулоласининг хунларга ҳар йили белгилашган миқдорда юбориб турадиган кимхоб, товар-дурдун, шароб, дон, озиқлар совға-салом бўлмасдан, амалиётда шакли ўзгарган ўлпон тўлашнинг ўзгинаси эди. Бундай аҳвол 70 йил (милоддан бурунги 200—130 йиллар) давом қилган.

Аҳдномага Хан сулоласи тараф имкон борича амал қилган бўлса-да, хунларнинг тангриқутлари ўзларининг «қайин она» ва «қайин отаси»ни юз-хотир қилмай (Ўғизхон қайнонаси Лийухуга ёзган мактубида уни ҳақоратлаган), баъзида аҳдномани бузиб, Хан сулоласига ҳужум қилиб, парокандалик туғдириб турган.

6. Ўғизхон тангриқутнинг Хан сулоласи подшоҳларига ёзган мактублари

Ўғизхон тангриқутнинг Лийухуга ёзган мактуби

Ўғизхон тангриқут милоддан 200 йил бурун Хан сулоласини Байдингда мағлуб қилиб, милоддан 192 йил бурун тузилган аҳднома орқали Хан сулоласини ўлпон тўлашга мажбур қилгандан кейин, ниҳоятда мағрурланиб кетди.

Хан сулоласининг тунжи¹ подшоҳи Лийубонг милоддан 194

¹ Тўнғич, биринчи.

Йил илгари ўлди. Унинг ўрнига энди етти ёшга кирган ўгли Хуйди подшоҳ бўлса-да, амалда унинг онаси Лийху подшоҳлик қиларди. Ғудак подшоҳ Хуйди милоддан 188 йил аввал 13 ёшида ўлди.

Подшоҳлик тахтига ворислик қиладиган бошқа бир шаҳзода Лийхуга ўгай эди, шунинг учун у милоддан 187 йил аввал ўлдирилди. Шундан бошлаб Лийхунинг ўзи Хан сулоласига подшоҳ бўлиб, милоддан бурунги 187 йилдан 180 йилгача тахтада ўтирди. Амалда эса Лийху милоддан 194 йил аввал Лийбонг ўлгандан бошлаб Хан сулоласининг ҳукмдори бўлиб қолган эди.

Ботур тангрикут милоддан 192 йил бурун тубандаги мактубни ёзган:

«Мен ёлғиз қолдим. Мен дарёлар ва қўллар орасида туғилдим. Қўллар ва отлар орасида, кенг далаларда катта бўлдим. Бир неча қайтим Жунггунинг чегараларига келдим. Ҳозир Жунггуга келиб, сайил қилишни хоҳлайман. Олиялари ёлғиз қолиб, тул ўтирганлар, мен-да якка-ягона қолдим. Биз икки подшоҳ учун бахт қолмади. Иккимиз учун тасалли бўлгудек, бизга завқ берадиган нарса-да йўқ. Бор-йўғимизни ўзаро алмаштиришни хоҳлайман»¹.

Ўғизхон (Ботур) тангрикут бу мактубида Лийхуни камситиб, уни «Менга ётлик бўл» деб ҳақоратлаган. Хун элчиси орқали мактубни олгач ва мазмунидан хабар тошгач, Лийху қаттиқ хафа бўлиб, вазирларини, машҳур сонғунларини йиғиб, қандай жавоб қилиш ҳақида улардан маслаҳат сўрайди. Пан Хуй исмли сонғун 100 минг кишилиқ хан қўшинларини бошлаб хунларга ҳужум қилишни ўртага қўяди. Жибу отли сонғун Пан Хуйнинг сўзига қарши чиқиб: «Пан Хуйнинг эл-юртни қалқитиб, хунлар давлатига босиб кираман, дегани хом хаёл, қуруқ ваҳмдан бошқа нарса эмас. Хунлар гўё йиртқич ҳайвонга ўхшайди. Уларнинг айтган яхши сўзидан яхшилик келмайди. Уларнинг ёмон сўзидан хафа бўлишнинг ҳожати йўқ», дейди.

Лийху Жибунинг маслаҳатини маъқул кўриб, Ботур тангрикутга тубандаги мактубни ёзади:

«...Хун тангрикути давлатимни ёдларидан чиқармай, илтифот қилиб мактуб йўллабдилар. Ҳозир давлатим ваҳима-даҳшат ичиде қолди. Кейинги кунларда ҳолсизланиб қолдим. Ҳозир чарчаб мадордан кетдим. Сочларим тўкилиб, тишларим қийшайиб, тўкилиб кетди. Роп-рости энгашаёлмайдиган бўлиб қолдим. Сизлар Хун тангрикути олийлари менинг ҳақимда бошқача бир тушунчада бўлиб қолмагайлар. Шу муносабат билан мендан ранжиб қолмагайлар. Бу хусусда менинг давлатимда ҳеч қандай

¹ Бангу: «Хан йилномаси, хунлар ҳақида қисса», II китоб, 3755-бет.

гуноҳ йўқ. Сизга узрхоҳлик айтишни лойиқ кўраман. Олийларининг лойиқи бўлмасам-да, икки жуфт от кўшилган бир шоҳона арава юбордим. Лозим кўришларини ўтинаман»¹.

Ботур тангрикут Лийухунинг жавоб мактубига миннатдорлик билдириб, ёзган мактубида бундай дейди: «Жунггунинг шу қадар адаб-қоидалик, диёнатли давлат эканлигини англамаган эканман. Олийларининг раҳмдил эканликларига офарин ўқийман»².

Ботур тангрикутнинг Хан Вендига ёзган мактуби.

Лийуху милоддан 180 йил аввал ўлди. Унинг ўрнига Хан Венди подшоҳ бўлди. У подшоҳ бўлиб турган вақтда (милоддан бунинги 179—157 йиллар) Ботур тангрикут милоддан аввалги 176 йилда унга тубандаги мактубни ёзган:

«Кўк тангри» тарафидан тахтга чиқарилган Хун тангрикути Хан подшоҳининг саломатлигини эҳтиром ила сўрайди. Илгари подшоҳ олийлари қудачилик ҳақида сўз очиб ёзган мактубларидан изҳор қилган эканлар, агар шундоқ бўлса, мен хушхол бўлардим.

Аммо, хан подшосининг чегара мудофаасида турувчи амалдорлари бекларимдан бири бўлган ўнг қўл Билгахонга ҳужум қилибди. Унг қўл Билгахон аҳволни менга маълум қилиб, ижозатимни олмай Гуйру, Қонжа сингари кишиларнинг гапига кириб, хан подшосининг амалдори билан ўчакишибди. Оқибатда, икки давлат ҳукмдорлари орасида тузилган аҳднома бузилиб, қариндошлик муносабатимизга араз тушган. Шу ваздан қайғуриб ёзган мактублари менга икки қайта йўлланди. Мен ҳам элчи орқали жавоб мактуби йўлладим. Лекин мен юборган элчи қайтмади. У ёқдан бирон элчи ҳам келмади. Хан подшоҳи бизга дўстона муносабатда бўлиб, қўшничилиқни бажо келтирмади. Энди мен кичик бекларининг аҳдноmani бузганлиги учун ўнг қўл Билгахонни жазоладим. Унг қўл Билгахонга одам юбориб, унга ғарб тарафдаги Улуғ ёвчиларга ҳужум қилишни буюрдим. Тангрининг менга бахт-саодат қилиши билан қўмондон, жангчиларининг ғайрат-шижоати, отларимнинг кучлилигидан Улуғ ёвчиларни енгдим. Баъзиларининг қалласини олдим. Баъзиларни тиз чўқтирдим.

Лулан (Пинчан) хонлиги, Уйсун хонлиги, Уғизларни (булар шу чоғда Чўчак ва Зойсан атрофларида яшарди — *муаллиф*), уларнинг атрофидаги 26 хонликни ҳукмронлигим остига олдим. Шуларнинг ҳаммаси хунлар давлати таркибига кирди. Уқ-ёй кўтарган халқларнинг ҳаммаси бир оила бўлиб бирлашди. Шимолдаги ўлкалар қўл остига ўтди.

Мен шунини орзу қиламанки, қўшинларни уруш қилишдан тўхтатиб, ором олишга чиқариб, уруш отларини яйловга қўйвориб,

¹ Бангу: «Хан йилномаси, хунлар ҳақида қисса». II китоб, 3755-бет.

² Шу асар, шу саҳифа.

туноҳ-адоватларни эздан чиқариб, аввалги аҳдномани аслига келтурсак, у чоғда чегара атрофида яшаган аҳоли тинч, хотиржам, омон кун кўрса, гўдаклар хавотирсиз ўйнаб-кулиб катта бўлса, қариганлар ғам-андишасиз яшаса, авлоддан авлодгача тинч, фаровон ўтсак яхши бўларди.

...Наварим орқали мактуб йўлладим. Ўзларига атаб бир туға, тўрттадан от қўшилган шоҳона аравадан бир жуфт юбордим. Агар хан подшоши бундан кейин Хунларнинг чегараларига келмаслигини орзу қиладиган бўлса, бекларимга, фуқароларимга чегарадан узоқ туришлари ҳақида фармон туширгайман»¹.

Ботур тангриқут милоддан 177 йил бурун ғарбга ҳарбий юришларида Каспий денгизининг бўйларигача², Еттисув, Ўрта Осиё, Ғарбий Осиёдаги давлатларни бўйсундирган. Мана шу чоғда Улуғ Хун тангриқутлиги ниҳоятда қудратли бор босқичга етиб, унинг ҳудудини шарқи — Улуғ океан қирғоқларига, ғарби — Каспий денгизининг бўйларигача борган.

Ботур тангриқут — Ўғизхон ғарбга қилган ғолибона ҳарбий юришидан қайтиб келиб, бир йил ўтгандан кейин (милоддан 175 йил аввал) Хан Вендига юқорида баён қилинган мактубни ёзган.

Ботур тангриқутнинг Хан Вендига ёзган мактубидан нималарни тушуниш мумкин?

Мазкур мактубдан ажойиб тарихий воқеаларни тушуниб олиш унча қийин эмас. Мактубнинг мазмунига қараганда:

1. Милоддан 177 йил бурун Ботур тангриқут ғарбга ҳарбий юриш қилиб, сафарга кетганда, хунлар билан Хан сулоласи орасида уруш юз берган. Хунларнинг ўнг қўл Билгахони Шанси ўлкасидаги йўлнинг атрофларига ҳужум қилиб, аҳдномага вафосизлик қилган.

2. Милоддан 176 йил аввал Кангсуда (ҳозирги Гансу) яшайдиган Улуғ ёвчиларга хунлар жазо юриши қилган. Чунки ёвчилар исён кўтарганлар. Жанг Чаннинг маълумотиغا қараганда, шу қайтим хунлар тарафидан ниҳоятда оғир мағлубиятга учраган Улуғ ёвчилар милоддан 175 йил аввал Кангсудан ғарбга қараб кўчиб, Или водийсига бориб маконлашганлар.

3. Ботур тангриқут ёзган мактубида «Лулон, Уйсун, Ўғизларни, уларнинг атрофидаги 26 хонликни ҳукмронлигим остига олдим», дейилган. Мана шунга қараганда, Ботур тангриқут милоддан 177 йил бурун ғарбга қилган ҳарбий юришида Еттисувдаги (ҳозирги Қозоғистон) уйсунларни, қанглиларни (Балхаш кўли билан Орол кўллари атрофи), олонларни (Каспий бўйларида), Ўрта Осиё (Торим водийси ҳам унинг ичида) тўлиқ бўйсундирган.

¹ Бангу: «Хан йилномаси, хунлар ҳақида қисса», II-китоб, 3756, 3757-бетлар.

² А. Закий Валидий Тўғон: «Умумий турк тарихига кириш». Туркча, 40-бет.

4. Ботур тангриқут Хан Вендига ёзган мактубида: «Ўқ-ёй кў-тарган халқларнинг ҳаммаси бир оила бўлиб бирлашди», деб Хан сулоласига таҳдид солган.

5. Ботур тангриқут Хан Вендига ёзган мактубида тўлиқ мағ-рур қиёфада туриб, Хан сулоласига таҳдид солган бўлса-да, яна бир тарафдан «авлоддан авлодгача тинч, фаровон ўтсак яхши бўларди», деган хитоби билан ўзининг тинчликни севадиган, оли-жаноб хислатини намоён қилади.

Хан Венди Ботур тангриқутнинг мактубидан воқиф бўлгандан кейин, ўрда амалдорларининг маслаҳат беришини сўраганда, улар-нинг ҳаммаси бирдек хунлар билан душманлашишдан фойда чиқ-маслигини, қудачиликдан яхшироқ тадбир йўқлигини айтганлар. Бу маслаҳатни маъқул кўрган Хан Венди Ботур тангриқутга ту-бандаги жавоб мактубини йўллайди:

«Хан подшоҳи улуг хун тангриқутнинг саломатлигини эҳтирсиз ила сўрайди. Олийлари элчи Шихужон (хун элчисининг номи) орқали фақирга юборган мактубларида: «Қўшинларни уруш қи-лишдан тўхтатиб, ором олишга чиқариб, уруш отларини яйловга қўйиб юбориб, гуноҳ-адоватларни эсдан чиқариб, бурунги аҳдно-мани аслига келтурсак, у чоғда чегара атрофларида яшаган аҳо-ли тинч, хотиржам, омон кун кўрса, авлоддан авлодгача тинч, фаровон ўтсак яхши бўларди», деган экансиз. Мен бундан анча-гина хушҳол бўлдим. Бундоқ қилиш қадимги чоғларда ўтган до-нишманд подшоҳларнинг ҳам умиди эди. Хан подшоҳлиги билан Хун тангриқутлиги орасида илгари тузилган қариндошлик аҳд-номаси бор. Шунинг учун мен тангриқут олийларини иззат-ҳурмат қилиб келдим. Аҳдномадан юз буриб, қардошлик муносабатини бузганлар доним хунлар тарафидан чиқди. Шундоқ бўлса-да, ўнг қўл Билгахон аҳдномани бузганлигидан анча бурун афв этилган. Уни қайтадан сўроқ қилмагайлар. Тангриқут олийларига макту-бимда изҳор қилган орзуйим маъқул кўрилса, борлиқ хун бек-ларига бундан кейин аҳдномага вафосизлик қилмаслик тўғриси-да аниқ қилиб, фармон бергайлар. Худди ўзларининг мактубла-рида айтилгандек, фармонларига ҳурмат қилиниб, инobat сақ-ланса экан. Элчилар орқали менга маълум бўлишича, Хунлар давлатини қудратли, бирлашган ҳолга келтиришда туҳфа яратиб, урушнинг жафо, машаққатларини ниҳоятда кўп тортдилар...»¹

Хан Венди ушбу мактуби билан бирга Ботур тангриқутга асл тўн-човонлар, олтин тўқа (камарнинг тўқаси — *муаллиф*), ким-хоб, турли рангдаги шоҳи-атласлардан иборат ниҳоятда нурғун совға юборган.

¹ Бангу: «Хан йилномаси, хунлар ҳақида қисса». II китоб, 3758-бет.

Хан Вендининг ёзган хатига қараганда, милоддан 175 йил бун хунлар билан Хан сулоласи ўртасидаги муносабат яхшилашига қараб юз тутган.

* * *

Милоддан 174 йил аввал кечмишда Ботур тангрикут (Ўғизхон) оламдан ўтди. Хунлар Ботур тангрикутни ўз одатларича ниҳоятда дабдабали тарзда дафн қилганлар. Улар Ботурнинг ўғли Қийукни тангрикут қилиб тахтга ўлтирғизадилар. Хан сулоласининг подшоиси Хан Венди Қийук тангрикутга элчи юбориб, уни табриқлайди...

АТТИЛА

Аттиланинг император бўлуви

Милоднинг 415 йили Қоратўн оламдан ўтди. Унинг ўлимидан кейин милоднинг 415 йилидан 434 йилгача бўлган 20 йил ичида Оврупо Хун империясига Қоратўннинг Бунчук (415—422), Рўё отлиқ ўғиллари император бўлдилар. Бунчукнинг Билида ва Аттила отли икки ўғли бор эди. Билида милоднинг 395 йили туғилган, Аттила милоднинг 400 йили туғилган эди.

Бунчук 422 йили оламдан ўтганда хунларга унинг укаси Рўё император бўлди. Рўёнинг вақтида (422—434) Билида Хун империясининг ғарбий қисмига, Аттила шарқий қисмига илиғхонлар номи билан ҳукмронлик қилишди. Аттила Хун империясининг шарқий қисмига илиғхон бўлса-да, у амакиси Рўёнинг қошида турарди. Рўё Аттиланинг ғарбий истеъдодига ҳайратланиб, унинг улуг бир кўмондон бўлишига кўзи етган эди.

Милоднинг 434 йили Рўё оламдан ўтади. Қонда бўйича, Билида Хун империясига император бўлиши лозим эди. Чунки у вофислик ҳуқуқига эга эди. Шундай бўлса-да, ҳар жиҳатдан акаси Билидадан устун истеъдодга эга бўлган Аттила императорликка кўтарилди. Кейин Билида 445 йили 50 ёшида ўлдирилди.

Оврупо Хун империясига Аттила император бўлгач, хунлар исли кўрилмаган даҳшатли кучга айландилар. Аттила милоднинг 447 йили Шарқий Румо империясига ҳужум бошлаб, унинг пойтахти Константинопол (ҳозирги Истамбул)ни босиб олди. Румоликлар Истамбулни сақлаш учун ҳар йили Аттилага 2100 лира олтин ясоқ (соллиқ) тўлашга мажбур бўлдилар. Бернштамнинг айтишича, хунларга Ғарбий Румо империяси ҳам ҳар йили 700 фунт олтин ясоқ тўлаб турган. Ҳар йили тўлайдиган бундоқ ясоқлардан Эрон сосонийлар сулоласи ҳам (630—224) четда қолмаганлар.

КАТАЛОН УРУШИ

Аттила 450 йилгача Шарқий Румо империясига ҳужум қилиб, Болқондаги Румо шаҳарларидан 70 тасини босиб олди. Аттила ғарбий ва шарқий Румо империяларининг бирлашиб ҳужум қилишларидан сақланиб, аввал Ғарбий Румо империясини йиқитиб, буткул Оврупони бўйсундиришга бел боғлади. Аттила шу ниятини амалга ошириш учун милоднинг 451 йили 500 миңдан ортиқ ниҳоятда катта қўшинни бошлаб, Рейн дарёсидан ўтиб, Франсага бостириб кирди. Аттила шу юришга аҳд қилган чоғда жудаям тантанали-ёлқинли нутқ сўзлаб, мундоқ деган:

«Биз урушни ёт мамлакатларга олиб кетяпмиз, миллатимизнинг ҳайбатли номи уларни кўрқитиб, титратади... Эҳтимол биз ўлиб кетишимиз мумкин, лекин ер-осмонни zilзилага келтирган ишимиз мангу яшайди. Бизнинг авлодимиз унга ворислик қилади».

Аттила милоднинг 541 йили Ғарбий Оврупога қилган юришида Франсадаги Матзи, Ремси сингари шаҳарларни ишғол этди. Аттила Парижнинг жанубидаги Орлеан шаҳрини ишғол қилгач, Испаниянинг шарқий қисмига бостириб кириб борди. Бу чоғда Ғарбий Румо императори Валентин (423—455 йиллар император бўлган) ғарбий готлар, франсийлар билан иттифоқ тузиб, ниҳоятда нурғун қўшин тўплади. Тарихчилар айтгандек: «Энг охириги, улуғ румолик» номини олган Айгиз (Атийус)) бошчилигидаги Ғарбий Румо қўшинлари (иттифоқчилар ҳам бунинг ичида) Аттилага қарши юриш қилдилар. Аттила Испаниянинг шарқидан чекиниб, Франсадаги Сена дарёсининг икки irmoғи ўртасидаги Каталон даласида тўхтади. Айгиз бошчилигидаги 600 миңдан ортиқ Ғарбий Румо қўшинлари Аттиланing ортидан қувлаб, Каталон даласига етиб келдилар. Қадимги чоғда юз берган миллий урушлар ичида энг даҳшатли урушлар қаторидан ўрин олган бу «Каталон уруши» милоднинг 451 йили 24 апрелда бошланди. Қадимги тарихчиларнинг ёзишича, уруш шундоқ қаттиқ, даҳшатли бўлганки, Сена дарёсининг суви қип-қизил бўлиб оққан. Каталон даласига одам, от ўликлари уюлиб, ишдан чиққан қалқонлар, синган найзалар, қиличлар, ўқ-ёйлар, бошқалар қалашиб кетиб, тирик жон қимирлашига сира имкон қолмаган. Ўз мустақиллигини баҳосиз, азиз, чинданам афзал кўрган овруполиклар ҳеч нимага қарамай жон тикиб урушган бўлсалар-да, ўзининг мағрурлиги, жанговарлиги, боғирлиги билан дунёни титратиб, кўп пайтларда ўз душмани устидан голиб келиб, шон-шухрат қозонган ва Оврупони ваҳимага солган ҳунлар ҳам ҳаддан ташқари қаҳрамонлик билан урушганлар.

Каталон урушида бир неча юз миңг киши ярадор бўлган, 165 миңг киши ўлган. Ғарбий готларнинг подшоси Теодорик ҳунлар қўлида ўлган. Бунга чидамаган ғарбий готлар шахзодаси отаси

Теодорикнинг қасосини олиш учун, кеч пайт ҳунларга шиддатли равишда ҳужум қилган. Аттила ҳун араваларини қатор тизиб, мудофаа тўсиқларини барпо қилиб, ғарбий готларнинг ҳужумини қайтарган.

Ўз умрида бундай қонли урушни кўрмаган Аттила ҳун қўшинларини Каталон даласидан чекинтириб, Рейн дарёсининг шарқий қирғоғига олиб ўтиб кетган. Айгиз бошчилигидаги Ғарбий Румо қўшинлари ниҳоятда оғир талафотга учраб, ҳолсизланиб қолганидан, ҳунларни қувлаб бориб зарба беришга ҳам мадори етмаган.

Ғарбий Румонинг қарам ҳолга туширилгани

Аттила Каталон уруши майдонидан қайтиб, Шимолий Италияга босиб кириб, нурғун шаҳарларни вайрон қилган. У Ғарбий Румонинг пойтахти Рим шаҳрини босиб олиб, Ғарбий Румо империясини йўқотишга киришади. Андиша ичида қолган Ғарбий Румо императори Валентин IV Папалетс I ни Аттила олдига юбориб, сулҳ тузишни илтимос қилади ва қандоқ талаблари бўлса, барчасига розилигини билдиради. Ҳунлар билан Ғарбий Румо орасида шу тариқа сулҳ тузилади. Сулҳга биноан Валентиннинг Ҳунуран отлиқ қизи Аттилага ётлиқ (канизак) қилинадиган ва ҳар йили ҳунларга тўланадиган олтиннинг миқдори маълум ўлчовда бурунгидан кўпайтирилиб, 2100 лира олтинга етказилган. Шу сулҳдан кейин Ғарбий Румо ҳунларга бутунлай қарам бўлиб қолган.

АТТИЛАНИНГ УЛИМИ

Ҳунлар ваҳимасидан япроқдек титраган подшоҳлар Аттилага иложсизликдан хушомад қилишиб, унга нурғун қимматли нарсалар билан совға-салом йўллаганлар. Баъзи подшоҳлар Аттилага ўз қизларини ётлиқ-хотинликка беришгача боришган. Аттила милоннинг 453 йили бир подшоҳнинг Элдигу исмли қизига уйланган. Элдигу тўй кечаси Аттилага олтин қадаҳда заҳар солинган шаробни ичказган. Тонг отишига оз қолганда Аттиланинг оғиз ва бурнидан ўқдек қон отилиб чиқа бошлаган. Элдигу қўрқиб эҳсушини йўқотган. Аттила шу йўсинда қонга бўялиб ўлган.

Ҳунлар аввал тайёрлаб қўйилган олтин сандиқнинг ичига Аттилани ётқизиб, ундан кейин олтин сандиқни кумуш сандиққа, кумуш сандиқни пўлат сандиққа жойлаб, сандиқларнинг оғзини маҳкам беркитганлар. Улар бу ишни ўринлатгандан кейин Дунай дарёсининг сувини тўсиб, бошқа тарафга оқизиб, дарёнинг ўза-

нидан чуқур кавлаб, Атиланнинг жасади солинган уч қават сандиқни шу ерга кўмиб, дарё сувини яна асли оқимиغا оқизиб юборганлар. Демак, Атилла Дунай дарёсининг остига дафн қилинган. У ҳозиргача уч хил металлдан ясалган уч қават сандиқ ичида ётган бўлса керак.

Атилла буваси Уғизхонга ўхшаш улуғ истилочи бўлиб, у дунёга жаҳонгир бўлишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди.

*Уйғур ёзувчиси ТУРҒУН ОЛМОСНИНГ «Хунларнинг қисқача тарихи» китобидан қисқартириб
СИРОЖИДДИН АҲМАД ўғирди*

Абдулла Тўқай

Тотор шоири

ОЛТУНПАРАСТ

Эй худоё! Ер юзидан ол ашу олтунни, ол,
Куйдирувчи бу муқаддас ўтни — бу ёлқинни ол!

Айт, малакларга: жаҳонни топ-тоза этсун қани,
Барча олтунни йиғиб, дўзахга тез отсун қани.

Сап-сарик шайтондир олтун, шунда ўртансун улар,
Ҳамма осийлар қутулсин, ўрнига куйсин улар.

Бу жаҳон қолгай ашу иблис ва шайтондан омон,
Шу сариқ юз даф ўлсин, зўр қўрқинч шунда ҳамон.

Ашулар бузгай халқни, қутуртар ҳам оздирар,
Ярқираб, кўзни чақиб-ла тўғри йўлдан бездирар.

Ман тамом кездим жаҳонни, қай-қаерда юрмадим,
Нақ шу олтундек бало, шайтон — фалонни кўрмадим.

Ҳар тараф, ҳар ерда халқинг шу металнинг банласи,
Ҳақни кўрмас, чунки олтун ҳар Ҳақиқат пардаси.

Халқ ичида зуҳди, тақво, тўғрилиқ шу, дин-да шу,
Ҳазрати Қуръон, Забур, Таврот-да шу, Инжил-да шу.

ЭРКИН ХУДОИҚУЛ ўгли ўғирди

Маҳкам Маҳмуд

МАЛИКА ШАЖАР ҚИСМАТИ

Мусулмон Туркистон халқларининг тарихи Ислом олами тарихининг узвий бир қисмидир. Бошқача айтганда, умумжаҳон тарихининг шаклланишида аجدодларимизнинг муносиб ўринлари бор. Сиз бутун дунёда жиддий ўрганиладиган «Салиб юришлари» деб аталадиган машҳур тарихий урушларда салибчиларга қарши Турон қўшинлари фаол қатнашганини эшитганмисиз? Афсус.

XI аср ўрталарида вужудга келган ғазнавийлар, ўғузлар, қорахонийлар ва хоразмийларнинг қудратли давлатлари Ислом халифалигидан оқ фотиҳа олиб иш юритар эдилар. Ўғуз туркларининг бекдил уруғига мансуб Ануштегин, унинг ўғли Қутбиддин Муҳаммад, унинг ўғли Алоиддин Отсизлар салжуқ султони Санжар давлатига хизмат қилишарди. XI—XII асрларда салжуқлар давлати Ўрта Осиёдан Ўрта Ер денгизигача, Византия империяси ва Оврупо чегараларигача кенгайди. Салжуқлар ва хоразмийлар ҳужумидан, шиалар, қарматлар, ҳассасинлар исёнларидан заифлашган халифалик турли майда давлатларга бўлиниб кетди. Миср, Шом — Сурия, Антиоҳия каби давлатлар ҳам ўзаро қирғин урушлар қилишар, бу урушларда Турон юртидан борган ёлланма жангчилар — мамлуклар ҳам асосий ўрин тутар эдилар. Худди мана шу паллаларда сиёсий тарқоқлик, ўзаро қирғинлар туфайли заифлашган мусулмон давлатлари устига Византиё, Англиё, Олмонийё, Испанийё, Фаранса каби шотирларидан иборат салиббардорлар — насроний қўшинлари бостириб келдилар.

Салиббардорлар Исо алайҳиссалом қабри жойлашган Қуддуси Шарифни «озод этиш» шиори билан жанг қилардилар. Ҳолбуки, бу шаҳар мусулмонларники ҳисобланиб, муқаддаслиги жиҳатидан мусулмонлар учун ҳам гоёт қадрли эди. Чунки расулиллоҳ Муҳаммад алайҳиссалом худди шу шаҳардаги ал-Ақсо масжиди айвонидан Оллоҳ таоло хузурига кўтарилган эдилар (машҳур Меърож воқеаси).

Салжуқлар саркардаси Отсиз 1070 йили Қуддуси Шарифни, жейинроқ Ҳалаб ва Дамашқни эгаллайди. XI аср охирироғида Мисрдаги фотимийлар халифалиги яна кучли давлатга айланади.

Миср флоти Урта Ер денгизининг Сурия-Фаластин соҳилларидаги обод шаҳарларни яна қайтариб олади...

1099 йилнинг 7 июнида шотир Болдуин бошчилигидаги 40 минг жангчидан иборат салиббардорлар қўшини Қуддуси Шариф остоналарига етиб келди. Шарқшунос олим И. Ю. Крачковский ёзишича, бу вақтда шаҳар мудофаачилари — мусулмон лашкари минг кишидан ошмасди. Салиббардорларнинг кучи қирқ баравар ортиқлигига, уларнинг шаҳар деворларини вайронага айлантирувчи жуда кўп қурилмалари бўлишига қарамай, мусулмонлар шаҳарни беш ҳафта мудофаа қилиб туришди. Салиббардорлар Қуддуси Шарифга босиб киргач, у ердаги яҳудийларни, мусулмонларни ва уларга қўшиб насроний аҳолини ҳам қириб юборишди. Фаранг шотирлари ўзлари эгаллаган ерларда Қуддуси Шариф султонлигини барпо этишди.

Туркия ва Ироқ оралигидаги Мосул вилоятининг ноибни Отабек Зангги 1142—44 йилларда Ҳалаб ва Ҳарронни, сўнг Эдесса вилоятини фаранг шотирларидан тортиб олди. Эдесса графлиги фаранг шотирларининг таянч марказларидан бири эди. Отабек Занггининг бу галабалари Оврупо давлатларини ларзага келтирди.

1147 йилда фаранг султони Людовик Саккизинчи ва олмон императори Конрад Учинчи етакчилигида II Салиб юриши бошланди.

Отабек Зангги вафотидан сўнг унинг ўғли Нуриддин салибчилар шотирларига янада қақшатқич зарбалар бера бошлади. У 1151 йили Эдесса вилоятини узил-кесил салиббардорлардан тозалади. Граф Жоселен II ни асир олди. Бу пайт Дамашқ амирлари билан иттифоқ тузиб, мисрлик мусулмон қўшинларига қарши жанг қилаётган эдилар. 1154 йилда улар иттифоқчилари кўмагидан умидини узиб, Нуриддинга жангсиз таслим бўлишди. 1164 йили эса Нуриддин Антиохия ва Тароблус қўшинларини енгиб, граф Боэмунд III ва граф Раймунд III асир олди.

Турк муаррихи Баҳрия Учоқ ёзишича, Миср султони Малик ал-Комил (Нажмиддин Айюб) ҳам узоқ йиллар салиббардорларга қарши жанг қилган. Ал-Комил беш ўғлидан энг каттаси — Малик Солиҳни тахт вориси ва Миср ноибни қилиб тайинлаб, ўзи салиббардорларга қарши курашни давом эттирган.

Қуддуси Шарифни салиббардорлардан тортиб олиш учун жанглар ниҳоятда чўзилиб кетгач, Миср султони ал-Комил 1229 йилда фарансузлар императори Фридрих II билан сулҳ тузди. Шартномага мувофиқ Қуддуси Шариф 10 йил муддатга салиббардорлар ихтиёрига берилади. Ал-Комил шундан сўнг Қоҳирага қайтди.

Шу вақтларда Миср давлатига қарам Сурия, Фаластин, Лубнон (Ливан) ва Иордани вилоятларида ал-Комилнинг ўғиллари ноиблик қилишарди.

1232 йилда мўғуллар Мисрнинг Кичик Осиёдаги вилоятлари чегараларига келиб қолишди. Ал-Комил бундай вазиятда ўғли Малик Солиҳни Суриядаги қўшинларга бош қўмондон қилиб таъинлашни лозим топди. Вазият кескинлашган, Сурияга бир тарафдан салибчилар, иккинчи тарафдан мўғулларга қарши урушаётган хоразмийлар хавф солиб туришар эди. Малик Солиҳ донолик билан иш тутиб, хоразмликлар билан сулҳ тузди ва шартномага мувофиқ Шарқдан келаётган мўғулларга ва Шимолдан келаётган салиббардорларга қарши курашни биргаликда давом эттиришди. Малик Солиҳ 1238 йили отасининг рухсати билан хоразмийларнинг ўрдуларини Миср қўшинига қабул қилди. Араблар ва хоразмликлар биргалашиб, Санжар ва Нусайбин шаҳарларини мўғуллардан тортиб олишди ҳамда Ракка шаҳрини қамал қилишди (Зиё Бунёд: «Хоразмшоҳлар тарихи»). Аммо шу пайт унинг отаси Малик ал-Комил вафот этгани ҳақида нохуш хабар келди. Малик Солиҳнинг ўғай укаси Малик Одил Миср пойтахтини эгаллади. Малик Солиҳ шаҳар қамалини ташлаб, қўшинларини Қоҳирага бошлади. Ракка шаҳридаги мўл-кўл ўлжаларга кўз тикиб турган хоразмийлар бу қарорга норозилик билдиришди. Малик Солиҳни асир олишга уринишди. Бундан огоҳ бўлган Малик Солиҳ қочишга муваффақ бўлди. Малик Солиҳнинг аҳволи оғирлашганидан хабар топган Салжуқ султони ҳам уни асир олиб, давлатини эгаллашга аҳд қилди. Шу ниятда унинг қўшинлари Диёрбакирни қамал этди. Аммо Сурия ва Бобил амирлари эпчиллик билан Малик Солиҳнинг шаҳарларини ўзаро бўлиб олишди. Мосул ноиб Лўлу ҳам ўзига қулай фурсатдан фойдаланиб, Малик Солиҳ турган Санжар шаҳрини қамал қила бошлади.

Малик Солиҳ ўзига садоқатли бир аёл ёрдамида Лўлу қўшинларини тор-мор келтирди, сўнг Диёрбакирни ўраб олган салжуқ султониغا қақшатқич зарба берди. Сўнг Бобилни эгаллади. Баҳрия Учоқ бу аёлнинг кимлигини айтмаган. Бизнингча, бу ишларда Малик Солиҳдан сира айрилмайдиган малика Шажарнинг қўли бўлса керак.

1238—1240 йиллари Олтин Ўрда хонларига бож-хирож тўлаб турган Новгород князи Александр Невский ҳам немис ва швед салиббардорларига қарши жангларда кетма-кет ғалаба қозонаётган эди. Худди шу даврда Қуддуси Шарифни 10 йилга ижарага олган Фридрих II билан Ал-Комил тузган шартнома муддати охирилаган, лекин салиббардорлар Қуддуси Шарифни ташлаб кетишни хаёлга ҳам келтирмаётган эдилар.

Малик Солиҳнинг ўғай укаси, Қароқ шаҳрининг ҳокими Носир Довуд шартномага амал қилмаётган Қуддуси Шарифни қамал қилиб, салиббардорларни тор-мор келтирди. Шу йили (1239) Сурияни қайта эгаллаб, Мисрга қараб бораётган Малик Солиҳ амакиси Исмоилнинг сотқинлиги туфайли ўғай укаси, энди Қуддус амири Носир Довудга асир тушиб қолди. Лекин иккаласи

ҳам Миср султони Малик Одилдан норозилиги туфайли ўзаро битим тузишди. Қуддусда 1240 йилнинг апрелида тузилган бу шартномага кўра, Малик Солиҳ Сурияни ҳамда бошқа шарқий вилоятларни Носир Довудга қолдириб, ўзи Мисрга ҳукмронлик қиладиган бўлди. Назаримизда, бу иттифоқда Солиҳнинг севикли хотини Шажарат-ад-Дур фаол таъсир кўрсатган.

Мазкур хабарни эшитган Миср султони Малик Одил ўз акалари Малик Солиҳ ва Носир Довудга қарши жангга отлана бошлади. Лекин Малик Солиҳни ҳурмат қиладиган мамлуклари (булар орасида Мовароуннаҳрлик амирлар ҳам бор эди) Малик Одилни тахтдан ағдариб, Қоҳира қалъасига қамаб қўйишди.

Малик Солиҳ 1240 йили 6 июн куни Миср тахтини эгаллади ва укаси қўлдан берган вилоятларни аста-секин қайтариб ола бошлади. Жумладан, Йаманга юборилган қўшинлар йўлда Маккан Мукаррамани эгалладилар. Баҳрия Учоқ ёзишича, нисбий тинчлик даврида Малик Солиҳ ва Шажарат-ад-Дур қурилиш, ободончилик ишлари билан шуғулланишган. Шу даврда Макка шаҳри (Қабатиллоҳ) ҳам булар тасарруфида эди.

Чамаси, Хоразм қўшинларининг қутқуси билан бўлса керак, Малик Солиҳ Қуддуси Шариф шартномасини бузиб, укаси Носир Довуд қўлидаги шарқий вилоятларга қарши қўшин тортиб борди. 1244 йилда у Қуддуси Шарифга бостириб кирди, кўп ўтмай бутун Сурия унинг тасарруфига ўтди. «Мана шу зафарларнинг ҳаммасига, — деб ёзади Баҳрия Учоқ, — мўғуллардан чекиниб келиб Малик Солиҳ қўшинига хизматга кирган хоразмий туркларининг сипоҳлари туфайли эришилди» (39-бет).

1248 йили Малик Солиҳ қўшинлари Шом пойтахти Ҳалабни забт этиш учун чоғланиб турган вақтида Фаранса қироли Людовик IX бошчилигида салиббардорлар Мисрнинг шимолий соҳилидаги Дамиётта шаҳрига бостириб киришди — **Учинчи Салиб уруши** бошланди. Бу вақтда Малик Солиҳ оғир касал бўлиб, мураккаб давлат ишларини малика Шажарат-ад-Дурга ишониб топширган эди.

Тарихда Исмаат-ад-Дунё ва-д-Дин ал-муслимин Уммул-Шажарат-ад-Дур номи билан машҳур бўлган бу аёл эрининг вафотидан сўнг Мисрдаги мамлуклар султонлигининг ҳукмдори сифатида салибчиларга қарши жанглари муваффақиятли давом эттирди.

Аввал айтганимиздай, Миср мамлуклари орасида салжуқлар ва хоразмийлар, Мовароуннаҳр турк жангчилари бор эдилар. Улар Миср давлатининг қудратини оширишга, салиббардорлардан жуда кўп қалъаларни озод қилишда беқиёс куч-ғайрат сарфладилар. Миср отабеги ва бош қўмондон Иззид-уд-дин Ойбек Туркманий ҳам мамлукларнинг энг шавкатли етакчиларидан эди.

Олима Баҳрия Учоқ маълумотига кўра, малика Шажаранинг келиб чиқиши ҳам араблардан эмасди. У Абдуллоҳ деган турк-

нинг қизи бўлиб, чамаси, қирғин жангларда отаси ўлгач, чўри сифатида бадавлат хонадонларга сотилган. Урта аср одағларига кўра, энг гўзал чўрилар султонларга, амирларга ва ҳатто халифага совға қилинган. Малика Шажар қудратли давлат раҳбари — малика-ал-муслиман даражасига етганида ҳам халифага чўрилик пайтларини унутмасдан, олтин, кумуш тангаларга ўзининг исми ёнига «ал-Мустасимия», деган сўзни қўшиб зарб эттирган. Эҳтимол, бу ишнинг маъноси бошқачадир. Яъни, бу билан малика Шажар ўз давлатининг ҳомийси халифа ал-Мустасим эканлигини ифодаламоқчи бўлгандир. Ҳар ҳолда, Баҳрия Учоқ ўз китобида Малик Солиҳ мазкур канизакнинг гўзаллигидан ҳайратланиб, сотиб олгани ва уни севиб қолгани ҳақида далиллар бор. «Кўп ўтмай, у (Малик Солиҳ) чўрисининг порлоқ гўзаллиги нозик ақл-фаросатига монанд эканини сёзди,— деб ёзади Баҳрия Учоқ.— Ораларида фарзанд туғилгач, Малик Солиҳ унга расман уйланди ва маликага айлантирди. Фарзандларига Халил деб исм қўйишди. Малик Солиҳ малика Шажардан сира ажралмас, унинг ҳусн-жамоли ва ширин сўҳбатига сира тўймас эди». Малика урушларда ҳам доимо эридан айрилмасди. Малик Солиҳ Қароқда укаси Носир Довудга асир тушганида, малика Шажар қамоқда ҳам у билан бирга машаққат ва муҳтожликларни баҳам кўрган эди.

1249 йил 12 ноябрда Малик Солиҳ Мансура шахрида вафот этгач, малика Шажар давлатда бебошдоқлик бошланмасин, деб бу хабарни бош қўмондон Фахриддин Юнусдан ва Солиҳия, Баҳрия, Ҳалқа мамлуклари лашкарининг бошлиғи Жамолиддин Муҳсиндан бошқа ҳеч кимга билдирмади. Султон жасадини пинҳона Мансурадан Қоҳирага олиб кетишди.

Малик Солиҳ вафоти олдиан, фарзандларим ёвлашмасин деган мақсадда бўлса керак, вазир Хусомиддинга: «Мендан кейин давлатим аббосийлар халифаси Мустасим-биллоҳга қолсин», деб фармон берган эди. Аммо малика Шажар амирлар билан маслаҳатлашиб, Малик Солиҳ номидан унинг ўғли Туроншоҳ тахт вориси, амир Фахриддин Юнус бош қўмондон этиб тайинланганлигини эълон қилди. Чамаси, малика бу ишларни амир Хусомиддин маслаҳати билан амалга оширган. Чунки, кўп ўтмай, маликанин фармони билан барча амирлар Хусомиддинга содиқликка қасамёд этишган. Бош қўмондон Фахриддин Юнус қамоқлардаги маҳбусларни афв этиб, аввалги солиқларни бекор қилган. Султонликка хутбада эса Малик Солиҳ билан бирга Туроншоҳ Фиёсиддин номи тилга олина бошланган.

Туроншоҳ Мансура шахрини пойтахт қилиб, улуғ вазири Хусомиддин билан бирга давлат ишларини юрита бошлади. У раҳматли султон Солиҳнинг Солиҳия мамлуклари ва малика Шажарат-ад-Дурнинг Баҳрия мамлуклари ҳамда ўзининг Ҳисун-Кайфа мамлукларидан иборат қўшинларга бошчилик қилиб, солиббардорларга қарши юриш бошлади.

Солиҳия ва Баҳрия мамлукларининг жасорати билан Туроншоҳ катта ғалабаларга эришди. Мансура остоналаридаги биринчи жангдаёқ 3 минг салибчи асир олинди. Катта талафот кўрган фарансалик шотирлар Мисрнинг барча ерларидан чиқиб кетишга ваъда бериб, сулҳ таклиф этишди. Аммо мамлуклар шартни қабул қилмадилар ва салиббардорларнинг 32 кемасини ёндириб юбориб, уларнинг денгиздан чекиниш йўлини тўсиб қўйишди. Фаранса қироли Людовик IX нинг ўзи ҳам асир олинди.

Туроншоҳ манманлик табиатига кўра, отасининг мамлуклари ва Шажарат-ад-Дур мамлукларининг ғалабага қўшган ҳиссаларини тан олмай, ютуқларни фақат ўзиники қилиб кўрсатишга киришди. Урта Осиёдан ва Қурдистондан келган мамлукларни ҳар қадамда ҳўрлай бошлади. Туроншоҳ маст-аластлик пайтида Солиҳия ва Баҳрия мамлукларининг паҳлавонларини ҳамманинг олдида калтаклаб, сазойи қилишга тушди. У ўзининг Хисун-Кайфа мамлуклари билан айш-ишратга, наҳс ишларга берилди. Унга тож-тахтни топширган малика Шажарат-ад-Дурга ҳам қўполлик қила бошлади.

Бир куни Туроншоҳ Баҳрия мамлукларини сазойи қилаётганида, сабр косаси тўлган малика жангчилари унга ташландиб, ўлдиришга уринишди. Кутилмаган ҳужумдан эсанкираган Туроншоҳ ўзи қурдирган ёғоч минорага кириб яширинди. Мамлуклар минорани ўраб, ёндириб юборишди. Тириклай ёнишдан қўрққан султон ўзини минорадан Нил дарёсига ташлади. Аммо Баҳрия мамлуклари уни тутиб олиб, ўлдиришди. Такаббур ва маишпараст Туроншоҳ Фиёсуддин бор-йўғи 70 кун султонлик қилди.

81 йил давом этган Мисрдаги айюбий султонларининг сулоласи Туроншоҳ ўлими билан тугади. (*Б. Учоқ, 44-бет*). Солиҳия ва Баҳрия мамлуклари давлатни ўз қўлларига олишди ва султон саройидаги маслаҳат кенгаши — машваратида яқдиллик билан малика Шажарат-ад-Дурни султон қилиб кўтаришди. Марҳум Малик Солиҳнинг содиқ лашкарбошиси Иззиддин Ойбек улуғ вазири ва бош қўмондон этиб тайинланди.

Ислом давлатлари тарихини ёзган атоқли адиб ва муаррих Журжи Зайдон, шунингдек, фаранса шарқшуноси Мишел Марсел Малика Шажар илгари ҳам Ойбек билан яширин яқинлиги бор эди, деган фикрни билдиришади. Турк олимаси Баҳрия Учоқ бу тахминни рад этади. У, шарият қонунларини яхши билгани учун, султон амирлари Малика Шажарнинг табиатида заррача нопокликни сезишганида, унга бунчалик юксак ихлос, эътиқод қўймаган бўлардилар, деган манتيқий хулосага келади. (44-бет). Бизнингча ҳам, бу гап-сўзларни унга ҳасад қилган Туроншоҳ кишилари тарқатган бўлиши мумкин. Бундан ташқари, гўзал ва оқила малика ширин муомаласи, жозибадорлиги билан барча амирларни мафтун этган ва ҳурматини қозонгани ҳақиқатга яқиндир.

Акс ҳолда, исёнкор ва ўжар мамлуклар маликани қувватламаган бўлур эдилар.

Малика Шажар ҳукмдорлик тахтига ўтиргач, Баҳрия мамлуклари лашкарбошиларининг мавқеи ошганлиги ҳам табиийдир.

Давлат раҳбари бўлган маликанинг биринчи иши Фаранса шотирларини Урта Ер денгизидан Мисрга дарвоза ҳисобланган Дамиётта шаҳридан катта жарима эвазига ватанларига қайтариб юбориш бўлди. Салиббардорлар уруш вақтида ва 11 ой шахарни эгаллаб туришган пайтда етказган зарарлари учун 40 минг динор жарима тўлашди. Шундан сўнг 1250(648) йил сафар ойида мусулмонлар Фаранса подшоси Людовик IX ни, малика Маргаритани, подшонинг укаси Алфонси ва 12 100 салиббардорни асирликдан бўшатишди.

Уларнинг кетиши Мисрда бир ҳафтача байрам қилинди. Шоирлар Ватан озодлиги шарафига шеърлар ва қасидалар ёздилар. Дамиёттани озод қилиб қайтган қўшинлар 14 май куни Малика Шажарат-ад-Дурга содиқликка қасамёд қилдилар. «Фарангларнинг кетиши, мамлакатда тинчлик ва тартиб ўрнатилиши Миср халқининг доно ва саховатли маликасига меҳрини оширди», деб ёзади Баҳрия Учоқ (46-бет).

Шажарат-ад-Дур ҳар куни вазирларини девонхонага чақиртириб, ўзи ҳарир парда ортидаги тахтада ўтирганича, давлат ишларини керакли одамлар билан маслаҳатлашиб ҳал этарди. «Бир қарорга келишдан аввал, — деб ёзади Баҳрия Учоқ, — малика бу тўғрида вазирлар ва амирларнинг фикр-мулоҳазасини эшитиб, сўнг фармон ва йўл-йўриқларга имзо чекар эди. Фуқароларга тегишли масалаларни... Отабек Ойбек билан муҳокама қилишарди».

Доно маликанинг шон-шухрати кун сайин ошиб боришига ҳасад қилган душманлари (булар орасида мамлуклар ўлдирган маишатпараст Туроншоҳнинг Сурияга қочган тарафдорлари кўп эди) унга қарши иғво, фитналар тўғриси тўқий бошладилар. Иғвогарлар айрим нопок руҳонийларни ишга солиб, халифа Мустасимга маликани ёмонлай бошладилар. Шажарат-ад-Дур халифа номини доимо хутбаларда улуғлаб, ҳурматини жойига қўйса ҳам, барибир иғвогарлар орани бузишди. Ҳасадгўйлар: «Миср тахтининг қонуний ворислари айюбий шаҳзодалар ҳали тирик бўлса ҳам, нега султонликни аёл киши бошқаради?» деган мазмунда Бағдодга хат кетидан хат йўллаб бошладилар. Шикоятномалар ниҳоятда кўпайиб кетгач, халифа Мустасим: «Давлат ишларини аёл кишига топшириб қўйган қабилага нажот йўли ёпилур», деган ҳадисни қидириб топди ва: «Агар ўзингиз султонликка муносиб бир одамни топмасангизлар, биз топиб берурмиз», деган мазмунда жавоб юборди. Бизнингча, халифа Мустасимнинг ё малика Шажарга шахсий иттиҳоси бўлган ёки бундай жавобни айюбий шаҳзодалар ўзлари ташкил этишган.

Мисрга тобё бўлган Ҳалабдаги айюбийлар вакили Доифа хотуннинг невараси Носир Юсуфга Дамашқ амирлари дарвозани очиб, султонлик хазинасини топширишди. Носир Юсуф хазинани амирларга бўлиб берди, деган гап тарқади. Кейинроқ айюбий шаҳзода Носир Юсуф Дамашқни ва бутун Сурияни эгаллаб, Солиҳия амирларини ва уларнинг мамлуқларини тутиб ўлдира бошлагани, Шажарат-ад-Дурга тобеликда бўлган Қароқ, Шубоқ, Сабба қалъалари бошлиқлари исён кўтаргани ҳақида хабарлар кучайди.

Бундан Миср аҳолиси қаттиқ ташвишга тушиб қолди. Хавфни бартараф этиш учун малика Шажар барча вазирлари ва амирларини йиғиб, фавқулодда машварат ўтказди. Бағдод халифасининг норозилигига баҳона қолдирмаслик учун малика султонлик тахтини бош вазир Ойбекка топширди. Энди тахтга эркак киши ўтирди. Амирлар маслаҳатлашиб, маликани ҳам давлатдан узоқлаштирмаслик учун, беваликдан кечиб, султон Ойбекка турмушга чиқишни таклиф этишди.

Туркман жангчиси Ойбек султон Малик Солиҳ ва Шажарат-ад-Дур тўплаган Баҳрия мамлуқларининг йўлбошчиларидан эди. У Малик Солиҳ даврида жасоратлар кўрсатгани учун катта мартабаларга эришди. Энди эса, фалакнинг гардиши билан, устози Солиҳнинг тахтига ўтирди, маликага уйланди. Малик Солиҳ амир Ойбекка ортиқ ишонганидан султон матбахига — ошхонасига ҳам мутасадди қилиб қўйган ва чашнигир деган унвон берган эди. Шунинг учун, чамаси, халифа таклифи билан бўлса керак, Ойбекка Ал-Малик ал-Муизз (Иzzатли) ал-Чашнигир-ат-Туркмоний, деган унвон берилди. Ойбек малика Шажарни аввалдан ҳурматлагани (эҳтимол севгани) учун, султонлик тахтига ўтирганида ҳам бу оқила паривашнинг ҳар бир маслаҳатини жон қулоғи билан тинглар эди.

Султон Туркман Ойбек маликага уйлангач, Баҳрия ва Солиҳия мамлуқларини бирлаштиришни мақсад қилди. Аммо, Баҳрия Учоқ айтганидек, бу мақсадига етолмади. Бизнингча, Баҳрия мамлуқлари ўзларининг гўзал маликаларини Ойбекдан рашк қилиб, тўнларини тескари кийиб олишган. Аксинча, Солиҳия ва Баҳрия мамлуқларининг гуруҳлари ўртасида адоват, низолар бошланди. Бизнингча, марҳум Туроншоҳ тарафдорлари қасддан бу икки гуруҳ мамлуқлар ўртасига адоват уруғларини сепа бошлаган.

Малика Шажар ва Султон Ойбек ғалаёнларга чек қўйиш мақсадида йаманлик шаҳзода 8 ёшли Малик Ашрафни ҳукмдор деб эълон этишди. Миср тарихида жуда кам учраган ҳодиса — икки султонлик даври бошланди. Агар малика Шажарнинг асосий маъқеъ тутишини эсласак, давлатга энди уч султон раҳбарлик қилганини эътироф этишимиз керак. Туркман лашкарбошининг Миср давлати тахтида ўтириши ҳам тарихда ноёб ҳодисадир.

Тарихий манбаларда (Ал-Макриза, Ас-Сулук, 1-жилд; Ибн Халдун, Тарих, V жилд; Журжи Зайдон. Тарихи Миср. Ал-Ҳадис. II қисм) айтилишича, бу даврда Миср тангалари шаҳзода Малик Ашраф ва Ойбек туркман номига зарб этилган. Асосий давлат ишларини Ойбек ҳал эта бошлаган.

Сурия ноиб шаҳзода Носир Юсуф Миср тахтини эгаллаш мақсадида Акка шаҳрида турган қирол Людовик IX билан шартнома тузиб, Қоҳирага қўшин тортиб келган. Султон Ойбек ва Солиҳия мамлуқларининг етакчиси Форис Уктой бошчилигидаги қўшинлар Қоҳирадан чиқиб, душманни қарши олган. Ҳар иккала томон галма-галдан ғолиб келган оғир жанглардан сўнг Миср қўшинлари Сурия қўшинларини енган. Бу орада Қоҳирада ғалаён кўтарилиб, жанг оқибатини тушунмаган фуқаро Носир Юсуфни енгди деб ўйлаб, уни тантанали кутиб олишга тайёрланишган. Бундан хабар топган Ойбек айбдорларни излаб, қирғин уюштирган. Кексалар ва болаларни ҳам аямаган. Форис Уктой асосий ғалабани қўлга киритгани учун Солиҳия мамлуқлари уни, султонликка шерик бўлсин, деб талаб қила бошладилар. Бундан жаҳли чиққан Ойбек амирлари Форис Уктойни тутиб, ўлдиришди. Унинг қўл остидаги Солиҳия мамлуқлари ҳам зиндонларга ташланди. Бу адолатсизликларни малика Шажар қувватламаган, албатта. Тарихчилар одатда оилавий низоларни ёзишмайди, аммо тасаввур қилса бўладики, Шажарат-ад-Дур билан Иззиддин Ойбек ўртасида аввалгичалик дўстона муносабат қолмаган. Баҳрия Учоқ ёзишича, малика Шажарнинг давлат ишларида фаол аралашувини Ойбек ёқтирмай қолган. Бунинг устига, Ойбек мунажжимга фол очирганида, сен аёл киши қўлида ўлим топасан, деб башорат қилган экан. Шундан сўнг Ойбек Туркман йўлини топиб Шажарат-ад-Дурни ўлдириш пайига тушган. Аммо нозик фаросатли малика султоннинг бу ниятини олдиндан сезиб, нима қилсам экан, деб изтироб чека бошлаган.

Султон Ойбек мағрур маликадан қутулиш ниятида Мосул ҳокими Бадриддин Лулунинг қизига совчи юборган. Бу ҳам етмагандай, аввалло, малика Шажарни хўрлаш учун, иккинчидан, уни ҳарбий таянчидан айириш учун, учинчидан, ўз куч-қудратини намойиш қилиш учун Баҳрия мамлуқларини тутиб, зиндонга ташлаган.

Ҳукмронлик ғурури ва аёллик шаъни поймол этилган Шажарат-ад-Дур султон Ойбекдан ўч олиш пайига тушади. Шу ниятда малика Ҳалабга чопар юбориб, Носир Юсуф билан тил бириктирмоқчи бўлади. Аммо Носир Юсуф маликани айёрлик қилапти деб ўйлаб, бу таклифга кўнмаган. Ойбекнинг Мосулдаги қайнотаси Бадриддин Лулу бу ишдан айғоқчилари ёрдамида хабар топиб, куёвини огоҳлантирган.

Малика 1257 йилнинг роббиал-ало ойининг 24-куни Боб-ал-Лавҳдаги янги қароргоҳида яшаётган султон Ойбекни Қалъан

Жиболга — ўз саройига меҳмонга таклиф этади. Султон чавгон ўйинида терлаганидан ювиниш учун ҳаммомга кирганида, малика одамлари унга ташланиб, бўғиб ўлдиршади.

Аммо шундан сўнг малика Шажар жуда ноқулай вазиятда қолди. Амирлар султонлик тахтини кимга бериш масаласида икки гуруҳга бўлинишди. Охири Ойбекнинг ўғли Нуриддин Али «Малик Мансур» номи билан тахтга ўтиради. Малик Мансур узоқ ҳукм сурмади. Кейинроқ Миср тахтига хоразмшоҳлар сулоласидан Сайфиддин Кутуз ўтирди (З. Бунёд. «Хоразмшоҳлар тарихи»).

Марҳум Ойбекнинг мамлуклари қотиллардан ўч олиш баҳонасида Қалъаи Жиболга бостириб кирдилар. Солиҳия мамлуклари малика Шажарни ҳимоя қилишди. Жиноятга аралашган одамларнинг кўпи дорга осилди. Аммо Ойбек мамлуклари маликани қатл этишга журъат этишмади. Шундан сўнг Ойбекнинг бошқа хотини (Нуриддин Алининг онаси) чўриларига буюриб, малика Шажар чўмилаётганда уни калтаклашиб ўлдиртирди. Чалажон маликани минорадан қалъа ташқарисисидаги ҳандаққа ташлаб юборишди...

Баҳрия Учоқ атоқли муаррих Ан-Нувайрийнинг «Ниҳоят-ул-араб» асарига суяниб бундай ёзади: «Султонлик тахтида ўтирган, гўзаллиги, оқиллиги, мулойимлиги, ўткир зеҳни билан барчани мафтун этган, юлдуздай чақнаган мусулмонлар маликасининг жасади бир неча кунгача қалъа ҳандағида ётиши тақдир кинояси эмасми?» (Ан-Нувайрий, «Ниҳоят-ул-араб», 27-жилд, 266-бет).

Баҳрия Учоқ ёзишича, маликанинг ҳасадгўй душманлари уни Бағдод халифасига ёмонлаб кўрсатмаганида, Суриядаги шаҳзодалар исён кўтармаганида, Шажарат-ад-Дур Мисрда узоқ йиллар фаровонлик билан давр суриши мумкин эди. Миср ва Суриядан салиббардорларнинг қувиб чиқарилишида туркман Ойбек ва туркий халқ вакиласи — малика Шажарнинг катта ҳиссаси бор. Маҳмуд Бадавийнинг «Шажарат-ад-Дур» саҳна асари, мумтоз адиб ва муаррих Журжи Зайдоннинг шу номдаги тарихий рўмони ана шу ёрқин шахс тарихига бағишланган.

Хоразм, Шош, Ироқ ва Миср тарихидаги муҳим воқеаларнинг илдиzlари анча терандир. Ҳали мўғул истилочилари Моварауннаҳрга босиб келишидан муқаддам 1218 йилда Миср ва Шом ҳокими Малик-ул-Одил вафот этгач, унинг уч ўғли ота мулкни бўлиб олишган эдилар. Мисрда — Малик-ул-Комил; Дамашқ, Қуддус ва Табаристонда — Малик-ул-Муаззам; Жазира, Хилот ва Майофариқинда — Малик-ул-Ашраф ҳукмронлиги ўрнатилди. Ал-Комил ва Ал-Ашраф акалари Ал-Муаззамга қарши иттифоқ тузиб туришган пайтларида хоразмшоҳ Жалолоддин Мангуберди кўшинлари Малик ул-Ашраф ҳудудларига кириб келди ва Хилотни қамал қилди.

Зиё Бунёд Мусо ўғли ёзишича, Малик-ул-Муаззам биродарлари Ашраф ва Комилга қарши султон Жалололиддин билан иттифоқ тузиш ниятида унинг ҳузурига Садри аъзам ал-Бакрий раҳбарлигида сўфий уламоларини юборган. Қизиғи шундаки, бу хабарга кўра, мўғулларнинг Хоразмга истилоси бошланган пайтлардаёқ (1220) султон Жалололиддин катта қўшин билан Бағдод халифалигига қарши жанг қилаётган бўлиб чиқади. Кейинроқ, яъни, 1225 йилда султон Жалололиддин Озарбойжонни фатҳ этганида ҳам Малик-ул-Муаззам яна Хоразмшоҳ ҳузурига элчиларини юборган. Уша йилнинг бошида Жалололиддин мўғуллар босқинига қарши Ислом кучларини бирлаштириш ниятида Бағдод халифаси ҳузурига ҳарбий девони бошлиғи Зиё ул-Мулк раҳбарлигида элчиларини юборган. Аммо, афсуски, халифа ан-Носир султон Жалололиддиннинг отаси Алоиддин Муҳаммаднинг авваллари Бағдод халифалигига қарши курашганини эслаб, иттифоқ тузишни хоҳламаган. Аксинча, у Хоразм қўшинларига қарши Қуш Темур етакчилигида 20 мингли катта қўшин юборган.

Ислом давлатлари раҳбарларининг бу ноаҳиллиги оқибатида Хоразм ҳам, Бағдод халифалиги ҳам мўғул кофирлари тарафидан тор-мор келтирилди ва узоқ асрлар мусулмон халқлари асоратда яшашга мажбур бўлдилар.

Салим Ашур

ОЙДИН БЕКАТИМ

Ўзбекистон ўзбекнинг байтул-маҳзани бўлгани сингари ЭРК умуминсониятнинг Ватанидир. Солиҳ ва солим шахсларнинг иймони Ватан севгисидир. Эрк эрксизлик салтанатидан Эрк мамлакати сари қочиб бораётган қувғинди иймондир. Унинг бир кифтида шайтони лаъин, иккинчи кифтида Раҳмони раҳим ўлтирибдир. Чин эрк ёлғиз Ҳаққа қулликдир, деган ҳадга биз барибир етолмасмиз. Бу тошга ҳеч қачон қанот ёинки оёқ битмагани каби ҳақиқатдир.

Эркака дил ва дин ила етурлар. Эркака ҳеч бир, ҳатто энг баркамол миллат ҳам бирдан, баравар эришган эмас. Эркака алоҳида-алоҳида, битта-битта ва ҳар ким ўз йўли ила бориб етади. Гуруҳ-гуруҳ бўлиб урушга кирадилар, эркака эса — ёлғиз-ёлғиз. Эрк сиёсат эмас, Эътиқод ва Ҳақиқатдир ва шу билан ҳар қандай сиёсатдан баланддир.

Эрк ва эрксизлик оралиғидаги эркимиз бор-йўғи Ватан муҳаббатидир. Рост муҳаббат эса Ҳақиқат жамоли тажалли қилган ишқи илоҳийда, яъниким, Ватан муҳаббатидан қутлуғ, муқаддас ва устунроқдир.

Ҳақ таоло бизларни бирликка чақиради. Турли тафриқаларга бўлиниб кетишдан қайтариб, шундай амр қилади: «Аллоҳнинг кўрсатган йўлини маҳкам тутиб боринглар, турли фирқаларга бўлиниб кетмангизлар».

Илоҳи, Сен сори — Эрк сори борур сўқмоқларимизни, илоҳим, тўғрироқ, роҳларимизни, илоҳим, қисқароқ қил! Ҳидоят йўлидан адаштирама!

ҚИСМАТ КОСАСИ

Дарахт эдим. Мевалар бердим.
Ташидилар халта ва халта.
Ўз-ўзимни қўриқлай дердим,
Афсус, афсус, қўлларим калта.
Тун-кун ишлаб, чанқаб-толганда
Юрак жизза бўлиб эриди.
Қисмат экан: менга қолганда
Ҳатто оқар дарё қуриди.
Итга дўниб шунда мен шартта
Ялоғимга бағримни боссам,
Яласам-да кунда уч марта,
Оқарарга ўхшамас косам.

ТАҚИҚ ДУНЕСИ

Мумкин эмас бу йўлдан юрмак,
Бу кўчага кирмак — тамоман.
Нега мумкин эмас деб сўрмак
Қилингандир кўпдан қатъий ман.
Бир эшикка гар кирмак тақиқ.
Бордир демак ўз одамлари.
Ким учундир гоҳ бўлар ёпиқ
Бахтнинг туйнук, дарбозалари.
Дарёдан сув ичмак мумкинмас,
Боғда эркин юрмак ҳам шунда.
Бейжозат гиёҳ ҳам унмас,
Равшан ахир ҳаммага кундай!
Яшаш учун рухсат бор, аммо
Мумкин эмас боғдан гул узмак.
Ман этилган — гул тутган асно
Мумкин эмас дея шеър ёзмак.

Кундузлари ғорларда меҳмон.
Хазон каби топталди Фикрат,
Келмади ҳеч кимнинг ўйига.
Хор-зор бўлди ноаён хилқат,
Қирғизмади ҳеч ким уйига.
Дарё уни оқизиб кетти,
Сувда оқиб кетти бир ёғду.
Фикр ерни тамом тарк этти,
Қолди бўлиб атроф қоронғу.

ҚИСМАТ

Қоинотда сузиб юрган кабир Қўл.
Бурда нон тутади агар хоҳласа.
Бармоғи учида кўрсатади йўл,
Бошимни боғлайди агар оғриса.
Қоинотда сузиб юрган улкан Қўл
Хоҳласа елкамни юмшоқ силайди.
Паноҳ бўлар агар ёғаётса дўл,
Қўлларим талпиниб раҳмат тилайди.
Қоинотда сузиб юрган Қўлга
Жисмимни жон учун паттадай туттим.
Ул Қўлнинг кафтида термулиб йўлга
Куттим.

Кутавериб дунёни унуттим.

Қоинотда сузиб юрган кабир Қўл
Қўлимдан тутади агар хоҳласа.
Мен унинг кафтига жонимни қўйдим,
Бурда нон тутар у агар йиғласам.

* * *

Кўкламда майсалар ўсган томларда
Шу оқшом гуриллаб кўкарибди қор.
Лабига сумалак қисган шомларда
Томларнинг сеҳрига энди дунё тор.
Энди жойнамоздай пок томга тушиб,
Ибодат қиларлар шом юлдузлари.
Энди том бошида қишнинг қушлари,
Узоққа кетолмас кун кундузлари.
Оқликка етмоққа нарвон нораво.
Томларнинг бошига айрилиқ доғи
Тушмасин. Том турар чиқармай садо...

Кўкка кўрсатганча битта бармоғин.

Дарахтларни ғижжак қилиб чалар ел-уйгун,
 Пилон мисол уйғонади уйқудан новда.
 Кўз сингари очилади ҳар куртак-тугун,
 Ҳам сочилар яшил нигоҳ, зангори бода.
 Баҳор бўлсин — куртак каби очилар кўзлар,
 Юрак — Ватан дарахтидан қолган бир тўнка.
 Қонларимга чўмилади мавлуда севги...

Оғоч чоғли вужудимда тирилар сўнгак.

ИҶЛНОМА

Минг йил бўлди — меники шу иул,
 Ҳар қаричин шеърдай олдим ёд.
 Боғласа-да кўзини ўнг-сўл
 Адашмайди йўлидан ҳаёт.
 Бекат озод Ватаним бўлди,
 Йўловчилар — якдил элатим.
 Ичимдаги рашк, нафрат ўлди,
 Фуқаромни ишққа беладим.
 Кўчадаги ҳаммани севдим,
 Аммо мени севмади ҳеч ким.
 Инсоният — муҳаббат, девдим,
 Куйди ишқдан дил, сўздан тилим.
 Минг йил бўлди — шу йўл меники,
 Уни тортиб ололмас ҳеч ким.
 Мен бўзламай сағир боладай,
 Ҳеч ким парво қилмас, ҳамма жим.
 Ёмғир, қордан тўсолмади ҳеч
 Мустақил юрт — ойдин бекатим.
 Барибир ҳам қадримга етмас
 Гоҳ кечикиб англар элатим.
 Мен севаман инсониятни,
 Аммо буни билмас дўстим ҳам..
 Ҳар қаричи шеърдай ёд йўлда
 Бораяпман ўй суриб бу дам.

Яхши кунлар ўтти. Тугади.
 Иссиқ юртга кетти қарлуғоч.
 Гул бағридан хун-нлар тўкади —
 Қизил гул қолмиш оч. Яланғоч.

Яхши ўтти. Яхшилар ўтти,
Қилолмадик, ҳечам муҳофиз.
Одам дойим ўзин бахтини
Қўриқлашга бўлгайдир ожиз.
Балки бобом, отам ҳам, мен ҳам
Ўз даврида, ўз очунида
Яшаб ўтти, яшамоқдамиз
Яхши кунларнинг якунида.
Одамзод ғамлари тўкилар
Дарахтдан тўкилган япроқдай.

ЭЛЧИ ФЛОРИО БЕНЕВЕНИНИНГ (Рақамлар билан битилган) АХБОРОТИ

«Жаноби Олийларининг фармонига биноан Аму дарёсида ёки маҳаллий номи Амударё аталган дарёда олтин борми-йўқми эканлигини, бўлса қанча кўп олиш мумкинлигини аниқлаш менга буюрилган эдиким, шу мақсадда бу ерга келиб, дарёдан кечиб ўтганимиздан кейин ўзим ҳаммасини батафсил кўздан кечириб чиқдим. Мана шу чопарни (яъни, Беневени хатини пойтахтга олиб бориб берган кимса — И. С.) дарёнинг қуйи ва юқори ўзанига бориб кўриб келсин учун юбордим. Ва ҳамма ерда қумнинг ўзи чиқди. Қум таркибида ўзингиз намунадан кўриб турганингиздек, олтин зарралари бор.

Бу ердан уч соатлик масофа нарида Қурама деб аталган яна бир дарё бор. У Самарқанд тоғларидан бошланиб, мазкур Амударёга бориб қуйилади, унда қисман олтин зарралари мавжуд. Текшириб кўриш лозим эди, ammo бунинг сирини билмайман.

Жаноби Олийларига шунини етказмоқдаманки, Аму дарёси олтин маъданларидан бошланмайди. Ammo унга қуйиладиган дарёлар ичида Қўкча дарёси айни Бадахшон яқинида чиндан ҳам энг бой конлардан ўтади. Дарё бошланадиган Самарқанд тоғларида ҳам олтин маъданлар бор, дейишади. Бошқа маъданлар эса бу ерда, Бухорода чиндан ҳам сероб, булар — мис, аччиқтош, қўрғошин, жуда яхши темир кабилардир.

Оролнинг бу томонида, Шожалил тоғларида, Хива вилоятларида ҳақиқатан ҳам қумуш конлар мавжуд. Мен аввал тоторлардан эшитганимни асирликдаги кекса ўрисдан тасдиқлатиб олдим, у менга марҳамат қилиб айтдики, Хиванинг Оронхони замонида (бундан ўттиз йиллар илгари) бир қизилбош хонга келиб айтганки, бундай тоғларда қумуш ва бошқа нарсаларни кўплаб учратиш мумкин. Буларни қўлга киритиш учун хон ходимлар тайин қилиб, дарҳол шундай қумушларни топиб келишга юборган ва булар кўп ҳам заҳмат чекмай, хонга намуна тарзида катта бир тош бўлагини юборишган, уни текшириб кўришганида ярмидан кўпроғи қумуш бўлиб чиққан. Бунини эшитиб, ўзбекларнинг катталари йиғилишиб тўсатдан хон ҳузурига кирадилар ва бундай қумушни тошдан ажратиб олиб бўлмайди, ҳеч ким бу тўғрида ҳеч нима билмайди, бу нарса сабаб бўлиб, ҳадеганда қўшниллар билан урушиб қолиш мумкин, дейдилар.

Хон ҳам, уруш чиқмасини, деб ўша ондаёқ топилган маъданни илгариги жойига кўмиб ташлашни ва мана шу ишни бажарган кончини ерга тириклайини кўмишни буюради.

Аму дарёси ҳақиқатан ҳам илгари Каспий денгизи томон оққан, ammo ҳаммаси эмас, ярми оққан. Нега сувни орқага буриб, бунчалик қаттиқ тўсиб қўйилганлигининг сабабини ҳеч ким билмайди. Баъзилар айтадики, шу дарё мансабидаги мавзеларда, одамлар яшамай қўйганидан кейин дарё йўли тўсилганмиш. Бошқалар шундай дейишади: Амударё бўйлаб то денгизга қадар мавзелару яхши-яхши шаҳарлар жуда кўп бўлган, буларда эса жуда дийнатсиз кишилар яшаб, шулардан Бухоро каби Хива ҳам кўп азият чеккан. Бунга қарши ҳамма ўзбеклар жамулжам бўлиб, ҳалигиларни енгиш учун урушга отланишган. Ammo уларни бирдан енгиб бўлмаслигига кўзлари етгач, сувнинг йўлини қат-

тиқ тўсишни афзал кўришган, ўша халқ сувга ташна бўлиб, кўчиб кетишга мажбур бўлсин ва ўша жойлар ҳувиллаб қолсин, деб шундай қилишган».

ШАРҚ САФАРИНИНГ БУХОРОДА БУЛГАН ҚОТИБИ ЭЛЧИ ФЛОРИО БЕНЕВЕНИНИНГ ҚИСҚАЧА ЖУРНАЛИ

Элчи юқориди эслатилган 1721 йил октябр ойида Бухоро чеккасидаги Чоржўй чегара шаҳарчасига етиб келиб, кейинчалик унга лозим бўлганидек... ўтган ва шу дарёни қуйдан юқорисигача кўриб чиққан вақтда ҳамма ерда олтин зарралари бўлган қумнинг ўзигина топилган ва элчи бу қумдан ўзи билан бирга бир неча намуна олиб, уларни келаси 1722 йил март ойида ўз маълумотномаларига қўшиб, чопари орқали Ташқи ишлар коллегиясига юборган. Аммо бу олтин борасида унга, яъни, элчига ҳеч бир жавоб берилмаган. Шунга қарамай, элчи бу орада ҳар турли йўллар билан нафақат ўша ерлик бухоролик ва хивалик кишилар орқали, балки савдогар қиёфасидаги чопарлар орқали ҳам олтин қидиртирган ва шунга амин бўлганки, ўша Амударёдан ташқари тўртта жойда жикита бошқа дарёча келиб қўшилади (матнда шундай ёзилган — И. С.) булар минерал тоғлардан оқиб келиб, у ерлардан қисман олтин ва ҳоказоларни ўша Амударёга ташлайди, ўша дарёчаларнинг юқори қисмларида, хусусан, Бадахшонда ва Ҳисорда ҳамда юқориди тилга олинган жойларда хийла олтин бордир. Шунингдек, олтинли қум Сирдарё ёқаларида, айниқса, Сирдарёнинг юқори қисмидан йигирма тўрт соатлик масофа наридаги шаҳар бўлмиш Хўжаид остида анча кўпдир (бу ернинг олтинини мазкур элчи 1723 йил март ойида чопари орқали ушбу Ташқи ишлар министрлигига жўнатган).

Тоғларнинг ичида қандай минераллар (маъданлар — И. С.) бор, буни ўша ерлик кишиларнинг ўзлари ҳам билмайдилар, балки сув оқими билан юзага чиқадиганларининггина оладилар, маҳорат ишлатмасалар-да, ҳар ҳолда озмунча маъдан йиғмайдилар ва Бухорога сотгани олиб келадилар.

Мазкур Бадахшондаги бир тоғда лаъл ҳосил бўлиб туради. Бўлганда ҳам хийлагина бор. Ва ўша ернинг халқи Бухоро мулкидан (йигирма беш йил муқаддам) ажралиб чиққан халқлар сирасига кириб, ўша ўзларининг ерларига ўзбеклар ва бошқа ҳукмдорларни қўймайдилар, чунки ўша лаъл чиқадиган тоғнинг бошида темир дарбозалар қурилган бўлиб, ёпиқ туради. Ўша ерлик оқсоқолларнинг қирқ муҳри билан қулфлаб қўйилган.

Худди ўша ерларда кумушранг лозувард тошлардан иборат бутун бошли бир тоғ бор, тошни олиб чиқиб кетиш ман этилган, фақат хуфя равишда олиб кетса бўлади. Олтинни эса савдогарлар молга айирбошлайдилар ва олтинни четга чиқаришлари мумкин. Насроний савдогарлар эса бундай қилолмайдилар, фақат мусулмон қиёфасига кириб олиб шундай қилишлари мумкин.

Шунингдек, Шоҳжалил тоғларида, Амударё мансабларида, Хива мулки бўлган ороллардан иборат Оролнинг юқори қисмида ҳам кумуш ва олтинга бой маъданлар мавжуд, ўша жойдан нарида фируза тош ҳосил бўлади.

Лекин Хива олимақом идораси ўша жойларга бориб, ўшандай кумуш ва олтинларни излаш у ёқда турсин, ҳатто ўша жойларни тилга олишни ҳам қатъий тақиқлаган, токи хоржий ҳокимлар, айниқса Россия давлати хабардор бўлиб қолишидан хавфсиз раб шундай қилинган. Бу ҳақда элчи илгари ҳам ўз маълумотномаларида хабар берган. Мазкур Амударё Хивадан бир кунлик масофа нарида Орол денгизига оқиб тушади, қадим замонларда эса (элчи ўша ерлик кишилардан билиб олганидек) Каспий денгизига (икки юз қирқ йил муқаддам) қўшилган экан ва элчи Эски Урганж деб аталмиш каттакон бир бўмбўш шаҳардаги тошдан қурилган масжидда шу ҳақдаги ёзувни кўрган. Мазкур шаҳар ўша пайтда шу Амударёнинг бўйида ўринлашган бўлиб, дарё Орол денгизи томон йўл солгач, ушбу шаҳар ҳам кимсасиз қолган, бунда ўша сувдан фойдаланган ён-атрофдаги мавзелару қишлоқлар ҳам шундай аҳволга тушган.

Беш йил бурун шу Амударё Каспий денгизига олиб борадиган эски оқими-га йўл топиб оқа бошлаган ва (мазкур элчи хабардор бўлгандек) у эки тўрт кунлик масофага қадар чўл томон оққан ҳамда ўша илгариги оқиб келган жойи-да (ёки Амударё деб аталмиш дарё сувини озайтириш мақсадида қазилган ка-налда) тўхтаб, ундан нарига ўтмаган. Ва элчи мазкур бўм-бўш шаҳар Эски Урганж яқинида, Хивадан келаётганида Амударёни кесиб ўтган, ўша жойда сувнинг чуқурлиги икки аршин бўлган ва элчи намуна сифатида у ердан ҳам ўзи билан бирга қумни олиб кетган, афтидан, мазкур элчи номидан Бухородан юборилган олтин заррали қумга ўхшармиш.

Мазкур олтин ёхуд кумушни олиш масаласига келганда, элчи шуни ҳам ха-бар қиладики, агар шу мақсадда кучли бир ҳужум қилиб, қалъа қурилса эди, юқорида кўрсатилган барча ерлардан етарли миқдорда олтин-кумуш олиш мумкин бўлурди. Лекин шу ишга киришилганда ҳам ичкарироқ жойларга бир-йўла ўтиб бориш мушкуллик туғдирган тақдирда ишни бир чеккадан бошлаш зарур, яъни: 1) аввалога осонлик билан Хивани қўлга киритиш мумкин, бунда ўша ерда бўлган кеназ Черкасский қўллаган усул ва услублардан бошқа усул-услубларни қўллаш лозим; 2) гарчи бухороликларга, шубҳасиз, зид бўлса-да, аммо улар шу Хивада Амударё бўйлаб иккита қалъа қудай жойларда қурилган тақдирда зўр қаршилик кўрсата олмаган бўлур эдилар. Аввало, хивалик ўзбек-ларни ҳайдаб юбориш, фақат табаа деҳқонларга тегмаслик керак, буларнинг кўпчилик қисми асир тушган қизилбошлардан иборат бўлиб, ўзбекларга қарам бўлгандан кўра, Россияга қарам бўлишдан кўпроқ мамун бўлурдилар: бунда ўша жойларда ўзбеклар ўрнига қорақалпоқларни кўчириб келтириш учун қо-рақалпоқларни кўндириш ва ҳомийлик остига олиш мумкин, булар шундай қудай жойларда ва Россия ҳомийлиги остида қора қалмиқлар ва бошқалардан ханфирамай жон-жон деб яшашни истаб қоладилар: ундан ташқари, ўша қо-рақалпоқлар бир замонлар Орол денгизи яқинидаги Хива вилоятларида яша-ганлар ва кўчиб юрганлар, кейин эса шу Орол денгизи атрофида кўчиб юришга ҳамда ороликлардан икки кунлик масофа нарида Сирдарё мансабиде жойла-шишга мажбур бўлганлар. Бу ерда улар эркин-эмин яшаб, ер ҳайдаб, бугдой экадилар, сув ҳавзалари шаронти ҳақида маълумотномалари бўлиб, балиқ ов-лаш билан кифояланадилар. Беқарор казаклар ўрдаси эса бундай қилмайди, у нон нималигини ҳам билмайди; 3) шу Амударёни тўсиб, унинг эски канал-лари ва оқими орқали (у ҳозирда ҳам, чамаси, ўзининг тик қирғоқларига қа-рамай, мавжудлар) ўтказиш зарур, ўшанда шу Амударё бутунлай ўз оқими бўйлаб оқиб, аввало, Каспий денгизига қўшилганда эди, Россия кемалари Аст-раҳандан осонгина нақ Хивага эга чиқмоқ ҳамда унда мустаҳкамланмоқ у ёқда турсин, балки кейинроқ бошқа жойларни ҳам Россия қўл остига киритмоқ им-кони туғиларди; 4) Хивани эгаллаш учун 1000 кишилик мунтазам ва 2000 ки-шилик номунтазам қўшиндан бошқаси керак бўлмайди, салотларнинг ҳамма-сини, шунингдек, казакларни ҳам туяларга ўтказилса, дуруст бўларди, эҳтиёж туғиладиган жойларга қадар араваларга 1000 салт от бўлса яхши, қолган от-ларни бу ерда истаганча топиш мумкин. Юришда қалмиқлардан етарлича бўл-са, саз бўларди; 5) юришни казакларнинг Ёйиқ шаҳарчасида бошلامаслик ло-зим бўлади (кеназ Черкасский эҳтиётсизлик билан боргани каби), чунки бу катта йўл сувсиз, унда ўт ҳам ўсмайди.

Юришни бошқирдлар еридан бошланса, бу ердан ўн кун ичида Орол ден-гизига етиб борилади, яна ўзлари билан бирга туяларда тахланмаган қайиқлар-ни тайёрлаб, орғиб боришлари керак, булар шу денгизнинг ўзиде тахланса, сув-да сузиб, нақ Орол денгизидеги ороллар ёқалаб бориш ва уларга ҳужум қилиш мумкин бўлади (ўша ердеги ўзбеклар Амударё орқали сузиб бориб, Хива мудо-фаасига ўтиб олмаслиги учун шундай қилиш зарур) ва аяни вақтда Хивани қуруқликдан туриб қўққисдан ўққа тутиш мумкин.

Мазкур элчи ишонтирадики, хиваликлар рус қўшини бостириб келаётган-лигини эшитишлари биланоқ, ҳаммалари ғоятда қўрққан ҳолда тумтарақай бў-либ кетадилар, чунки Россия мамлакати қасос олишини ҳар куни кутиб ётади-лар ва элчи ўша ерлик кишилардан ўз қулоғи билан эшитганки, агар хиваликлар

алдов йўли билан кеназ Черкасскийни қўлга олиб, ўлдирмаганларида эди, бутун Хива Россия табаалигига ўтказилган бўлурди. Шу Хивани эгаллаш ва ўз қўлида тутиб туриш учун ҳам, Россия қўшини учун ҳам энг яхши йўл (элчи етказиш бўйича) ва энг фойдалиси—юқорида тилга олинган қорақалпоқларни (улар Орол ороллари яқинида, Орол денгизига бориб қўшиладиган Сирдарё мансабининг Сибирия томонида кўчиб юрадилар) Россия ўз ҳомийлигига олиши ҳамда Хивага кўчириб олиб боришидан иборатдир, булар ҳам мазкур ишдан гоят мамнун бўладилар, сабаби—ўзбекларнинг ҳам, туркманларнинг ҳам ашаддий душманларидирлар. Шунингдек, Хивани эгалламай туриб, мана шу қорақалпоқлар кўчиб юрадиган ерларга ўтиб бориб, улар ёрдамида қалъа қуриш ҳам мумкин, бу жойдан туриб, ҳаммавақт турли хил ишларни олдиндан бажариш имкони туғилади...»

Илҳом Султонов

ПЕТР I ВА МОВАРОУННАХР ОЛТИНИ

1716 йил февралда одатдаги элчилик сафари билан Бухоро элчиси Хонқулибек Россия императорига Бухоро хони Абулфайзхоннинг ёрлигини олиб келади. Ёрлиқда Абулфайзхон шимолдаги улкан мамлакатга тинчлик-хотиржамлик тилаб, ўзаро савдо-со-тиқни ривожлантириш истагини изҳор этган эди. Бундан таш-қари, элчи Пётр Биринчини ўз ҳукмдори номидан Шветсия усти-дан қозонилган ғалаба билан табриклаши лозим эди.

Бу вақтда Пётр чет элда бўлиб, унга Хонқулибекнинг Россия-га ташрифи ҳақидаги хабарни элчиларни йўлда кутиб олган ке-наз А. Бекович-Черкасский етказди. Пётр бу хабарни эшитиши билан дарҳол сенатга фармон йўллаб, Бухоро элчисини имкон қадар яхши кутиб олишни, унга Оврупо давлатларининг элчила-рига кўрсатиладиган иззат-икром кўрғазини ҳамда то ўзи Рос-сияга қайтмагунча уларни тўхтатиб туришни топширади. Пётр Хонқулибекни шахсан қабул қилмоқчи эди.

Элчи, унинг волидаси, хотин ва бола-чақалари, ходимлари (жаъми олтмиш икки киши) тушган бир юз йигирмата от-арава шошилмай-нетмай Астархон шаҳридан Саратовга, ундан Москва томон йўлда давом этиб ниҳоят 1717 йил июл ойида Петербургга етиб келади ва зўр тантана билан кутиб олинади. 20 сентябр куни Пётр I Хонқулибекни «хон ёрлиғи узра қўлини кўтариб», танта-навор маросимларни адо этиб қабул қилади. Элчи унга Абул-файзхон юборган тухфалар — ипак, парча, зотли отлар, икки маймун ва икки барсинг терисини (булар йўлда небуд бўлгач, териси шилиб олинган эди) топширади. Аммо Россия ҳукмдори учун энг яхши совға озод қилинган ўттиз олти нафар рус асир эди. Ўз навбатида элчи хоннинг Бухородаги ўз саройида жавоб ташрифи билан борадиган рус элчисини кўриш истагини баён эта-ди. Мана бу гап Пётрга жуда ёқиб тушади. Чунки энди Моваро-уннаҳрдаги вазиятни аниқлаштириш, Бухоро билан иттифоқ ту-зиш, Бухоро орқали бошқа шарқ мамлакатлари билан алоқа-ларни кенгайтириш ва Россиянинг таъсир доирасини у ерларга ёйиш ишларини «расмий», дипломатик йўллар билан амаяга

ошириш учун қулай имконият вужудга келаётган эди. Урни келганда айтиб ўтайлик, бу каби ишларни қурол кучи билан бажариб бўлмади, сабаби куни кеча Пётрга кеназ А. Бекович-Черкасскийнинг ҳалок этилгани тўғрисида қайғули хабарни етказишди. Ҳа. Россияга Бухоро элчилари келаётганлигини хабар қилган ўша кеназ Хивада қўлга олиниб ўлдирилган эди. Бу воқеа эса куйдагича кечган эди...

Россия хонлиқлар ўртасидаги ўзаро курашлардан фойдаланиб қолмоқ ниятида талай тadbирларни кўра бошлагани тарихдан яхши маълум. У Бухоро ва Хива хонлари розилигини олиб, уларга ўз душманларига қарши курашда ёрдам тариқасида «хон гвардияси» ниқоби остида рус ҳарбий бўлинмаларини ўрнаштириш мақсадида жанубга турли экспедитсиялар йўллайди.

Шулардан бири номи юқорида зикр этилган кеназ Бекович-Черкасский бошлиқ экспедитсия эди. Унга 1714 йил май ойидаёқ Амударё мансабини қидириб топиб, дарёнинг Каспий денгизига олиб борадиган эски йўлини тўсиб қўйган ғов-тўғоннинг қардаллигини аниқлаш вазифаси топширилган эди. Шу мақсадда унга бир ярим минг кишилик ҳарбий қўшин берилади, турли харажатларга беш минг сўм пул ажратилади. Кеназ яна беш юз нафар Ёйиқ қазагини сафарбар этиб, 1715 йил апрел-октябр ойлари давомида Каспий денгизининг шарқий қирғоғини бошидан охиригача кезиб чиқади ва 4 август куни Пётр I га: «Мен илгари Амударё Каспий денгизига қўйиладиган Оқтам деган жойга келдим, Амударё Хивадан тўрт вёрст нарида «алоҳида тўғон орқали» Орол денгизига йўналтирилган; бу ерда маҳаллий олтиндан харид қилдим», деган мазмунда хабар юборади. Сўнг Каспий денгизини харитасини тузиб, Астархонга қайтиб келади.

Амударёнинг Каспий денгизига қадимда қўйиладиган жойи — мансаби бўлган экан — бу ғоят муҳим хабар эди! Амударёнинг Каспий денгизи томон эски оқимига тўсқинлик қилиб турган тўғон (у бегоналарнинг денгиз орқали Каспийдан тўппа-тўғри Хивага келишига йўл қўймаслик мақсадида қурилган эди) яқсон қилинса, бас, Астархондан Хивага сув йўли билан бемалол бориш мумкин! Пётр 1716 йил феввалида Бекович-Черкасскийни қабул қилади, шу ойнинг ўзидаёқ унга капитан унвонини бериб, Астархонга жўнатади. У фармонга биноан Хивага бориб, хонни Россия табаалигига ўтишга кўндириши, «хон бизнинг (яъни, Россиянинг.— И. С.) манфаатларимиз йўлида жонбозлик қилиши» учун унинг ихтиёрига икки минг казакдан иборат рус гвардиясини бериш, Амударё ўзанини тўсиб турган тўғонни «вайрон қилиш», шу жойда қалъа қуриш каби ишларга бош бўлиши зарур эди. Мана шу мақсадда кеназга олти минг саллот ва казак қўшини берилади.

Шу ўринда А. С. Пушкиннинг «Пётр тарихи. Тайёргарлик матнлари»га мурожаат этамиз. (Маълумки, шоир йигирма етти

Ёшида Пётр I тарихини яратишга аҳд қилади ва орадан йиллар ўтиб, подшонинг ижозати билан Россия Ташқи ишлар коллегияси ҳужжатхонасида ўнлаб-юзлаб архив материаллари билан танишади; Пётр даврига оид барча адабиётларни ўқиб-ўрганиб, шуларнинг қисқача баёнини махсус дафтарларга қайд қилиб боради. Аммо умри қисқа экан, Пётр тарихини ёзиб улгура олмайди, тайёргарлик матн (конспект)ларини нашр этишга эса Николай I нинг ўзи «қўлёзма»ни ўқиб, «Буюк Пётр шаънига кўпгина беандиша гаплар битилганлиги сабабли босиб чиқарилиши мумкин эмас», деб рухсат бермайди. Ҳозирги даврга келиб, шоирнинг ўн жилдлик тўла асарлар тўпламида мазкур қўлёзма деярли бутун бир тўққизинчи жилдни ташкил қиладикки, қуйидаги иқтибос ана шу китобдан олинди). Пушкин Бекович-Черкасскийнинг Хивага юриши тўғрисида ёзади: «Пётр уни Амударёнинг илгари Қаслий томон оқиб борганлиги, лекин бухороликлар томонидан Оролга буриб юборилганлиги аниқ эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун йўллаган эди. Шунингдек, олтин қум ҳақидаги миш-мишлар ҳам ҳукмдорни қизиқтириб қолган эди. Бизнинг тижорат ишларимиз учун Ҳиндистонга олиб борадиган йўлни топиш фикри унинг даҳосига яна ҳам муносиб фикр эди. Бахтга қарши, Бекович ҳар нарсага ишонаверадиган, ўжар-кажбаҳс ва билмсиз одам эди ва буюк бир иш унинг ўзи билан бирга сувга уриб кетди...

Бекович Тўқ-Қараған қалъаси (Тўқ-Қараған бурнида) пойдеворини қурдириб, унда Пенза полкини қолдирди. Ундан 120 вёрст нарида, кўрфаз бўйида бошқа бир — Александр-Бай қалъасини тиклаб, унда 3 та ротани қолдирди. Сўнгра Амударёнинг аввалги ўзани гўё қуриган жойида, Красноводск кўрфазида асосий қалъа заминини қурдириб, унда Крутой ва Риддлер полklarини қолдирди (Александр-Байдан 300 вёрст нарида ва Астрахандан худди шунча масофада). Бекович ана шу ердан Амударёнинг ўзи хаёл қилган ўзани бўйлаб юрди, у келаси ёз фаслида тўғонни қидириб топиш умидида Орол денгизи ёқалаб боришни мўлжаллаб қўяди.

У Астархонга қайтиб, Красноводскда полковник фон дер Вейденни қолдирди. Хива хонига уч элчини йўллаб, ўзининг у ерга боражагини билдириб, ёрдам талаб қилди, аммо элчилар қайтиб келмади.

1717 йил июлида Бекович бир драгунлар эскадрони, икки рота саллот (тўп ва заҳиралари билан), 1500 нафар Ёйиқ казаги, 500 тотор, 500 Гребня казаги, 200 ўрис ва тотор савдогари билан юриш бошлади... Бекович Хивага етиб келади. Унинг атрофини Хива хонининг ўзи — Шерғози бошчилигидаги 24 минг қўшин қуршаб олади. Уларнинг муваффақиятсиз хуружлари уч кун давом этади. Бекович олга қараб юраверади. Аҳоли Хивадан ташқари чиқиб кета бошлаганди. Бекович айна шу пайтда хотини

(қизлик вақтидаги фамилияси — княжна Голицина, Борис Алексеевичнинг қизи) ўзининг икки фарзанди билан Волгага чўкиб кетгани тўғрисидаги хабарни эшитади. Унинг руҳи буткул тушиб, ақлдан озаёзади. Шу аснода Шерғозини ҳийла ишлатади. Гўё музокара олиб бориш мақсадида Бековични алдаб, ўз ҳузурига олиб келишга муваффақ бўлади... Барча россияликлар қўлга олинади. Франкенберг (майор — И. С.) ҳам асир тушган Бековичнинг уч қарра берган буйруғини бажариб, алданади. Барча россияликлар қўлга олиниб, ўлдирилади, Бекович билан Франкенберг ҳалок бўладилар. Хива хони Бухоро хонига шўрпешона Бековичнинг калласини юбориб, ўзини ва қўшнисини хавфли бир душмандан халос этгани билан мақтанади. Унинг айёрлигида фойдаланган Бухоро хони Шерғозини одамхўр деб атайди ва бу билан Пётрнинг кўнглини олади. Пётр Бухоро хони орқали ўз ишларини қайта бошлашни дилига тугиб қўяди ҳамда шу мақсадда Ташқи ишлар коллегиясининг котиби Флорио Беневенини Бухоро хони ҳузурига йўллади».

Нақл қилишларича, Пётр ўлим тўшагида икки нарсага: Прутдаги омадсизлиги учун Туркиядан ва Бековичнинг ўлдирилганлиги учун Хивадан қасос ололмаганлигига афсусланган.

У Бухоро элчисини қабул қилиб, Хонқулибекнинг хон номидан Бухорога «оқил бир кишини» элчи қилиб юбориш борасидаги таклифига бажонидил кўнгани боиси ҳам шундан эди. Шундай қилиб, Хонқулибек Пётрнинг хон номига битган ёрлиги ва бир кўп совға-саломларини олиб, йўлга тушади. Уч ой деганда бухороликлар Астархонга етиб келишади. Кўп ўтмай Астархон губернатори пойтахтдан Россиянинг Бухородаги элчиси бормағунига қадар Бухоро сафирини нима қилиб бўлса ҳам ушлаб туриш борасида кўрсатма олади. Икки элчи Астархонда учрашиб, сўнг биргаликда Бухорога йўл олишлари керак эди. Аввалига Пётр Бухорога «улуғ элчилик» юборишни мўлжаллаган эдики, у Бухоро хонлиги билан «яқин алоқа» ўрнатишга қанчалик зўр аҳамият берганлигини шундан ҳам билиш мумкин. Бироқ кейинчалик бу фикрдан воз кечади, негаки у вақтдан ютмоқчи эди: расман элчилик юбориш учун узоқ вақт ҳозирлик кўриш лозим бўларди, элчининг ўзини жўнатиш анча тез ва енгил кўчарди. Ниҳоят, узоқ йиллар Пётрнинг энг ишончли одамлари — тажрибали дипломатлар Шафиров ва Толстойлар қўлида ишлаган Флорио Беневенини 1718 йил 1 июл куни элчи қилиб Бухорога жўнатиш тўғрисидаги фармонга имзо чекилади, сентябр ойида эса унга Москвада хон номига ёзилган олий ёрлик ҳамда совға-саломлар — хон, унинг онаси, вазирлари, яқин кишиларига аталган олмахон, тулки, сувсар мўйналар, кўн-терилар, мовут, чинни идишлар, занг урадиган, Англияда ишланган соатлар ва ҳоказо топширилади. Валбатта — махфий йўл-йўриқ, яъни, иш дастури... Уша йили 13 ноябрда Астархонга етиб келиб, уни беш ойдан бери кўтиб

ётган Хонқулибек билан учрашади. Бухорога эса, улар роппароса икки йилу беш ойу бир ҳафтадан сўнгина етиб келишди.

Аниқроғи, Беневени 1722 йил 6 апрел куни Бухорога етиб келади ва «Шарқ экспедитсияси котиби Флорио Беневенига йўл-йўриқлар» деб аталмиш махфий кўрсатма асосида иш бошлайди. Россиянинг олимақом маъмурлари — канслер граф Головкин ва кичик канслер барон Шафиров 1718 йил 13 июлда имзо чеккан ушбу ҳужжатда жумладан «қайси катта-кичик дарёлар қаерда Қаспий денгизига қўшилишини, уларда қандай кемалар борлигини, қандай шаҳарлар мавжудлигини, улар мустаҳкамланганми, қалъалари борми-йўқлигини аниқлаш, булар барини бухороликларга сездирмай, синчковлик билан кузатиш ҳамда усталик билан билиб олиш... хоннинг вилоятида қанча ва қандай қўрғонлар бор, қайси жойларда қанча суворий ва пиёда қўшини, тўплари ҳамда бошқа қуроллари борлигини, буларнинг қай аҳволда эканлигини, ўша қалъалар қандай назорат қилиниши, қўшинлар, тўплар ва ҳоказолар қай тартибда сақланишини имкони борича қулай йўллар билан кузатиб бориш ва разведка қилиш, Бухоро хонининг форслар ва хиваликлар билан ҳамда бошқа қўшни ҳукмдорлар билан; шунингдек, турклар билан муомаласини, хон қайси бирлари ҳужум қилиб қолишидан қўрқиниши, ўз фуқаролари устидан ҳукми зўрми ё йўқми, булар исёнга мойилми ёки йўқми эканлигини, хонликда идора усули қандай... унга келажакда подшо ҳазратларининг ёрдами зарур эмасмикан — шуларни яхшилаб аниқлаб билиш» вазифаси топширилган эди. Махфий йўл-йўриқнинг охири, еттинчи моддасида қуйидаги сўзларни ўқиймиз: «У, элчи, бухороликлардан ва Бухорода яшовчи хиваликлардан Хивага қарашли ерларда, дарё (яъни, Амударё.— И. С.) ва бошқа дарёларда... чиндан ҳам олтин бор-йўқлигини билиб олишга интилин... Агар у ерда қалъа ва одамларга эга бўлсак, ўша олтиндан кўплаб қазиб олиш мумкинми? Агар чиндан ҳам ўша дарёларда олтин борлигини ҳамда уни кўплаб олиш мумкинлигини билиб олса, ўша ерга етиб бориш ва одамларни ўша жойга олиб бориш, уларни таъминлаш ва хиваликлардан муҳофаза этиш имкони бор-йўқлигини, бу иш бухороликларга зид иш бўлиб чиқмайдими-йўқми — шуни билишга ҳаракат қилсин. Бу тўғрида, ҳамма нарса тўғрисида хабардор бўлиб, атайин юборилган чопар орқали дарҳол подшоҳ ҳазратларига ёзиб юборсин, ўзи эса юборган маълумотларига онд буйруқ олмагунича, ўша ерда муқим турсин, шу аснода юкорида таърифланганидек, ҳамма нарсадан, яъни, улар давлатининг ҳол-аҳволдан чуқурроқ хабардор бўлиб турсин ва кундаликка ёзиб бориши, токи қайтиб келганидан сўнг жаъмики нарсалар ҳақида подшоҳ ҳазратларига батафсил ва ҳаққоний ахборот берсин. Мабодо Бухоро хони гвардиясига қўриқлаш учун бир неча юз ва ундан ҳам кўпроқ россиялик одам керак бўлиб қолса, бундан хабардор бўлиб, қулай пайт кел-

ганида хуфиёна таклиф этсинки, подшоҳ ҳазратлари бу ишда хонни мамнун қилиши мумкин...»

Биз юқорида келтирган ҳамда илова тарзида ёритган расмий ҳужжатларнинг мазмунини зийрак ўқубчиларимизнинг ўзлари албатта чақиб, тегишли хулоса чиқаришларига аминмиз ва шу боис уларни бирма-бир изоҳлаб-тушунтириб ўтирмаймиз.

Бухородаги Россия элчисининг кейинги тақдири қандай кечди? У ўзига топширилган ғоят нозик ишларни бажариб бўлиб, Пётр-Пойтахтига, узоқ Россияга чопарлари — юнон Иван Дементье, бошқирд Мақсуд Юнусов, италян Николо Минер каби чўлу сахро йўллари азобига бардош бериб, эсон-омон етиб бордимиз? Ҳа, етиб борди, аммо бунинг учун яна кўп кутишга тўғри келди. 1723 йил март ойида Беневени Ташқи ишлар коллегиясига мурожаат қилиб, Бухородан кетишга ижозат сўрайди, чунки у: «ўзимга юклатилган вазифамни адо этдим», деб ҳисобларди. Лекин яна... икки йил Бухорода қолиб кетишини асло хотирига ҳам келтирмасди. Хати етти ой деганда Петербург дипломатияси раҳбарлари қўлига тушиб: «Сенга Бухородан саройимизга дарҳол, ўзингга қулайроқ ва енгилроқ бўлган йўл билан жўнашингни буюрамиз. Маълумотинг учун хабар қиламизки, ҳозир Форс ўлкаларида бизнинг қўшинларимиз турибди, сен шунга имкон топсанг, бизнинг қўшинларимиз турган жойлар орқали ўтиб боргайсен», деган мазмунда жавоб мактубини олади.

Бухоро хони, унинг олимақом маъмурлари ҳам анойи эмасдилар, албатта. Улар кеназ Бекович-Черкасский элчи ниқоби остида Хивада қилган ишларидан тегишли хулоса чиқарган, шу сабабли ҳам Беневенига шубҳа билан қарар, унинг ҳар бир қадамини кузатар, сўзларига ишонмас эдилар. Бухоро хони билан хайрлашув маросимини бажо этганидан сўнг ҳам амалда элчининг жўнаш муддатини аниқ белгиламайдилар, уни кузатиб бориши лозим бўлган қўриқчиларни тайин қилмайдилар. Боиси — Бухоро аъёнлари Россия билан яқинлашувни истамас, хон ҳам уларнинг айтганини қилар ва рус элчисини қўйиб юборишни лозим кўрмасди. 1725 йил 16 феврал куни Беневени Бухородан чиқиб, Эрон томон йўлга отланади ҳам, аммо кетидан бир даста қўшин юборилгач, ортига қайтишга мажбур бўлади.

Бу вақтга келиб Шерғозихонга «Бекович-Черкасскийнинг ўлими учун Россия мендан қасос олиши мумкин» деган хаёл тинчлик бермас, айниқса, рус қўшинининг Эронда бўлиши кўнглини хижил қилар эди. Шу боис у Россиянинг Бухородаги элчиси мушкул аҳволда қолганлигидан бохабар бўлгач, унга нома йўллаб, Хива орқали Россияга ўтиб кетиши мумкинлигидан огоҳ этади. Мазкур таклиф элчини узоқ ўйлантириб қўяди. Бир томондан, у Хива йўлини танласа, худди Бекович каби асфалисофилинга жўнатилиши эҳтимолдан холи эмасди, бироқ Бухорода қолиш ҳам ўлим билан юзма-юз туриб яшаш, демак эди. Ниҳоят у таваккал

қилади: 8 апрелда тун ярмидан оққанда Хивага қараб йўлга тушади. Бухоро аъёнлари, табиийки, элчидан буни сира кутмаган, унинг йўлига бирон-бир ғов қўйишни ўйламаган ҳам эдилар.

Ун кун деганда Хивага етиб борган Беневени Ёйиқ ва Гурйев шаҳарлари орқали ниҳоят Астархон тупроғига қадам қўяди...

Петербургдан туриб, узоқ Бухоро ва Хива олтин-кумушига қўл чўзган Пётр эса ботқоқлик ўрнида ўн минглаб кишиларнинг бе-вақт қурбонлиги эвазига қурдирган пойтахт шаҳрида саккиз ой-дирки, ҳашаматли тобут ичида ётар эди.

Мурод Мансур

САЖДАГОҲ

Бисмиллоҳир Роҳманир Роҳийм!

Оллоҳга минг қатла шукрларким, «Ватан нима, миллат нима, иймон нима» суриштирмоққа бошладик. Мағзини чақмоққа, маънисига етмоққа мойилмиз. Ҳар битта янги фикр қалбимизга нурдай кириб, мойдай ёқмоқда. Шояд ҳидоят йўлига кириб бораётганимиз бўлса шу.

Яқин жўралар йиғилган, хотиржам гурунглardan бири эди. Гап айланиб, шу мавзуга тақалди. «Ватанни ҳар ким ҳар хил таърифлайди, — деди математик ошнам. — Биров том, биров киндик қони тўкилган жой, яна биров... Хуллас, ҳар ким ҳар хил тушунади ва тушунтиради. Иймонни ҳам шундай англаймиз... Нима, бу ёш ўтиши билан ўзгариб борадиган тушунчалармикан ёким?..»

Чинданам ғалати. Уйли-жойли бўлсак бир севиnamиз: худога шукр-ей, бир ватанли бўлдик, бошда бошпанамиз бор деймиз. Сўнг ўқишгами, ҳарбий хизматгами кетиб, туғилган еримизни бир соғинамиз-бир қўмсаймизки, киндик қонимиз тўкилган жойдан азиз бир гўша топилмайди.

Сиз туғилиб униб-ўсган ерлар бузилиб, ўрнига шаҳарми, завўдми тушиб кетсам, бир умр у ватанни унутаолмайсиз. Эртақларга кўчади ватанингиз.

Адашиб-улоқиб юрганда шундай. Аммо ҳидоят йўлига кириб дину диёнатингни таниб, иймонни топгач-чи, ҳамма нарса ўз ўрнига тушади қолади. Ёлгон тасаввурлар тумандай тарқайди ва чин Ватан аста-секин ўз жамолини бўй-бўй қила бошлайди. Сен остида яшаётган том ҳам, киндик қонинг тўкилиб дунёга келган жой ҳам, ҳатто қавм-қардошларинг, орқадошларинг ватан тутган замин ҳам ўткинчи, бебақо эканини... дафъатан англаб қолсан. Бу диёр одам боласи учун ниҳояти бир карвонсарой, тўхтаб ўтиладиган жой, таълим олиб ўзни таниладиган ва имтиҳон берилладиган бир маскан экани ойдай равшан бўлади-қолади. Илоҳим, шундай онлар ҳаммамизга-да насиб этсин. Асли саодатнинг бошланиши шудир.

Мана энди Оллоҳнинг марҳаматларига лойиқ бўлишга арзир-

ли бир қавм, ҳақиқат гулзорига қайтган бир миллат эканимизни чиндан ҳам ҳис эта бошладик. Ота-боболаримиз мукарам санаган, ислом кишисининг чиройли хулқ-атвори, фазилатлари бизга-да гўзал кўрина бошлади. Илоҳим, ўзлигимизни, миллату динимизни таний бошлаганимиз, иймонга юз бурганимиз рост бўлсин.

Иймонга қайтган одам ҳар икки дунёси порлоқ, энг хотиржам одамдир.

Негаки, у бир нафасли ўткинчи ҳаёти—дунёнинг ҳою ҳавасларига ўралашиб қолган бояқиш инсонмас. Нафсининг, ҳирсининг ҳам қулимас. Унга кибри-ҳаво бегона. Порадан ҳазар қилади. Бировнинг ҳақи, етим-есирнинг молидан қўрқади. Ҳасад ўтида ёнмайди. Қалби хотиржам, кўнгли тинч. Гилу ғашликлар ўрнини сабр-қаноат, шукр ва гўзал охиратдан умидворлик, хайрли ишларга шошмоқ истаги эгаллаган зот. Бир қарашда у ниҳоятда хокисор кўринар, аммо камоли шу хокисорлиги, шу покиза тутумлари билан улуғ. Бундай зот Оллоҳнинг ранги билан рангинланади. Юзидан нур ёғилиб туради ҳамиша. Ва камоли амали, ибодатлари билан қавмнинг иззатлу кишилари қаторига ўтади. Миллат эса, шаксиз уларга эргашгай, энг яхши фазилатларни улардан олгай.

Миллатимизнинг энг гўзал фазилатлари ҳақида гап кетганда кўз олдимга ўзим таниган ва билган, ҳозирда раҳматли бўлиб кетган энг ҳалим кишиларнинг нурли сиймолари келаверади, келаверади. Юзларидан ҳамиша аллақандай бир нур ёғилиб турадиган ҳалим табиатли бу кишилар агар бошимизни силагудек бўлиб қолсалар, биз болакайлар эриб кетардик. Қани шу ипакдан ҳам майин, духобадан ҳам ёқимли илиқ қафтларини бошимиздан олмасалар дердик. Ва улардан анқиб турадиган қалампир-мунчоқ исидан ҳам муаттароқ бир ифори эса, ҳидлаб тўймасдик. Пинжиларига тиқилганимиз-тиқилган эди.

Энди билсак, бу нур, бу ҳалимлик, бу ифорлар ҳаммаси иймондан экан! Камоли ислом кишиларига буюрадиган тароватлар экан! Энди ўша тақволи зотларга худо юқтирган фазилатларни санаб, ҳайратга тушамиз. Водариғо, биз қандай улуғ миллатга мансуб эканмиз-ку, қайси тубан кўчаларда тентираб юрган эканмиз. Ўзимизнинг файзиёб йўлимизга қайтар вақт етганини била туриб ҳам нега баъзиларимизга кечаги кунимиз, ҳаёти-дунёмиз ҳамон ширин кўринмоқда? Қачон бир бутун миллат бўламиз? Ўз урф-одатларимизни, турмуш тарзимизни, гўзал инсоний фазилатларимизни устувор санаймиз?

Токи иймон кўчасига кирмагунча, Оллоҳни танимагунча бу устуворлик бўлурми?

Уйлаб кўрайлик, биз кимларга қул бўлмадик, нималарга сиғинмадик? Нафсга, ҳирсга, амалга, дунё молу матосига сиғиниб, нима топдик? Охир-оқибат таскин бўларли бир нимарсага эга бўлдикми? Миллатдан чиқиб, бегона қавмларга эргашиб-чи? Аросат-

ними топдик? Ахир Ватан, миллат тушунчалари иймонсиз ҳеч бир маъно касб этмаслигини, улар учови бирликдагина яхлит тушунча эканини, қолаверса, иймон бирламчи эканини англаб туриб, нега англамасликка оламит? Шунчалар билимдон бўлиб кетганмизми? Худодан қўрқсак бўларди. Негаким, ёлғиз Оллоҳгина барчадан билимдонроқ ва барча билимлар эгасидир. Биз эса, унинг бандаси — қулимиз, холос. Бандаси қусурдан холи эмас. Холи эмасдурмики, улуғ миллатга мансублигимизни унутиб қўйдик. Азиз-авлиёларимиздан, қадамжоларимиздан тондик. Бошқа ёқдан зиё изласак-изладикки, ва топган нарсамиз чин зиёми-йўқми, ўйлаб кўрмайин ўзимизни зиёли атадик. Лоақал урилиб кетган жадидларимиз, битталаб териб ташланган маърифатли кишилар, муллаларимизнинг тақдирини, эътиқодининг мағзини чақиб кўрмадик.

Нега Қодирийдек адибимиз иймонидан тонмади, ўла туриб ҳам «Ла илаҳа иллаллоҳу Муҳаммадур расуллоҳу» деб кетди? Нега Соғунийдек давлатманд бобомиз тутқунликда ҳам тақдирга тан бермай «Тарихи Муҳаммадий» китобига қўл урди ва бизга бир васиятдек ёзиб қолдирди?

Ва ниҳоят Закий Валидийдек Ленин билан бирга ишлашган одам унинг ҳукуматида қолмай Туркистонга юз бурди ва ҳаётини хавф остига қўйиб курашди?

Шулар тўғрисида ҳеч ўйлаб кўрганмизми?

Ва бугун мустақиллик кунида шулар тўғрисида хаёлга толмоқ, мушоҳада этмоқ — покланмоқ билан баробар эмасми? Шояд шу тариқа тушунчаларимиз ўзгарса. Оллоҳ, ўзи ҳидоятга бошласа. Қалбимизга нур, хонадонларимизга қут-барака, ҳаётимизга хотиржамлик кирса.

Ун йиллар бурун мактабларимизда қирқ йил таълим берган муаллимларимиз пенсага чиққач, намозга ўтиб, масжидга қатнай бошласалар, кўплар ёқа ушлар эдилар. Қирқ йил ёш авлодга таълим бера-бера келган жойлари шуми, деб сўрар эдилар. Энди билсакки, улар кечикиб бўлса-да, ҳидоят йўлига кирган кишилар экан. Лекин қанчалар шундайин... ўтиб кетмадилар! Мен ясантусан билан, оҳорли кийиниб, гурас-гурас ҳайитнамозга бораётган миллатдошларимни кўрганда, намоздан чиқиб болаларига ҳайитликлару ҳар хил ширинликлар, ҳуштагу ўйинчоқлар харид қилаётганларини, сўнг маҳаллага қайтиб, ёши улуғларни, касалларни зиёрат қилиб юрганларини, фотиҳахонликларга кириб-чиқаётганларини кўрганимда танамга сиғмай кетаман: қандай оқибатли халқимиз бор! Улар ҳайит шарофати билан йўқсулларнинг кўнглини овлайдилар, бева-бечораларнинг ҳолидан хабар оладилар. Мискинларни йўқлайдилар. Улуғларининг дуосини оладилар. Ҳамма гина-кудуратлар шу ҳайит куни унутилади. Ҳатто урушғулик кишилар ярашиб кетадилар. Уч кун ҳайит — юриш, кўнгил сўраш, фотиҳа ўқиш билан ўтади.

Шундай оқибатли, ҳамиятли, катталари дуоғўй, кичиклари гир-

Титтон халқни яна қаерда кўргансиз? Шундай миллатга мансуб эканингиз билан фахрланмай бўладими?!

Унинг меҳнаткашлиги-чи? Ҳаром-ҳаришни ажратиши, фақат пешона тер билан топилганига қаноат қилиши-чи? Дунёда япон ҳам, хитой ҳам меҳнаткашликда унинг олдига тушолмасди. Яқин-яқингача шундай эди.

Яқинда машҳур афғон башоратчиси Муҳаммад Сиддиқ катта йиғинда бир гап айтди: «Мен бу халқни истило этганларига ишонмайман. Унинг ери, бойлиги, мулкани истило этсалар этгандирлар, лекин шу юз ўттиз йилда бу халқнинг руҳини истило эта олмадилар. У ўз дини-эътиқодини, урф-одатини сақлаб қола олгани учун ҳам уларга бош эгмоқ керак», деди у.

Шундай самандар халққа мансублигимиздан фахрланмай бўладими?!

Оллоҳнинг назари тушган юрт хор бўлмагай зинҳор. Узларини мудом пок тутувчи зотлар бор бўлган халқ, иймонини ютмаган қавм кам бўлмагай асло. Томчи қон тўкилмай мустақиллик олганимиз, эрка етишганимиз, озод бир Ватан қураётганимиз балки шундандир, Тангрига хуш келгандандир.

Юзлаб жомелар қурилди, масжидлар очилди. Айрим идоралар, вазирликларда намозгоҳлар бор, муаззин товушлари янграб турибди. Фарзандларимиз бурроликла Қуръон хатм қилмоқдалар. Юртимиз энг тинч-осойишта заминлардан бири бўлиб турибди. Бу хотиржамлик бежиз эмаслигини тан олмоғимиз, бошқа уруш ўчоқларидагидек қиёмат қўлмаётганидан шукр қилмоғимиз керак, азизлар.

Дунёда саждага бош қўювчи мўминлар бор экан, қиёмат қўлмагай, дунё остин-устун бўлмагай, иншооллоҳ.

Дин, иймон ҳақда сўз очса, лабига учуқ тошадиган дўстларимиз яна жаҳолатга қайтамизми, деб тепа сочлари тикка бўлмасин асло. Дин айрим калтабинлар ўйлагандек фақат жаҳолату таназзулга тортқилувчи бир нарса эмас, балки у энг улуғ хулқ, энг гўзал ахлоқ, ички интизом, маънавий бутунлик ва мустаҳкам эътиқод ҳамдир. У инсониятни разолатдан покликка олиб чиққуси. Унинг арконлари бу ҳаёти-дунёда чиройли амаллар билан яшаб ўтишнинг тугал ва тўкис тузугидирки. биз бугунгача унга амал қилмаслиқнинг аччиқ сабоқларини хўб ва кўп тотганмиз. Эндиям кузимиз очилмасинми?...

Од, Самуд, Нуҳ қавмларининг аччиқ тақдири бунга мисол бўла олмайди? Бу ҳақда Оллоҳ келтирган ҳужжатларни ўргансак бўлмасми эди? Аллақандай солиб юришларни етти ёт халқлар тарихининг икир-чикирларини ёд олгунча, Ватаннинг чин тарихи қолиб, Оврупо тарихини сув қилиб ичиб, нима топдик?

Ватан. У нима ўзи асли? Чеки-чегараси, ҳад-худуди нима билан белгилангай?

У қишлоғинг, маҳаллангми ё киндик қонинг тўкилган ер? Бал-

ки ота-боболарнинг ҳоки-пойи қўйилган жойдир. Унда тақдир шамоллари дунёнинг нариги бир чеккасига суриб юборган қавмларнинг, қон-қардошларнинг яшаётган жой-чи?

Балки бир дин, бир эътиқоддаги томир-илдизлари туташ қавмлар, халқлар бир миллат саналар ва шу миллат макон тутган юрт Ватан ҳисобланар?..

Ҳар қалай иймон бизнинг миллатимизни белгилагай, Ватан эса улуғ саждагоҳимиздир. Негаки иймони бутун одамгина Ватанини севгай, саждагоҳини ҳеч қачон хор қилиб қўймагай. Ватанини севмак — иймондандир, деган калима бунга далил бўлиб келгандир.

Ўғизхондан қолган бир удум бор бу юртда. Ватаннинг туфроғини ҳар нарсадан азиз қўядилар унда. Ўғлонлари қайси юртда омонатини топширмасин, ўзини шу туфроққа, ўз хилхоналарига олиб келиб қўйгайлар. Тақдир шамоллари бегона юртларга сочиб юборган ватандошлар эса, бир ҳовуч юрт туфроғи билан қўшиб кўймоқни васият қилгайлар.

Шундай ривоят юради. Ўғизхоннинг кучли рақибларидан бириси ўртада уруш очмоқ мақсадида унга турли-туман талаблар қўя бошлайди. Олдинига Ўғизхон энг яхши кўрган отга оғиз солади. Хон беҳуда қон тўкмаслик учун ҳам суйган аргумоғидан воз кечади. Озгина вақт ўтиб, қўшни хон баттар жиғига тегадиган талаб билан элчи йўллайди. Бу гал Ўғизхон жондан суйган, кўрқда тенги йўқ хотинини сўратади. Оқсоқоллар ҳамиятлари зўрлик қилиб, хондан уруш очишни талаб қиладилар. Лекин Ўғизхон беҳуда қон тўккандан кўра гўзал маликадан воз кечишни афзал топади.

Ниҳоят рақиб Ўғизхон давлатига қарашли бир ерни инъом этишни сўратади. Бўни эшитган оқсоқоллар: бер, шу билан нафси қонсин, даф бўлсин, дейдилар. Аммо Ўғизхон «аждоқларимиз хоки ётган ерни-я, ҳеч қачон!» дея уруш очади ва рақибини енгади.

Мана шу Ватан туйғусидир, ота-боболаримиздан қолган саждагоҳни ҳар нарсадан устивор қўймоқлик ҳиссидир.

Бу дегани айримлар ўйлаганидек, бошқа қавмларнинг кўкрагидан итариш, ўз қобиғига ўралиб олиш дегани эмасдир. Биз дунёда энг мискинпарвар, бағри кенг, байналмилал халқ бўлсак керак. Динимиз ҳам худбинликка чақирмайди, балки ҳамма илоҳий Китоблару Оллоҳнинг барча пайғамбарларига иймон келтиришни, азизу мукаррам санашни тарғиб этади.

Зулмнинг ҳамма турлари бу динда гуноҳ саналади. Биров тиф билан келмагунча тиф кўтариб чиқмайди бу халқ. Аммо Ватани — саждагоҳига даҳл қилсалар борми, у бамисоли шер бўлиб кетади.

Мен яқинда Фозиллоҳ ибн Рўзбехоннинг Абул Бозоров домла меҳр билан ўгирган «Меҳмонномаи Бухоро» асарини ўқишга муяссар бўлдим. Шайбонийхоннинг юришларига бағишланган шу асарда машҳур тарихчи ўзбекларнинг қадимий юртини тавсифлаб туриб, шундай ёзади: «Уларда мол-мулк ва аслаҳа-анжом беадад-

лиги боис, табиийки, ҳар нарсага қодир эгам уларга ёзги ва қиш-лик қўналгалар, олти юз фарсахли текис ерлардан иборат кенгликни инъом этган. Бунда мол боқиш ва суғориш имкони кўп. Дарёчалар билан ўралиб, гуллару гуллолаларга қопланган бу кенгликни Дашти қипчоқ дейдилар. Буларнинг ҳаммаси ўзбекларга тегишли ўлкадир. Дашти қипчоқ нақадар ажойиб-а?! У — жаннатнинг давомидир. Унинг дала ва даштлари олдида Эрам боғлари шармандадир».

«Жаннатнинг давом»дай ўлкани инъом этган Эгамга нечук бу халқ шукроналар айтмасин, саждалар қилмасин?! У сажадоҳини ҳеч замон бегона оёқларга топтатиб қўймас! Жалолиддин мисоли қалқиб чиққай ўғлонлари. Фақат бу элимизга бир тилак, бир илтимос, бир ният борки, Парвардигор Қуръони Қаримда «то бирон қавм ўзларини ўзгартирмагунарлича, Оллоҳ уларнинг аҳволларини ўзгартирмас», деб айтганидек, ўзларини жиндек ўзгартириб оладиган жойлари ҳам йўқ эмас.

«Бизга четдан душманнынг кераги йўқ». «Ўзимиз ўзимизнинг пайимизни қирқиб ётибмиз». «Маҳаллийчилигу вилоятпарастлигимиз борми, ҳеч қачон ўнгмаймиз, биров-бировимизни кўкартирмаймиз... Ва шу сингари қанча гапларни кўп эшитганмиз. Ёмон томони шундаки, ўзимиз айтиб туриб, тан олиб туриб, яна шу одатимизни давом эттираверамиз. Ўзимизни ўзгартира олмаймиз. Бировнинг камчилигини топишга ҳўб устамиз, аммо ўзинг нима қилиб қўйибсан, деб бирон бор танамизга ўйлаб кўрмаймиз. Яна бир тоифамиз кўп нарсаларнинг умидида ялтоқиликка, ҳамду санога берилиб кетганмиз. Бунчалар манфаатпараст, амалпараст бўлиб кетмасак?!

Оталаримиз ўт балосию сув балосидан ўзи асрасин деяр эдилар. Бугунга келиб, нафс балосидан ўзинг асра, илоҳим, дейишганда мажбур бўлиб қоляпмиз. Шу боришда маънавият таназзулга юз тутиб кетмаса эди, деб қўрқиблар кетасан одам.

Негадир назари тўқ одамлар камайиб ётгандай.

Бир вақтлар савдогарлари энг ҳалол деб танилган юртда бугун бозор иқтисоди деб бир гуруҳ одамлар бир-бирини шилиш билан овора. Пора баъзи идоралар остонасидан ҳам бемалол ҳатлаб ўтаётганидан, шусиз баъзан ҳеч иш битмай қола бошлаганидан чўчиблар кетасан одам.

Илгари биз энг сабр-қаноатли халқ эдик. Шукр қила билардик. Сабр, таги олтин деярдик. Ҳаммасини эскирдига чиқардик ва нафснинг кетига тушиб кетдик. Ўз манфаатимиз чиройли кўри-наверади кўзимизга. Форобий таъбири билан айтганда, фозиллар шаҳрини ташлаб, унинг зидди бўлган шаҳарларга — ким жоҳиллар шаҳрига, ким бадбахтлик шаҳрига, ким — амалпарастлар, ким — молпарастлар, ким — обрўпарастлар, ким — беқарорлар шаҳарларига тарқаб бормоқдамиз.

Орқага қайтиш энди осон кечмаслиги тайин. Аммо қайтмай

ҳам илож қанча! Агар чинданам фозил одамлар жамиятини қурмоқчи эканмиз, ўзимизни ўзгартирмоғимиз лозим. Ўзингиз ўйланг, баркамол руҳ учун моддий таянч нима деган гап? Биз-чи, ҳамоно нафс кўчасидамиз. Бахт-саодатни мол-дунёдан топмоқчимиз.

Асли инсон тушунчадан иборатдир, қолгани гўшт, суяк, теридир. Агар шу тушунчамизни ўнглаб олмас эканмиз, ғайриисломий қарашларимиздан қутулмас эканмиз, ўзимизни ўзгартира оламизми? «Билингларки, вужудда бир гўшт парчаси бордир. У тузалса бутун вужуд тузалади, у бузилса, бутун вужуд бузилади. Билингларки, у қалбдир», дейилади қутлуғ бир ҳадисда. Қолаверса, Ватан нима, миллат нима, иймон нима — чуқурроқ мушоҳада этмоқ фасли ҳам келди. Ўз дину диёнатимизга қайтиш, қадриятларимизга юз буриш, ўзимизнинг иймон булоқларимиздан сув ичиш вақти келди. Кўксимизда иймон отли бир нур, бир ишқ борми-йўқ, биладиган пайт етди.

Ватан чинданам бир азиз саждагоҳга айланмас экан, яхлит бир миллат бўлиб қовушмоғимиз, бўй кўрсатмоғимиз мумкин эмас.

Бунинг учун дилда тоза иймон ошён қурмоғи зарур.

Сиз иймонга келинг, азизлар, қолганини Оллоҳ ўзи ўнглагай, иншооллоҳ.

Валлоҳи аълам биссаवоб!

Қўчқор Норқобил

ДУНЕ ЙИГИРМАДАН ОРТИҚРОҚ ЯШАР

Бир куч бор — инсонни замин билан само оралиғида тутиб тургучи. У менинг, Сизнинг, ҳаммамизнинг ичимизга қамалган. Йўқса, одамзот йўқликка юз тутар, муаллақ қолар эди.

Киши учун кўп нарсани йўқотишнинг ҳожати йўқ, уни Ватандан жудо қилинг, тирик ўликка айланади қолади... Лекин-да унинг ичидаги Ватан туйғусини ҳеч қачон суғуриб ташлай олмай-сиз...

Бу туйғунинг қиймати бир ҳовуч тупроқ, бир томчи кўзёш, юракни ларзага солган қувонч ва кемириб ётган изтироб билан ўлчанади... На физика, на математика, тагин аллақандай қонун-қоидалари беҳисоб илмлар ҳам ҳали бу кучнинг асл моҳиятини тушунтириб бера олди. Шунингдек, адабиёт ҳам. Узингдан ташқарида ўзинг бўлмагани каби, Ватандан ташқарида Ватан йўқдир.

Ҳаётда кўнглингизнинг ардоғига айланиб қолган неки мавжуд экан, қизғониб суюсиз... қадру қимматини ўзингиз биласиз... аммо Ватангизни эса, ҳамма-ҳамма суйишини истайсиз... Нега?..

Уша чоғроққина ҳовли, бостирмаю оғилхонали хонадон, пиёз экилган томорқа, икки четида нозбўй ўсиб турган ариқча бор эшигиздан тортиб, Ватан тушунчасини олган икки дарё оралиғидаги улуғ бир мамлакатгача азобу қувончлари билан Сизники — Юрагизники бўлиб қолади... Зеро Ватанни суймоқ иймондандир... Ватан ва Ватансизлик ҳақидаги сабоқларнинг кучи ичингизда қамалган УША КУЧДАН баланд даражада эмасдир.

Ҳар ким Ватанда туғилади. Ҳаммамизга-да вақти келгач, шу Ватанда жон бериш насиб қилсин...

* * *

Мен узоқ яшадим...
Йигирма беш йил —
Ҳар кун йигирма бор ўлмоқлик керак.
Бугун ортиқчалик қилмоқда буткул
Қимнингдир чангали санчилган юрак.

Қисмат,
Олиб бўлдинг мендан қасдингни,
Қўксима йилларнинг ханжари ботур,
Ҳар кун ғанимларим тили остинда
Мени пойлаб ётди минг бир хавотир.

Қўнгил кузак бўлди қайғу-аламдан,
Шеър эмас, руҳимда хазон шитирлар...
Унта йигирмадан ўтдим чамамда,
Ярим йигирмада айтса бўларли
Ортимда чирқиллар тилсиз сатрлар...

Кетдим...
Товонимга хаслар илашар...
Дунё — юз ўгирган маккор гулбадан,
Дунё, йигирмадан ортиқроқ яшар
Сағир юрак билан фақат телбалар.

Чорлайди майхона — эзгинди дўстим,
Чорлайди чайқалган ҳамдард фалаклар,
Энди озод этинг...

Ёнмоқда кўксим,
Қўчқорни нур билан боққан малаклар...
Барибир ғолибман...
мен Сизни енгдим,
Пичоққа айланиб қолган нигоҳлар...
Олинг дунёнгизни...
қайтариб бердим.—

Яшашни билмадим...
хайр, гумроҳлар...
Мен узоқ яшадим...
йигирма беш йил...

БАҲОР

Шамол варракларнинг юракларига
Бир қишлоқ болани жойлаб учирар...
Қушлар сулувларнинг кўйлаklarидан
Фалакка тип-тиниқ нурлар ичирар.
Муштдеккина кекса кампирнинг
дардларига даводир урчуқ.
Офтобшувоқ — умид; умрнинг
қўлидаги ҳаёт деган туғ.
Бир кечада санчилдими тиг,
Бу не макр, қандайлар сир бор?
Жангда ўлган аскарлар янглиғ
Кўкси қонаб ётибди қирлар.
Қушлар тоза...
топ-тозадир қуш.
Май ичгандай сузилар кўзлар.
Қуёш титрар кўкда бағри хун —
Энтикади уятчан шомлар
Қуйдирмоқда заминни қизлар.
Дилда гўзал исён тошади...
Баҳор севиб қолган сулувнинг
Тўшагида олма пишади.
Қушлар тоза...
топ-тозадир қуш...

* * *

Кўнглим,

ганжу маломатдан озурда кўнглим,
Бир гул кўкайингни эзурда кўнглим,
Очилмаган кўнглим, кулмаган кўнглим
Ишқ деб куймакликдан ҳузурда кўнглим,
Қачон улғаяурсан — кичраюр дунё
Бевафо ёр асли — чиройли ўлим.

Бағрида минг қизни босиб тўймаган,
Минг қиз деб ўзини ёқиб куймаган,
Минг ханжар санчилса ҳаловатига

Бир бор уҳ тортмаган, қалқиб қўймаган...
Менинг осмонлардан қўр эмган кўнглим
Бевафо ёр асли — чиройли ўлим.

Кетдик...
бу боғларда хилват ярашиқ,
Кузак сочларина ҳижрон тарашиқ,
Чирик хазонлари оҳ уриб ётур —
Хазонлари издай эзгинди ошиқ...
Менинг кузаклардан маҳзуна кўнглим
Бевафо ёр асли — чиройли ўлим.

Ийғладик, бағрини очмади санам,
Эландик, бошдан нур сочмади санам,
Киприклари узра қалтиради жон,
Биза раҳм этмади — янчмади санам.
Кел, менинг сағирим, чалажон кўнглим,
Бевафо ёр асли — чиройли ўлим.

Бир кун осмонлара гул экан оққуш,
Кунларни аёлдай эркалар ҳур туш,
Гул ёғар кеча ё гул ёғар кундуз,
Сиеҳтоб сочингни силайман сархуш.
Нурларни ҳур этиб эрийсан кўнглим...
Бевафо ёр асли — чиройли ўлим...

МАМАДИЁР АЛЛАЁРОВНИНГ «ЖИЗЗАХ ҚЎЗҒОЛONI» МАТЕРИАЛЛАРИ ҲАҚИДА

Бу ҳужжатларнинг ўз тарихи бор. Уни бизга муаллифнинг на- бираси — ТошДУ доценти Дилбархон Тўрабекова келтириб берди. Даврлар кечиши билан саҳифалари сарғайиб кетган учта қўлёзма китоб. Оддий катак дафтарларга битилган хотиралар жамланиб, картон билан муқоваланган. Айниқса, учинчи қўлёзmani варақлаб туриб, одам даҳшатга тушиб кетади. Бунисига муаллиф Жиззах қўзғолони ҳақида ёзмоқчи бўлган асарига тўплаган ҳужжатлар ва ўзи гувоҳ бўлган воқеалар хусусидаги хотираларини жамлаган. Уша қўзғолоннинг қандай ўт олишию чор аскарлари томонидан қанчалик шафқатсизлик-ла бостирилиши бутун даҳшати билан яққол кўз олдингизга келади-қўяди.

Энди муаллиф Мамадиёр Аллаёров ҳақида. У Совет ҳукумати- ни ўрнатиш ва мустақамлашга сидқидилдан хизмат қилиш даво- мида дунёқарашни ўзгариб борган ва мана шу ўзлари жон фидо этиб курашган ҳукумат қўлида қатл этилганлардан биттаси. Унинг қисқача таржиман ҳоли бундай: 1896 йилнинг 30 мартада Зомин- нинг Ём қишлоғида туғилган. Дастлаб эски мактабда, сўнг Зо- минда рус мактабида ўқиган. 1916 йилда мардикорликка олинган. 1917 йилда юртига қайтгач, ўқитувчилик қилади. 1919 йилда пар- тияга ўтади. 1923 йилда Жиззах шаҳар фирқа қўмитасида тар- габот-ташвиқот бўлими мудир бўлиб ишлайди. Шаҳар ижроия қўмитаси раиси лавозимига кўтарилади. 1924 йилда вилоят фирқа қўмитаси Уратепадаги «босмачилик»ни тугатишга вакил қилиб юборади. 1925 йилда чақириб олиниб, «Қўшчи» союзининг вилоят қўмитаси раиси қилиб тайинланади. Кейинроқ фирқа топшириғи билан Туркманистонда ишлайди. 1923 йилда Туркистон КП МҚ томонидан Уратепа вилоят ижроия қўмитаси маъмурий бўлими мудир этиб тайинланади. Сўнг шаҳар халқ суди раиси бўлиб ишлайди. 1923 йилнинг мартада Тожикистоннинг Қўрғонтепа ви- лояти фирқа котиби, шу йилнинг сентябридан Тожикистон Олий суди аъзоси бўлган.

1929 йили ЎзКП МҚ М. Аллаёровни чақириб олади ва Самар- қанд округ суди аъзоси қилиб тайинлайди. 1930 йилдан шаҳар оқловчилари коллегиясида хизмат қила бошлайди. Оммавий қата-

ғонларга тайёргарлик кўрилаётган 1935 йилда у оқловчиларнинг жумхурият коллегиясида хизмат қилар эди. Уни ўша йиллари фирқада ўтказилган «тозалаш»да «ёғ унсур» сифатида фирқадан чиқарадилар. 1938 йилнинг 27 июлида эса аксилинқилобий «Миллий иттиҳод»нинг аъзоси сифатида қамоққа олинади.

М. Аллаёровнинг «айби» шундан иборат эдики, у Туркистонни озод, мустақил кўришни орзу қилди. Юртдошларини маърифатга, маданиятга ундади. У ўзбек халқини кўҳна тарихга, бой маданиятга эга, узоқ асрлар давомида ўз ақли, барҳаёт анъаналари билан яшаб келган ва бундан кейин ҳам яшай олади, деб ҳисоблайди. Бир миллатнинг иккинчиси ерини босиб олиб, моддий бойликларини талон-торож этилишини, маънавиятини оёқости қилинишини энг катта адолатсизлик деб билди. Тўғри, М. Аллаёров жадидчилик ҳаракатининг катта бир вакили эмас. Аммо у бу ҳаракатнинг ғоя ва мақсади билан таниш, унга хайрихоҳ кишилардан эди. Фаолиятида шунга амал қилишга уринди. У олий таҳсил кўрган эмас, бирор жойда мунтазам ўқимаган, бироқ умри давомида мутолаа билан билимини ошириб, борган. Ундан қолган қўлёзмалар шундан далолат бериб турибди.

Мана, муаллиф ўзи бевосита гувоҳ бўлган ва қоғозга туширган хотираларидан бир шингили.

«13 июлда (гап 1916 йилги Жиззах қўзғолони ҳақида кетяпти — Б. Қ., С. Х.) Ём, Зомин халқи таёқ, ўроқ, қилич, милтиқлар билан яроғланиб, босқинчиларга қарши отландилар. Ём бўлисида тўполончилар бошлуғи Қирқ қишлоқли Қарим деган киши эди. Тўполончилар ҳужум қилиб, темир йўлларни (нг) баъзи жойини буздилар. Истансадаги иморатларга ўт қўйдилар. Бу орада Зомин фронтуфи 50 яшар Соболев деган чолни қирғизлардан Қорабой деган отиб ўлдурди. Зоминда машҳур Ҳолмуҳаммад деган бойни тўполончилар кўпкари қилиб чоптилар. Бўлак Зомин маъмурлари ҳар тарафга кеттилар. 14 июлда тўполончилар ҳаммаси Зоминга йиғилиб келиб, зоминлик Қосимхўжани ва қирғизлардан Дониёлбекни бек кўтардилар. 15 июлда истансадан 10 дона аскар кечаси Зоминга кирди. Тўполончилар билан салдатлар ўртасида зўр уруш бўлди. Ундан ортиқ киши ўлди. Қазоқ аскарлардан 2 киши ўлди. Охири салдатлар мағлуб бўлиб қочдилар. Кечалаб истансага бориб, воқеани улуғларига билдурдилар. Андин кейин 50 чоғли салдат шитоб билан бориб, Зоминни пўлимўт ва замбарак билан ерга яқсон қилмоққа амр берилди. Қиёмат қоим бошланди. Тўполончилар тоқат қилолмай, тоғларга қочдилар. Аларни орқасидан халқ хотин, бола-чақалари билан пойи пиёда, қумурсқадек тоққа юзландилар. Уйда анжомлари қолиб кетди. Мол-мулкларини олмоққа фурсат бўлмади. Баъзи уйларда кўрпа-ёстуқ тўшалганича қолди. Бу вақт 5—6 рус хотунларини тўполончилардан асраб қолғон салла-тўнлик, қўнғур юзли, лаби қалинроқ, қўлида оқ ялов, ранги ўчиб, туси қочқон ҳолда Кў-

қандбой Нормат ўғли салдатларга кўриниш қилди. Рус хотунларини тўполондан сақлаб қолғонини, подшоҳ учун шаҳид бўлгон акасини (нг) гўшти тўполончилар томонидан бурда-бурда бўлганини арз қилди. Салдатлар андин жуда рози бўлиб «саники яхши адам» дейишди. Салдатлар Қўқандбойни йўлбошчилиги билан шошилиб Зоминга ораладилар. Эгасиз уйлар таланди. Мазлума хотин-қизлар раҳмсиз равишда салдатларга аёғости бўлдилар. Зоминни салдатлар хўп талагандан кейин бир бошидан ўт кўйилди. Уй ичида қолгон бир неча хотинлар кўйнида боласи билан ўт ичида қолиб кабоб бўлдилар. Уққа учиб ва оловга ўлганлар бениҳоя эди. Инсон гавдалари кўчиларда хор бўлиб ётар. Олов ўн кунлар ёниб турди. Мусулмонларни куни қаро бўлди. Тоғларга қочиб чиққан кишиларни кўби очликдан ўлди... Ота ўғулга, қиз онага боқмади. Ҳар ким ўз дардиға йиғладилар. Салдатлар ҳануз тоғлардаги бегуноҳларни тутиб, завқ билан ўлдурмоқда. Баъзи чиройли хотин-қизларни камандирлар тоғларда бир неча ҳафта зўрлаб олиб юрдилар... Зоминда рус қони тўкулгани учун 600 десат ер подшолиқ қилинди. Қўқандбойға русларни асраб қолгани учун бўлислиқ инъом қилинди ва мундан бошқа бир қулоч ташаккурнома билан бир «винтовка» милтиқ ҳам подшо номидан «падарка» қилинди...»

Кейинги йилларда тарихимиз юзидан пардалар олина бошлагач, гоҳ у-гоҳ бу минтақада ўтмишда юз берган хунрезликлардан огоҳ бўлмоқдамиз. У ҳақда бизга номаълум янги-янги ҳужжатлар дунё юзини кўрмоқда. Юқоридаги хотиралар ҳам шуларнинг биттасидир. Адолатсизлик қачон, қаерда ва ким томонидан юз бермасин, феъли сажияси бир хил — зўрнинг ожизни оёқости қилмоғидир. Ва у ҳамиша ҳақсизлик билан ёндош юради. 1916 йил ҳам бундан мустасно эмас. Совет тарих фани холис баҳолаши мумкин бўлмаган бу кўзғолон, биринчидан, ўзбек халқининг қадим эркпарвар руҳини уйғотган омиллардан бири бўлса, иккинчидан, ҳарбий кучларнинг маълум қисмини банд этиш, ҳукуматга катта ташвиш орттириш орқали Жаҳон урушининг боришига муайян таъсир кўрсатди. 3. Валидий қайд этганидек, Чоризмнинг Шарққа силжишини, Жанубнинг иссиқ денгизларига, Ҳинду Эройга бўлган сўнгсиз иштаҳасини пасайтирди. Бинобарин, 1916 йилги Туркистон кўзғолонининг ҳар бир саҳифаси тарих учун қадрлидир.

Бегали ҚОСИМОВ,
профессор,
Сотимжон ХОЛБОВЕВ,
доцент.

1916 ЙИЛ ЖИЗЗАХ ҚЎЗҒОЛОНИ

Мардикор хусусидаги сафарбарлик мусулмонлар учун жуда оғир тушди. Рамазонда халқ ўртасида «ҳукумат одам олар эмиш» деган овоза тарқалди. Маслаҳатлар бўлди...

Биринчи июл жума куни намоздан сўнг жамоани тўплаб, уезд ҳокими Рукин деди: «Эшитишимга қараганда, орангизда қаршилик қилмоқчи бўлганлар бор. Шунинг учун сизга танбиҳ қилиб айтаманки, агарда ҳукуматга қаршилик кўрсатсангиз, мол-жойингиз билан бутунлай теп-текис қилдираман. Бундан кейин Сизнинг олдингизда турганларни рўйхатга олдираман», деб 13 нафар оқсоқолларнинг номини битиб олди. Бундан кейин шов-шув кўтарилди. «Тошкент билан Самарқанд одам бермайду», деган сўзлар тарқалди.

Амалдорлар бойларни қўйиб камбағалларни хатлай бошладилар. Камбағаллар Самарқанд ва Тошкентга бировни юбориб, воқеани билмоқчи бўлганда Назирхўжа Абдусаломхўжа ўғли, мен бориб биладан, деб Тошкентга кетди. 12 июлда рўйхатни Тошкент пристуфи кўздан кечириб, навбат иккинчи хатга келганида Тошкентдан келган Назирхўжа, Тошкент тинч, одам бергани йўқ, деди.

Халқ шул кечаси билан ухламай катта мажлис қилиб рўйхатни тортиб олишга қарор қилади. Эртаси куни 13 июлда халқ жиддий тўполон билан соат 7 да даҳа истаршини маҳкамасига келдилар. Унда ғўддайиб, бадқовоқлик қилган Мирзаёр рўйхат истаршин оқсоқолдалигини билдиргач, Мирзаёрни етаклаб, йўлда ўлдириб ташлайдилар. Кейин истаршин маҳкамасига ҳужум қилдилар. Бу маҳкама рўйхатчилари янги шаҳарга қочиб кетган эди. Бундаги дафтар, қоғоз, китоблар куйдирилади. Назирхўжа қўзғолончиларга бек бўлиб сайланди.

Бекнинг фармойиши билан халқ янги шаҳарга пиёда, отлик юриш қилдилар. Ҳамма қора калтакли, милтиқли жуда кам эди. Полициялар ҳам Мирзаёр ўлдирилганидан кейин янги шаҳарга қочган...

Аскар Тупроққўрғондан ўқ ёғдиргач, Зомин (Дониёллик қирғиз), Санзор, Боғдон (Абдурахмон жевачи) районлари, айрим беклар бирлашдилар. Бир-бирига элчи юбориб, алоқа қилдилар.

Орадан неча кун ўтгандан сўнг Иванов қўмандаси билан темир йўлни тузатиб Жиззахга аскар олиб келди. Қимни кўрса ўлдурди. Иморат ва қишлоқларни ёндурди. Халқ даҳшатга чидай олмай тоғ, чўл, қумлар орасига қоча бошлади. Рукин ўрнига полковник Иванов, унга таржимон бўлиб Абдужабборов тайин бўлди. Абдужабборов ўз қишлоғини талаш ва ёндиришдан қутқарди... Урушнинг учинчи куни эди. Халқни гуноҳини тиламоқ учун борган тараққийпарвар Қори Зиё ва Нуриддинхўжа Мағруфхўжа ўғли ва Абдусамад махзум деганларни Иванов осдириб юборди¹. Назирхўжа ўз аскарлари билан Боғдон районига ўтди. Бундан сўнг жасоратли Абдурахмон жевачи билан бирлашиб, Иванов аскарлари билан уруш қилдилар.

Халқ кўзғолончилар ва Абдурахмон жевачи, Назирхўжага ёрдам бера бошлади, таъминот ҳам яхшиланди. Бешинчи кун Ивановга ҳужум бўлди. Тоғдан туриб кўзғолончилар ўқ отди, ammo қутурган ҳукумат аскарлари босиб келиб кўп қишлоқларни яксон қилди. Урушнинг олтинчи куни Иванов томонидан куйдирилмаган қишлоқлар қолмади. Абдурахмон ва Назирхўжалар енгилиб, аскарларини² тарқатиб юборди.

Ниҳоят, 20 кундан кейин Абдурахмон жевачи ва Назирхўжалар ҳарбий полевоё суднинг ҳукми билан Жиззахда осилдилар. Зоминда ҳам кўзғолон тарқатилди. Ҳукуматнинг ваҳшийлиги то июл охиригача давом этди. Халқни 20—30 талаб уйга қамаб устидан ўт қўядилар. Бу вақт аскарлар ўт ичидагиларнинг фиғонини эшитиб, папирос чекиб кайфландилар. Охири Куропаткин авфи умумий эълон қилиб, халқни ўз ватанига чақирди.

Ҳукумат оқ яловга амонлиқ деб эълон қилгани учун ҳамма оқ ялов билан келабошладилар. Учунчи августда бутун халқ йиғилганида пулимўт билан ўраб олди. Лекин бу вақт бир салдат хат ушлаб келди. Уни ўқигандан кейин Иванов «ҳаммангизни ўлдирмоқчи эдим, лекин губир ҳазратлари бўлак фармойиш қилибдурлар. Ҳаммангиз энди подшони фуқароси эмас, боринг, кетинг, шаҳарни ўз эгаси келар», деди. Бир бўлак халқ Учтепага, иккинчи бўлак тоғ томонга ҳайдалди...

20 августда генерал Куропаткин Тошкентдан келди. Кўп сўзлаб, Рукин ўлдирилган жойдан 800 десатина ер подшолик бўлди³. Бу ерлар бўшатилиши лозимлигини айтди. Рукин ўлган жойдан ўтган халқ отдан тушиб ўтишга мажбур қилинди. Экинлар йўқ бўлиб, қимматчилик, қаҳатчилик бўлди.

¹ Булар жадид ёки жадидларга яқин кишилар эди.

² Яъни, кўзғолончиларни.

³ Десатина — ботмон, бир ботмон — 1,09 гектар. Шунча ер подшолик ихтиёрига тортиб олинади.

ҲУКМ¹

Бу кун душанба, 29 нчи август. Исёни (нг) 47-куни. Кун қизиган сайин ҳавони тиниқ юзи чанг билан ғуборланмоқда.

Работ қишлоғидан чанг аралаш келаётган бир тўда отлиқ аскарлар ҳарбий интизом билан юриш қила-қила темир йўлдан ўтиб шаҳарга яқинлашдилар. Уларнинг кейинроғидан келаётган 32 нафар, қўллари боғлиқ тутқунларни 12 отлиқ аскарлар ихота қилган. Айниқса, бу намойиш Жиззахни (нг) янги шаҳарига келганда яна жонлироқ бўлиб, музаффарият ашуласи айтила бошлади. Ҳарбий ашулани эшитган амалдорлар ва ойимлар кўчага чиқиб, қўлга тушган тутқунларни томоша қилдилар, шодландилар, тутқунлар ҳақида нималарнидур сўзлашиб кулишар эдилар.

Бу қадар исёнчиларни қўлга туширган «қаҳрамон» солдатларга офаринлар ўқилди. Шундай тантаналар билан солдатлар тўғри бориб тутқунларни турмахонага топшурдилар-да, яна одам овлаш учун қишлоққа шошиб кетишдилар. Солдатлар турма ёнидан жўнаганига 10 дақиқа ўтганда турмага қараб бир извош келаберди. Извош ёнида икки истарожник ҳам ҳовлиқиб от чопиб келаётир... Турма олдида тўхтаган ҳалиги извош ичидан пак-пакана, кўп йўғон, полковник формасини кийган бир киши тушиб, ўрдак юриш қила-қила турманинг ичкарасига кирди. Ичкарида назоратчилар, «Ана, уезд ҳокими Сковорский!»² дейишиб, шошиб, типирчилашиб қолишдилар ва «час» берганларича қотиб турар эдилар. Ҳоким «час» берганларга жавоб ишорасини бериб, суд мажлиси бўлаётган залга киради.

Мажлис расман ёпиқ бўлса-да, лекин Сковорский кабилар учун доим эшик очиқ эди.

Бу кун турма ичида ҳарбий интизом жуда кучайган. Зални ичига ҳозиргина кириб келган Сковорский суднинг ҳурмати учун бошидан шапкасини олиб махсус бир курсига ўтирди. Зал ичида деворлар подшо ва унинг оиласининг суратлари билан безалган. Подшо суратини юқорисида «Подшо ҳазратларига қарши тиг кўтарганларга ўлим!» деган ҳайбатли шиор катта ҳарфлар билан русча ёзилган... Суд ҳайъатининг рўпарўсидаги тирноғигача қуролланган 22 нафар казак аскарлар ўртасида 24 нафар салла, тўнли қўл-оёқлари кишан билан банд ва ҳаммалари узун бир занжир билан бўйинларидан боғланган маҳаллий исёнчилар ўлтирадир. Темир таъсири билан баданларидан оққан қон чопон, кўйлакни қип-қизил қилса ҳам, улар тинч ўлтирадилар. Гўёки улар

¹ М. Аялаёров ёзмоқчи бўлган асардан парча.

² Бу зот шундан кейин Шковорский деб ёзилган. Аслида Сковорский бўлса жерак.

темир зарбасини сезмайдилар. Айбдорлар ичида оқ соқолли чоллар бўлганидек, 17—18 ёшли йигитчалар ҳам кўринадур. Муллаэшонлар ҳам бор, бироқ қўли қабарган, салла-тўнли камбағал деҳқонлар кўпчилик эди.

Демак, икки кундан буён исёнчилар бошлиғи Абдурахмон жевачи ва Назирхўжаларни судлари бўлаётир. Тарафайнларнинг сўзи тамом бўлиб, энди охири сўз айбдорларга берилмоқда. Раиснинг сўзини бир татар аскар таржима қилди.

— Сенга последний сўз берила!

Бўйнидаги занжир бўғиб юбордими ёки тилмочни(нг) тилига тушинмадими, ўрнидан турган ёш айбдор гапирмай, бўзариб тураберди.

Тилмоч қайта-қайта тушунтиргач, «Мен ҳеч нима билмайман, эчки боғиб журган жеримдан тутиб, қўл-оёғимни боғлаб келтирдилар», деди.

— Син ни дисинг?!

— Мен бегуноҳ, улуғум! Камбағалман! Тўртта ёш болаларим бор. Менга раҳм қилинг, тақсир,— деди яна бир деҳқон.

— Син?

— Мен нима қилғонимни билмайман.

Айбдорларнинг сўзи юқоридагидек, бир-бирига ўхшаш бўлиб, бироқ:

— Мен подшо ҳазратларига қарши тиг тортдим! Оммавий ғазот эълон қилдим! Уезд ҳокимини ўлдиртирдим! Охири кўчманчи давлатманд қозоқларни(нг) воситаси билан қўлга тушиб, сизларга топшурулдум. Энди каллапочамни нима қилиш сизнинг ихтиёрингиздадур! Майли, бундай ишлар мард кишини бошига тушади, тақсирлар!— деди кескин оҳанг билан Назирхўжа ва ўтирди.

Ўрнидан турган Абдурахмон жевачи:

— Менинг ҳеч гапим йўқ,— дея яна ўтирди.

Суд раиси йўгон ва хириллоқ овоз билан:

— Охири сўзлар тамом бўлди. Энди суд ҳукм чиқариш учун маслаҳат уйига киражак,— деб хитоб қилди. Комендантни(нг) амри билан бандилар машаққат чекиб оёққа турдилар...

Маслаҳат уйидан ёзилиб чиққан ҳукмномани бир қўлига ушлаган раис тепада ёнган давра лампани нурига яқинлашиб баланд ва хириллоқ овоз билан «адолат» ҳукмини ўқиб юборди:

«...Бул гуноҳкорлар подшои аъзам император ҳазратлари ва хонадон олийлари учун хавфлик ва зарарликдур. Шў сабабли жиноят қонунларини 51-100-13, 262-268-1459-17-15 ва 250 нчи моддаларига амал қилиб, военний суд қуйидагича ҳукм қиладур:

1) Назирхўжа Абсалом ўғли, сарт, 41 ёшар, эшон.

2) Улмас Норқул ўғли, 18 ёш, ўзбек.

3) Карим Хайруллин, 22 ёш, татар.

4) Турдиқул Султон ўғли, 41 ёш, ўзбек.

- 5) Самар Берди ўғли, 23 ёш, ўзбек.
- 6) Нуриддин Ҳожи Маъруфхўжа ўғли, сарт, 67 ёш.
- 7) Зиёқори Абдулло ўғли, сарт, 43 ёш.
- 8) Абдуҳамид Йўлдош ўғли, сарт, 66 ёш.
- 9) Мулла Мамадраҳим мулла Абдураҳим ўғли, имом, 29 ёш, сарт.
- 10) Ўқиб бўлмади, ўчирилган (Б. Қ., С. Х.)
- 11) Тошпўлат Еқубов, сарт, 42 ёш, жиззахли.
- 12) Юсуф Абдулло ўғли, сарт, 60 ёш.
- 13) Гафур мулла Султон ўғли, сарт, 33 ёш.
- 14) Эшонқулов Ҳошим ўғли, сарт, 33 ёш.
- 15) Ашурмат Холмат ўғли, сарт, 39 ёш.
- 16) Уста Раҳмон Алибой ўғли, 57 ёш, тожик.
- 17) Насриддин Ҳасан ўғли, 53 ёш, сарт.
- 18) Турдимурод Қозоқбой ўғли, 36 ёш, сарт.
- 19) Одилбой Нормат махсум ўғли, 37 ёш, ўзбек.
- 20) Турсунбой Абдураҳим ўғли, 34 ёш, сарт.
- 21) Файзимурод Юсуфжон ўғли, 33 ёш, сарт.
- 22) Абдураҳмон ҳожи Абдужаббор ўғли, жевачи, 68 ёш, ўзбек.
- 23) Жайноқ Абдурасул ўғли, 45 ёш, ўзбек.

Ушбу гуноҳкорларни Русия подшосига қурол билан қарши чиққанлари, рус кишиларини ваҳшиёна равишда ўлдирганлари, ҳукумат мулкига ўт қўйганлари, темир йўл ва телеграфни бузганлари, айниқса, подшо (и) аъзам император ҳазратларининг фармон (и) олийларига қарши чиқиб, Русия ҳукуматини бўлиш мақсади билан қуролли гавго чиқарганлари учун ҳаммаларини бутун ҳуқуқдан маҳрум қилиб, ўлим жазоси билан жазолаб, осиб ўлдирилсин.

24) Раҳмат Отамурод ўғли, 26 ёш, ўзбекни бутун ҳуқуқдан маҳрум этиб, то ўлгунча Сибирия мамлакатига қаттиқ сургун қилинсин. Ҳукм қатъий. Норозилик аризаси бериш мумкин эмас. Аммо ҳукм аввал баланд даражалик Туркистон генерал (и) Куропаткин жанобларини мулоҳазаларидан ўткандан сўнг ижро қилинажак.

Далил-ашё: 8 милтиқ, 3 болта, 8 ўроқ, 11 теша, 6 пичоқ, 2 шашбарларни ҳукумат фойдасига мусодара қилинсин.

Раис Закоми (н)ский

Аъзолар: I. Соколов

2. Жит... (Ўқиб бўлмади — Б. Қ., С. Х.)

Русча ўқилган бу ҳукмнома жуда қисқа таржима қилинди... Жиззах отрядига Иванов¹ тарафидан берилган 2 нчи сон буйруқ.

¹ Иванов Жиззах қўзғолонининг бош жаллоди. У 1916 йил, 13 июлда Жиззах уезди бошлиғи халқ томонидан ўлдирилган, унинг ўрнига тайинланади. Хотира муаллифи М. Аллаёровнинг кўрсатишича, Жиззах жазо отряди бошлиғи, Фарғона ҳарбий губернатори, инқилобдан сўнг Сибирда Колчак ҳукуматининг ҳарбий вазири бўлган. Ундан кейин чет элга қочиб кетган.

Копия. 1916 йил 17 нчи июл соат 8 да. Жиззах стансаси.

Шошилич муҳофаза қилишни, шаҳарни бутунлай қўлга олишни талаб қиламан. Кундуз куни кучайтирилган наряд билан шаҳарни айланиб, қўзғолон кўтарган аҳолининг кўчада юришига йўл қўйилмасин. Кўчаларга пистирма қўйиш, хуфиялар қолдириш лозим. Ҳеч бир ҳужумни кутиб ўлтирмай, ҳужум ясангиз. Жамоат жойларида, оломон орасида қўзғолон кўтариш аҳмоқлик эканини кўрсатиб қўйинг. Кишиларнинг кечалари уйларига қайтишларига йўл берманг, оч қолдиринг, тоғларда ва чўлларда очликда ўлишга мажбур қилингиз! Хотиржамлик, кескинликни талаб қиламан. Бир рус солдатининг эски этиги тагчарми сарт даюсларнинг мингтасидан афзал туражаги тўғрисида ўзингиз ва солдатларга билдиришингизни қатъий равишда буюраман. Довруқлик қаҳрамон саратовчилар уч минг кишилик шайкани (қўзғолончиларни — Б. Қ., С. Х.) тумтарақай қувиб буни исбот қилдилар. Сапёрлар взводи полковник Владислав ихтиёрида қолди. Мен билан Ломакин истансаси орқали алоқа қиларсиз.

Полковник Иванов.

* * *

ТУРКИСТОН ГУБЕРНАТОРИГА ЖИЗЗАХ УЕЗДИ БОШЛИГИНИНГ АХБОРОТИ

1916 йил, 10 август

Соқчилар аҳоли таниган маҳаллий исёичиларни тўда-тўда қилиб ҳайдаб кетишмоқда. Уларнинг бошлиқлари қамоққа олиниб, ишлари терговга топширилаётир. Марҳум Рукинга биринчи бўлиб қилич урган асосий айбдор Ашур Иноятуллаев эканлиги аниқланди. Уни бир рус аёли таниб қолган экан. Қамоқхона маҳбуслар уйи бўлиб кетди, маҳбуслар илгари ҳарбий офитсерлар жойлашган собиқ лазарет (касалхона)га ўтказилди. Жаноби олийларига ушбун маълум қиламан.

Ҳарбий губернатор, генерал-майор
Ликошин.

* * *

Туркистон генерал-губернаторига Самарқанд вилояти волостной губернатори генерал-майор Ликошин 1916 йил 23 июлда 543-рақамли маълумотнома билан Жиззах воқеаси ҳақида тубандаги маълумотни берадур:

«Жиззахнинг муваққат уезд бошлиғи полковник Афанасйевни (нг) 20 июл 7208 нчи рақамли рапортига мувофиқ хабар қиламан. 13 нчи июл чоршанба куни соат 9 да Жиззахни (нг) эски ша-

ҳарида қўзғолон бўлганлиги ҳақида уезд бошлиғига хабар келган. Бу хабарни эшитиб, уезд бошлиғи Рукин, старший оқсоқол, пристав. Комил ва соҳиб, йигитлар шошилиб эски шаҳарга извошга тушиб жўнашган. Соқчи қўмандани орқадан тез етиб боришини буюриб жўнаган. Соқчи қўманда улардан 10—15 минут кейинроқ жўнаган. Қоровул қўманда билан оломон ўртасида то соат 2—3 гача тўқнашиш бўлган. Туб жой(ли)лардан 10 киши отиб ўлдирилди. Соқчилар оломонга чидаб туrolмай жилишга мажбур бўлдилар. Уезд ҳокимини ҳам қутқариб қололмадилар. Худди шул чоршанба куни пешин вақтида Чернов стансасидан Жиззахга бир эшелон (поезд) келиб қолди. Эшелондаги ҳарбий аскарлар Кавказ муҳораба майдонига кетадурғон бўлиб, беанжом 100 нафар отлиқ аскарлар экан. Мазкур аскарлар прапорщик Григоревни қўмандаси остида эди. Фронтга боришдан тўхтаб, Григорев ўз аскарларини 35 нафарини қуролли қилиб шошилиш билан эски шаҳарга кирди. Рукинни излади. Қўзғолонни бўғмоқ бўлди. Икки чақирим юриб ҳеч кимни кўрмаган. Локин эски шаҳарни яқинида 4 нафар мурдага дуч келади. Мурдаларни текширганида уезд начальниги, пристав, Комил эканликлари маълум бўлади. Улар қўзғолончилар томонидан жуда азоблаб ўл(дирил)ган экан. Мурдаларни дарҳол бир арабага солиб янги шаҳарга юборган. Воқеа жойида қонли камон, таёқ, бир неча пичоқлар ётадур...

* * *

**САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ ҲАРБИЙ ГУБЕРНАТОРИНИНГ ТУРКИСТОН
ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРИНИНГ 5993-РАҚАМЛИ СУРОВИГА 1916 ЙИЛ
20 АВГУСТДАГИ 759-РАҚАМЛИ ЖАВОБИ**

Туркистон генерал-губернаторига Жиззах отряди бошлиғи шу йил 15 августдаги 405-рақамли хабарномасида маҳаллий аҳолининг қуйидаги қишлоқ ва овуллари вайрон қилинганлиги ва ёндирилганини хабар беради.

1. Жиззах тумани

Жиззахнинг эски шаҳар маркази атрофидаги Қили, Қора қили ва Сасиқ қишлоқлари ёндирилган.

2. Зомин тумани

Ёндирилган: Зомин (қарийб ҳаммаси), Қайирма (ярмидан жўпи), Қора серкали (ярмидан озроғи), Қўриқ (ярми), Қурғазак (22 ҳовлидан 8 таси), Чонқайма (ярмидан озроғи), Бўйинтуруқ (учдан бир қисми), Ломакин станцияси (20 та дўкон ва карвонсарой), Оқбўйра (ҳаммаси), Қорабош (15 дан ярмининг озроғи), Тешик қулоқ (20 дан ярмининг озроғи), Чол қишлоқ (50 дан учдан бири), Қарайши (90 дан уч ҳовли), Қобил Мозор (40 дан ярмидан

озроғи), Четарик (90 дан учдан бири), Пешоғар (қарийб ҳаммаси), Қўштол ва Чамбул (бир неча уйлар), Работ (ярмидан ортиқроғи).

3. Боғдон тумани

Қораташ ота, Ямчи, Янги қишлоқ, Сафар ота ва Саримсоқ қишлоқлари ёндирилган.

4. Сангзор тумани

Милютин станцияси яқинидаги катта қишлоқ (тўртдан бириксми), Қаро (ҳаммаси), Тўртепа, Катта қорамозор, Тошкесган, Шайбек (ҳаммаси), Жазлик (иккидан бири), Қирқ, Тожик, Сангзор, Қора сув (иккидан бири), Сўфи, Жетти Булоқ (ҳаммаси), Оқ мулла (2 уй), Кичик Қорашақшақ, Катта Қорашақшақ, Гуралас (иккидан бири).

Ҳарбий губернатор, генерал-майор Ликошин.

Уезд ҳокими Сковорский кўзини қисиб истеҳзо билан бандиларга ит қараши қилгач, суд раиси билан илжайиб кўришди ва турмада тўлиб-тошиб ётган бандиларни ҳам тезда суд қилишни сўзлади. Худди шу пайтда шошиб эшикдан кирган бир исторожник уезд ҳокимига изтироб билан темир йўлни муҳофизот қилгувчи аскарларимизга номаълум ўқ отилиб икки солдат ўлди ва тўрт киши оғир ярадор бўлди, қоронғуда ўқ отувчиларни тополмадук, шу воқеани Сизга хабар беришга югуриб келдим, тақсир, деди. Сковорский жуда шошилиб суд раиси билан хайрлашди-да, дарвозада кутиб турган пайтунга миниб, темир йўлга қараб жўнади...

Уезд ҳокими турмадан чиқиб пойтунга тушиш пайтида уч адвокат(лар) суд раисидан ижозатнома олиб ажалхонадаги маҳбуслар олдига кирдилар ва оқ подшога авф сўраб телеграмм ёзиш учун маҳкумлардан 5000 сўм талаб қилдилар. Маҳкумларга ўлим жазосидан ҳам бундай талаб оғирроқ тушди...

Биринчи сентябрда юқоридаги ҳукм Туркистон генерал-губернатори Куропаткин томонидан тасдиқ қилингани ҳақида телеграм олинди. (Баъзи айбдорларни ўлим жазоси 10 йил сургун билан ўзгартирилган эди, улар феврал инқилобидан сўнг озод бўлиб кетди(лар)).

Эртаси, кун чиқиш вақти эди... Ичкаридан ўлим жазосига маҳкум бўлган айбдорлар чиқарилдилар. Уларнинг кўзига кенг дунё жуда тор ва қоронғу бўлиб кўринди. Шундай бўлса-да, улар аргамчиси илондек осилган дор томонига ўз оёқлари билан юриб бормоқда. Маҳкумлар ёнида турган домла-имом Очилди қори, уларга калима ўргатмоқ у ёқда турсин, ўзининг ҳам тили калимага келмай қолди...

Кафан кийдирилгандан сўнг маҳбусларни навбатма-навбат оша бошладилар. Бу ҳолни кўриб, кўзи қисилиб, оғзи илжайган уезд ҳокими Сковорский «Вот вам газовот, вот вам мусулманобод» деб масҳара қилди. Уни ёнидаги қузғунлар ҳам бу гапдан завқланиб кулишдилар. Осилган гавдалар 10 минут ичида қимирлаб, типир-

лаб бўшашар эди. Жонсиз гавдаларни қорнига қулоқ солиб, қўл-томирларини кўрган чол дўхтур ўликларни тирноғига игна суқуб кўргандан сўнг Скворскийга қараб «итваччалар ўлиб қолдилар», деди.

Шу билан золимлар ҳукми чин маъноси билан бажарилиб, айбдорлар ҳам ер тагида абадий ухлай бошладилар.

Кейинги бўлган марофалар (процесс) Самарқанд шаҳринда бўлиб, маҳаллий айбдорлар 50-лаб, 100-лаб осилишга маҳкум бўлар эдилар¹.

М. Аллаёров.

* * *

МУЗАФФАР ҚОДИРОВДАН ОЛИНГАН МАЪЛУМОТ². (16-йил ҳақида)

...Одамлар йиғилиб қурол йиғилди, одам 5000 дан ошиқ. Бир берданка (милтиқ номи — Б. Қ., С. Х.) бор, ўқлайдурғон мерган кўрбоши ўзим, 36 мерганимиз (бор), подшо (Абдурахмон жевачи назарда тутилмоқда — Б. Қ., С. Х.) бир берданкани 4 казак билан менга берди. Бўлак мерганларда шоҳ милтиқ, ов милтиқ бор. Ниҳоят ғазо (вот), белда қизил рўмол, бошда қизил рўмол — шаҳидлик аломати, «ўлсак шаҳид, ўлдирсак — ғози» биз. Уруш майдонига юриш қилиб, Жиззахга бораётирмиз.

Шул жойда Назирхўжага қўшилдик. «500 сўм пул бир барзанги ўрис ўлдирган азаматга бераман» деб подшо ваъз айтади. Қизил рўмол тоқди менга.

Подшо (қўзғолон раҳбари) белгилаш маросими.

Бир қоқма гиламга солиб Абдурахмон жевачини уч маротаба кўтардук, бек бўлди. Подшо наъра тортди, «ол, қўйма, аскар томонга юриш қилинг».

Рус аскарлари ўқ отиб, кўпни ўлдирди. 36 киши ўлди. Бизлар аскарни ихота қилдик, 4—5-ини отдик. Ярадор бўлиб, отим ўлди. Кун иссиқ, отни ёлига мани босиб бир азамат қутқарди, ўқ тегмади. 40 кишини уйга қамаб куйдирганини кўрдик. Богдондан хабар желдики, ўруслар қудуқларга заҳар ташлаб кетган экан, сув ичиб, бирдан ўлмангиз. Солдатлардан (қўзғолончилар демоқчи — Б. Қ., С. Х.) 4 киши ўлди.

Қиз-хотун ярадор. Қиёмат аросат бўлди...

¹ Суд жараёнини М. Аллаёров ўз кўзлари билан кўрган.

² Бу киши Абдурахмон жевачи бошчилигидаги халқнинг қуролли қўзғолонида Севосита қатнашгани унинг ҳикоясидан маълум бўлиб турибди. Биз бу ердан ундан айрим парчаларнигина олишни лозим топдик. (Б. Қ., С. Х.)

* * *

ЖАР

«Бозордаги одамлар, боғда битган бодомлар, бир гапим бор, бир манга қаранглар. Абдурахмон жевачи Абдужаббор тўқсоба ўғли отасини қиличини ният(и) разо билан ёнига осди. Ҳозир душманга қарши урушга 7 ёшдан 70 ёшгача чиқсун, агар чиқмаса, боши ўлимда, моли талонда», деб Боғдон бозорида қичқирди жарчи Жўра.

МЕНИНГ КИМЛИГИМ

Мансуралар

Куёш оғди. Болалар тепада сўнги қатор тунукани қоқа бошла-дилар. Уста Сафиуддин болаларга тунукани тайёрлаб бериб, ўзи пастга тушиб келди. Мен ёз бўйи бўлиқ ўсган чимлар устига шолча ёздим. Шолча чим устида паст-баланд бўлиб қолди. Андак те-кислагандек бўлиб, шолча ўртасига дастурхон ташладим. Нариди бозиллаб қайнаб турган кичкина руҳ самовардан кўк тунука чойнакка чой дамлаб келдим. Томга қоқилаётган тунуканинг овози узоқ-узоқлардан акс садо берарди. «Қарс-қарс!» этиб қай-тарди садо олислардан.

Сафиуддин: буёғини болалар ўзлари битириб қўйишади, деб шолча четига ўтирди. Чой узатдим. Сафиуддин чойни ғоятда авай-лаб, оз-оз ҳўплаб ичди. Гулли пиёла унинг йирик-йирик йўғон бар-моқлари ва улкан кафтида йўқ бўлиб кетди. Уқловдай бош бар-моғининг териси ғудда-ғудда бўлиб кетган эди.

— Сиз ўзи асли қаерликсиз?— деди Сафиуддин бирпас гапла-шиб ўтирганимиздан сўнг.

Асли чорсилик эканлигим, лекин ўзим Тошкентнинг шимолий дарвозасида туғилганлигимни айтдим. У менга яна анча саволлар берди. Савол берганда ва сўйлаганда у табассум қилиб турар, шу-нинг учун гаплари ҳам, саволлари ҳам малол келмасди. Мен ҳам эринмай ҳамма саволларига жавоб қилдим. Охири Сафиуддин:

— Сиз тожиксиз,— деди гапимга қулоқ солиб туриб-туриб. Мен кулдим. Илгарилар ҳам мен турли одамлар ўртасида шундай гап-га дуч келганман. Ҳатто маҳалламизда донг таратган гулчи, қуюқ ва ғоятда ўсиб кетган қошлари кўзларини ёпиб турадиган ва шу-нинг учун ҳам кўзи қошлари орасидан йилт-йилт қилиб кўринади-ган Аъзам ака Қумлоққа нонга кетаётсам, рўпарамдан чиқиб, тўх-татиб:

— Ҳей, менга қара... Ваалайкум ассалом... Сан Усмон акам-нинг ўғлисан-а? Ростми? Ҳей, менга қара... сан ўзи жугутмасми-сан... тусинг нақ жугутнинг тусига ўхшайди...— деган.

Мен у пайтда «жугут» нималигини билмасдим. Нон келтиргач, дадамдан сўрадим: «Дада, жугут нима дегани? Гулчи бувам мени жугутмасмисан, дедилар».

Дадам ўшанда ҳўп мириқиб кулган эдилар. «Жугут бўлсанг нима қилибди, ўғлим. Жугут ҳам сену мендек одам. Худонинг бандаси...»

Ҳозир Сафиуддиннинг «Сиз тожиксиз» дегани менга шундай нашъа қилди. Ростдан ҳам кулгим қистади. «Мен тожикман», дейишдан уялмайман. Лекин у дафъатан: «Сиз тожиксиз», деди. Лоақал: «Сиз тожикмисиз?» демади.

Етмишинчи йилмикан, мени гуржи шеърятининг антологияси-ни ва, умуман, гуржи адабиёти кутубхонасини ўзбек тилида нашр этиш ниятида Гуржистонга юборишди. У пайтда гуржиларнинг йирик шоири ва отахони Карло Қаладзе ёзувчилар нашриётида раҳбар бўлиб ишлар экан. У мени Ўзбекистондан келган ношир деб жуда яхши кутиб олди. Хўп меҳрибончиликлар қилди. Иосиф Нонешвили деган беҳад одоб-икромли ва қиздан ҳам юмшоқ шоир билан таништириб қўйди. Нонешвили ўша пайтда Ёзувчилар ую-масида котиб бўлиб хизмат қиларкан. Нонешвили бизни, Польша-дан келган олим ва ёзувчини ўзининг бутун дунё шоирларининг дастхатлари деворларига битилган ғаройиб уйида меҳмон қилди. Эртасига Карло бобо бизни Месхетига олиб борди. Соф гуржи майлари ичилди. Шунда Карло Қаладзе, ўзбек шоирлари, Навоий-ни шарафлади. Ва негадир гап орасида «Мана, Ўзбекистондан келган йигит асил гуржиге ўхшайди. Сизлар эса,— деди у атрофи-ни ўраб ўтирган гуржи шоирларига,— гуржиге ўхшамайсизлар. Ҳамма гуржилар гуржиге ўхшаши учун қадаҳ кўтарайлик», деди у. Тоза кулишган эди гуржилар ўшанда.

Мен чиғатойман. Мен туркман. Мен қирқман. Бу мен учун аҳа-миятли. Лекин сиз учун бунинг нима аҳамияти бор? Ахир, ҳамма-миз ҳазрати Одамдан тарқаган эмасмизми? Ҳавво — онамиз. Одам — отамиз. Мен, ҳазрати Иброҳим — Аллоҳнинг китобида уни аввоҳ, муниб, ҳаниф ва вафо эгаси деб таърифланади — менинг тўғридан-тўғри бобом бўлади, десам, сиз буни инкор қилолмай-сиз-ку... Сиз ҳам мабодо шундай десангиз, мен ҳам буни инкор этолмаган бўлардим.

Миллат одам боласининг қовурғаси. Миллатсиз кимса йўқ. Қо-вурғангиз борлиги ҳар доим ҳам эсингизда туравермайди. Қовур-ға ер юзида сизни мағрур кўтариб юради. Қовурға борки, бошин-гиз оёқ остида эмас, кўка бўй чўзган. Худо бошингизни кўкка кў-тарди. Бошингиз осмонга етмайдами? Лекин қовурғангиз оғриб қолса, бутун вужудингиз сирқирайди. Бошингиз ишламайди. Уй-қунгиз йўқолади. Ута беҳаловат бўласиз. Яшаш лаззатини унута-сиз. Ахир, қовурғангиз оғрияпти...

Миллат суриштириш баайни шундай оғриқнинг натижаси. Мил-лат у ёки бу тарзда камситилганда, ожиз қолганда, Худо томони-дан унга ажратилган ер-сув ва мулкатлар бошқа кучлироқ қавм-лар қўлига ўтганда, миллат бошқа қавмнинг йўриғи ва зўравонлиғи остида яшаганда қовурға қаттиқ оғриққа учрайди. Одам тўхтов-

сиз қовурғасини ушлайди ва қовурғасини суриштиради. Қовурғанинг касаллангани туфайли одам ҳаддан ташқари хайрихоҳликка ва ҳамжиҳатликка муҳтож бўлиб қолади. Сизни ҳам ўз қавми қаторида кўришни истайди. Суриштиради... Кўнгли тўқ одамлар ҳеч суриштирамайдилар. Америкада ҳеч миллат суриштирамайдилар. Бу уят саналади. Биз эса суриштирамиз. Утмиш адолатсизликлар бизнинг қовурғамизни касал қилган, умуртқамизни эзган, мағзимизни сочиб ташлаган. Ҳозир мағзимизни йиғиштиролмай гаранг бўламиз. Узимизни ҳар томонга отамиз. Ҳар малъуннинг гапига қулоқ солиб кўрамиз. Гурзи кўтариб турган ул малъун бизни яна тариқдай тирқиратиб юборишга шай.

Сафиуддиннинг ўзи асли тупроқшунос. Бу илмнинг тагига хўп етган. Бу илмни севади. Лекин бу илм билан яшашни истамайди. Унинг ота-боболари бинокор уста ўтганлар. У ҳам устачиликка жуда омил. Қўли ҳар ишга моҳир. Кўзи ҳар ишга пухта. Қишлоқдаги бежирим, пишиқ, яшашга қулай уйларнинг ярмидан кўпини Сафиуддин солган. Шаҳардаги таниш-билишлари ҳам унинг овозасини эшитиб, қурган уйларини кўришиб қўярда-қўймай олиб кетишади. Кейинги ўн йил ичи Сафиуддиннинг қўли боғ уйлар солишдан бўшамайди. Бу орада ёлғиз ўгли вояга етиб ёнига кирди. Опасининг ўгли ҳам ўсмирликдан унга шогирд. Улар ҳам уста ёнида юриб уй қуришнинг хўп ҳавосини олишган.

Сафиуддин жуда катта-катта одамларнинг ҳам боғ ҳовлиларини қурган. Улар ҳаётининг икир-чикирларигача беш қўлдай билади.

Сафиуддиннинг гап-сўзларига, кетма-кет бераётган саволларига қараб ўйланиб қолдим: Сафиуддин одамни худди тупроқни текширгандай текширар экан, деб ўйладим. Одам ҳам ўзи асли тупроқдан бино бўлган-да. Тупроқдай созурилиш ва охири тупроқ билан бир бўлиб кетиш унинг азал қисматида ёзилган. Хайём тупроқ зарраларида гўзалларнинг фаттон кўзларини кўрган эди. Тупроқ муқаддас.

* * *

Куёш ботди. Оқариб-қизариб шом тушди. Боғнинг хилватроқ жойларидан чигиртка, чирилдоқлар овозлари эшитилди. Куёш гўла ботгач, чирилдоқларнинг нолалари оламни бузди. Арғиннинг шомлари жуда чиройли ва ҳаловатли бўлади. Ҳаво сарин тортади. Нафас олиш енгиллашади. Арғинда шом пайтлари куни билан битмаган ишлар битади. Сигир-бузоқлар уйни соғиниб, эгасини қўмбаб маъраб, бўкира бошлаган шу паллада ҳар ким бугунга мўлкаллаган ишни охирига етказиб қўяқолай деб ғайратга минади. Ҳарчоқни унутади. Енгил, майин, саратон сувидай ёқимли ҳаво

Ўпкаларни тўлдиради ва одам ишлаган сари ишлагиси келади. Қуёш ботгандан кейин ҳам бу ерларда анчагача ёруғ бўлиб туради. Қоронгулик оҳиста, билинтирмайгина тушади.

Қуёш ботгандан сўнг Арғиндан Угом ва Чотқол томонлар худди жафтдек кўзга ташланади. Бу манзаранинг гузаллигини тасвирлашга қалам ожиз. Жуда узоқ тоғ этакларигача бу ердан боғлари, теракзорлари, қишлоқлари, далалари, яккам-дуккам ўрмонларига жа улар узра кўкимтир мовий товланиб турган тарҳи гўзал тоғ чўққиларига қараб одам тўймайди. Ҳар оқшом бу ерда манзара ўша-ўша: тоғлар ўша-ўша, кенгликлар, майсазорлар ўша, лекин ҳар оқшом бу манзаранинг ранги бўлак, кеча нимтатир қизиллик югурган бўлса, бугун нимтатир мовийлик қоплаб олади. Эртага мовийлик ўрнини кўк билан мовий ўртасидаги бир нафис ранг чулғайди. Бунда рости билан ҳам қизиллик юз тусга киради, яшиллик ҳам минг тусда товланади. Ҳатто оқ рангнинг ҳам неча юз турли қалам билан тасвирлаб бўлмайдиган туслари бор.

Менга доим Бўстонлик ва Бурчмулла томонлар сирли жойлар бўлиб туюлади. Бунда ҳар тош, ҳар қоя, ҳар тоғнинг устида, тағида, ён атрофида ғаройиботлар, сирли ҳодисалар яшириниб ётгандек туюлади. Бу ерларга борсам, тилим гапдан қолади. Мени тамомила хаёл чулғайди. Бу хаёл босиб ётган олам мени ҳам хаёлга тортади. Неғалигини билмайману, лекин бу ерларда ва, айниқса, Бурчмулла гўшаларида фақат қушларнигина сайрашга ҳақлидай сезаман. Одам овози бу ибтидоий муқаддас сукунатларни фақат бузаётгандай, сукунат либосини кийиб ётган, яратилгандан бери ўзгармаган гўзалликларни қўпориб ташлаётгандай ҳайиқтиради...

Арғинга шом чўкди. Устазодалар ҳамон том тепасида тунуқани созлардилар. Ора-сира бир-бирларига ҳазил-ҳузул қилишар ва шундай чоқларда шодон қийқириқлар боғни тутиб кетар эди. Қийқириқлари наридаги боғлардан, тўп-тўп дарахтлардан, қишлоқнинг пастак уйларидан акс садо берарди.

Қуёш ботгач, чигирткаларнинг чириллашлари авжга минди. Чигирткаларнинг овозларига бир зум эътибор билан қулоқ солсангиз, сўнг сизни ғам босади. Бунинг сабабини билиш қийин. Балки менга шундай туюлар. Балки уларнинг бир зайилдаги овозларида ер пайдо бўлгандан буён мавжуд ҳазинлик бордир. Шу ҳазинлик ичингизга ёмғирдек ёғилади. Эътибор қилмаган киши эътибор қилиб ўтирмаслиги ҳам мумкин.

Тепамда осмон оқариб-қорайиб, кунботарга томон қизариб-қорая тушар, қишлоқ томонда, картошка экилган даланинг ўртасидаги кўҳна сув минораси яккаҳол гўдайиб кўринар эди. Сув минорасининг деворларига қоқилган тахталар ғоятда эскириб, рангини йўқотган, минора узоқдан эски қалъаларнинг қоровулхоналарига ўхшарди.

Аста-аста шафтолизор ҳам қоронғулик шарпаларига тўла борди. Аввал йирикроқ шафтолиларнинг таглари қорамтир бўлди. Сўнг қаролик шохлар ва буталар, япроқлар ораларига кирди. Бир оз ўтгач, шафтолилар бутунлай қорайиб қоладилар. Шафтоли бениҳоя чиройли дарахт. У жуда ҳам нозанин гуллайди. Кўкламда шафтолизорлар пушти, ним-пушти, тўқ-пушти ранглар олиб хўп товланадилар. Унинг узунчоқ-узунчоқ япроқлари шохчаларга тизилиб, аскарлар каби бир тартиб жойлашадилар. Шафтоли баргларидан теран яшил бир зиё таралиб туради. Шу зиё одамнинг нигоҳига ажиб бир ором бахш этади. Шафтоли мевалари қизара, оқара, сарғая бошлаганда ва бўртиб пишганда шода барглар орасидан худди чўғдек ярқираб кўзингизни олади. Баъзи навлари бамисоли от ёғидек жилва таратади. Ҳозир бу ердаги шафтолилар ҳосилдан бўшаган, фақат қуюқ яшил япроқларгина ҳурпайиб турдилар.

Куюш ботганда қишлоққа пода қайтади. Бундай пайтда қишлоқ йўлидан машинада қайтаётган бўлсангиз, яхшиси машинани йўл четига олиб, бирор ярим соат сабр-тоқат билан кутиб турганингиз маъқул. Аксинча, қишлоқ кўчалари ва йўлларини тўлдириб келаётган пода орасидан ёриб ўтаман десангиз, эсингиз кетади. Яхшиси, томоша қилиб тура қолинг. Гарчи шаҳарга етиб олиш учун шошилаётган бўлсангиз ҳам, подани кузатиб туришининг ўз гашти бор.

Бир куни Сўқоқдан шаҳарга пода қайтар пайт чиқдик. Айтганимдай, қишлоқ ичида подага дуч келдик. Пода бутун кўчани тўлдириб тоғлардан қайтар ва унинг охири кўринмас эди. Йўлнинг чеккароғига чиқиб турдим. Йўлнинг нариги бетидаги уйлар тепароққа жойлашган, эшик-дарвозаларга одам бўйи ва ундан ҳам баландроқ тош зиналардан чиқилар, ҳар бир эшик-дарвоза рўпарасидан бир-бирига ўхшамайдиган зиналар ясалган эди. Шундоққина рўпарамда йўлга қияроқ қилиб ўрнатилган, бир тавақали бўлса ҳам, лекин кенггина эшикка кўзим тушди. Эшик юзига ёпиқ. Жуда йирик оч кулранг тусдаги сигир зинадан кўтарилганча ёпиқ эшик сядида калта шохларини ёпиқ эшикка тираб турар, эшик очилмас ва у ора-сира эркалангандай бўлиб ичкаридан эгаларини чақирар, унинг овози пода суронига кўмилиб кетар эди. Сигирнинг олдинги икки оёғи эшик остонасига кўтарилган, лекин остона саҳни торгина бўлганидан кейинги икки оёғи ластки зиналарга тиралиб қолган эди. Шунинг учун сигирнинг бўйи янада узунроқ кўринар, унинг тирсиллаб кетган улкан елинида челақ-челақ сут борга ўхшар эди.

Кўзимга куни кечагина тўйи бўлиб ўтган ёш келин-куёв кўришиб кетди. Куёв келинчакнинг ошхонада жаз қовураётганига бирпас маҳлиё бўлиб турди-да, сўнг уни қийқиртирганча шарт кўтариб гўшангали уйга олиб кириб кетди. Улар жуни қалин янги гилам устида тўйиб-тўйиб думалашдилар. Ниҳоят, келинчакнинг

қулоғи сигирнинг тўхтовсиз ноласини илгади ва «Вой, ўла қолай» деганча кувёнинг ширин бағридан сирғалиб чиқиб ташқарига шошилди. Эшикда апил-тапил обдастандан юз-кўзларини чайди, гўзал, қуюқ сочларини хўллади ва чиройли миср рўмолини бошида тўғрилаганча эшикка югурди. Нечукки фақат кечасигина тамбаланадиган эшик намозшом бўлмайд тамбаланган эди. Келинчак шоша-пиша тамбани олиб ташлади. Эшик ичкарига очилди ва сабр-сизланиб кетган сигир тапир-тупур қилиб шитоб билан ўзини ҳовлига олди. Келинчак кўчага қиё боқиб у ҳам эшик орқасида ғойиб бўлди.

Мен қишлоққа пода қайтадиган пайтни севаман. Шундай пайтда шошилмасликни афзал кўраман. Бораман-да, дим ва турбати оғир шаҳарга... Оқшомлар қишлоқларда пода қайтар чоғда ҳаёт қайнайди. Мен бунда ҳаётнинг азалий маромини кўраман. Барча қайғулар пода туёқлари тагида қолиб губорга айланиб кетаётгандек туюлади. Ноошноларнинг бигизлари арзимас ва кулгили бир нарсага айланади...

Сафиуддиннинг манглайи кенг ва яланғоч. Унинг йўғон-йўғон ва узун-узун бармоқлари тунуқа қоқавериб темирга айланиб кетган. Ҳар бир бармоғи болғанинг бошига ўхшайди. Япалоққа мойил юзида кўзлари йирик-йирик ва ҳали нурина асло йўқотмаган. Ҳаддан зиёд қўли очиқ ва саховатли одамларнинг пешоналари шундай очиқ ва қўллари узун бўлади. Ўзи тупроқшунос ва тунукасоз уста бўлса ҳам, кўзларида шеър учқунлари дам-бадам балқиб турди.

— Сочларим тўкилиб кетди, — деди у пешонасига ёпишган сийрак соч тутамларини силаб. — Эждокорлар ичдан қарийди. Бизга қарилик сиртимиздан келади.

У «эждо» деб айтди худди форслар каби ва бу менга нечундир маъқул тушди.

— Сиз ғаройиботларга ишонасизми? — деб қутилмаган савол берди кейин у. — Мўъжизалар... ишонасизми? Одам жинни бўлиб қолиши мумкин.

Шу пайт ёнимиздан баланд ўсган ўтларни шатир-шутур босиб деворнинг нариги ёғида гугурт қутичадай тор ва қатор жойлашган уйларда турувчи ёши ўттизлардан ошган, эски «Адидас» кийиб олган йигит ўтиб кетди. У нарироқлардан ўтса ҳам бўларди. Лекин нечукдир ёнимиздан, намойишкорона бостириб ўтди. Унинг арманиларникига ўхшаган бир оз оқ оралай бошлаган сочлари жингалак бўлиб елкаларига қуюлиб тушган, пешонасини ҳам шу жингала қамраб ётар эди. Баҳор кезларида у ўз ҳовлисида тўхтовсиз ов милтиғи отганини бир неча марта боғга чиққанимда эшитганман. Ҳатто қўшнимиз тоmidан думалаб тушган кичкинагина қўрғошин парчасини менга олиб чиқиб кўрсатган эди.

Кейин қўшнилари шикоят қилишиб милтиқ оттирмай қўйишган эди. Ушандан бери энди кўришим уни. У ҳозир ҳам кекса ёзувчи

отасидан қолган қора сопли кичикроқ милтиқни бир қўлида, иккинчи қўлида қонга беланган уч-тўртта афғон майналарини бошларини ерга осилтириб қўтариб олган эди. Бу ерларда ҳеч милтиқ отиш мумкин эмас. Бир ёғи санаторий, яна бир томонда турли ташкилотларнинг дам олиш уйлари, бир томонда узунасига тушган қишлоқ ва ўртада бизнинг боғ ҳовлилар... Лекин у ота-вереди. Нозирлар текшириб келсалар, уйига қамалиб олади ва ҳеч эшикни очмайди. Оғзидан доим колбаса, компот ва арақнинг ачитма иси анқиб туради.

У кечки пайт соат бешларда бизнинг томонларга ўтиб боғнинг этагига тушиб кетган, у ердан чарс-чурс овозлар эшитилиб турган, биз ишимизга берилиб кетиб эътибор бермаган эдик. Мана энди, йўл нарида қолиб овчи бизнинг устимиздан бостириб ўтди. У нишиллаб нафас оларди. Майналарнинг қонлари ерга томчилаб борарди. У нарироқ бориб, баланд тол шохлари орасида ниманидир мўлжаллаб олди. Лекин қуш учиб кетди шекилли, отмади. Бирпас мўлжаллаб турди, лекин ўқ овози чиқмади. У ерга ташлаган қонли майналарнинг лошларини яна йиғштириб қўтариб олди-да, беписанд қадам ташлаб боғ дарвозасидан чиқиб кетди.

Бу ерларда шу баттол милтиқ отмасдан бурун қушлар жуда кўп эди. Айниқса, зарғалдоқлар ва читтақлар тинимсиз бир-бирларига жўр бўлишиб сайрашгани-сайрашган эди. Энди эса онда сондагина сайраб қўядилар ва салга чўчиб қуюқ дарахтлар орасига кириб яширинадилар ва анчагача жим бўлиб кетадилар. Мен бу ерда зарғалдоқлар ва читтақларнинг сайрашларини эшитиб ўтиришни яхши кўраман. Миямнинг оғриқ йўлларига малҳам томчилаётгандай бўлади. Вужудимга кирган сон-саноксиз тиканларнинг ўрни сизгираб оғрийди. Зарғалдоқлар сайраганда шу оғриқларни зумда унутаман. Ўзимни ҳеч қачон наштарлардан азоб чекмагандай сезаман. Лекин қаердан пайдо бўлган манави баттоллар... отасининг милтиғига ишонган сўтақлар.

— Қўяверинг, булар ўткинчи одамлар,— деди Сафиуддин менинг «овчи» орқасидан узоқроқ тикилиб қолганимни кўриб.— Юрт эгалари ҳеч қачон мундай қилиб юрмайдилар. Муваққат кишилар... Яхшиси, сизга то болалар томдан тушгунча ўз бошимдан кечган бир воқеани айтиб берай. Сиз эшитинг.

Сафиуддин ҳаяжонлиб ҳикоя қиларди. Ҳикоя қиларкан ўша пайтда бошдан кечирганларини яна қайта кечинар, юрагида ўшандаги ҳиссиётлари тўла уйғонар эди.

— Ўзим асли бурчмуллагаликман. Ота-боболарим ҳам бурчмуллагалик ўтганлар...

— Эшонлардан бўлсалар керак...— деб сўрадим сабрим чидамай.

— Йўқ, қароларданмиз...— Сафиуддин «қора» демади. «қаро» деб айтди.— Июн эди. Айни пичан ўрадиган пайт. Қишлоқдаги ҳамма пичанини ўриб бўлган, мен бир дўстимнинг томини ёпиш

Билан овора бўлиб, кечга қолган эдим. Тоғда биласиз, пичаннинг вақтини ўтказиб юборсангиз, кейин қўлингизни бурнингизга тиқиб юрасиз. Мен ишни жадаллатиб саҳар соат учларда осмон андак оқара кирганда эшакни миниб тоққа чиқиб кетдим. Тоғ ичкарисиди, қишлоқдан анча олисида атрофи ўнгирлар билан ўралган бир хилват сайхонлик бор. Ота-боболарим ҳам шу ердан ўт ўришган экан. Мен ҳам қўлимга ўроқ теккандан бери шу ердан ўт ўраман. Етиш қийинроқ. Лекин ўт белга уради. Агар вақтида ўриб олмасангиз, сўнг ўт ётиб банди чўпга айланади. Мол маза қилмайди...

Вой-бў... тоза гуркираб ётарди бу ўланзор. Чунон гуллаган. Сизларча айтганда, муаттар ислари ҳавои жаҳонни тутиб кетган.

Қуёш ҳали чиқмаган. Хулқар ҳали кўринмаган, лекин осмон худди қизнинг бўйнидай оқарган, шу қадар тоза, буни тасвирлаб бўлмайди, фақат ўша ернинг ўзиди буни кўриш, ҳис қилиш жерак...

Икки соатлар эшакда юриб, тоғдан-тоғга ўтиб андак толиққан эдим. Ўзимни эшакдан ўланлар устига ташладим-да, бирпас кўзимни юмиб ётдим. Ўланзорнинг хиди мени маст қилиб кўйди. Тўрғайлар сайрар эди чириллаб. Атроф ўнгирлардаги тўқайлардан булбулларнинг чах-чахи баралла эшитилиб турарди. Ўнгирлар узра улкан қоя тоғлар ва сарбаланд чўққилар.

Сўнг вақтни қизганиб ўрнимдан шаҳд билан турдим. Ўланзорнинг нариги бетида қорайиб кўринган улкан тош томон юрдим. Тошнинг тепасига етиб боргач, ҳайрон бўлиб қолдим. Илгари ҳеч қачон бу ерда тош бўлмаганлиги эсимга тушди. Тоғдан куладимикан? Атроф қоялар ва чўққиларга разм солдим. Лекин... бунда тош томалайдиган жой йўқ. Сарбаланд чўққилар, қоялар яхлит ва чўнг. Бу тоғлар яралгандан бери ҳали эскирмаган, ҳамон навқирон туради. Балки сел суриб келдимикан? Лекин эсимни танибманки, бу ерни сел сурганини билмайман. Қаттиқ ёгинлар, қор бўронлари бўлади. Лекин сел келганини эслаёлмайман...

Устазодалар ишни битириб, янги томдан дўпир-дўпир тушиб келдилар. Қўлларини чайиб бирин-сирин ён-атрофимизга чўккаладилар. Сафиуддин кўк тунука чойнакка самовардан дамланган чойни устазодаларга қуйиб турди. Нон синдирилди. Тарвуз сўйилди. Устазодалар очикқанлариданми ёки юраклари куйганиданми тарвузни ютоқиб ейишар, ора-сира нон тишлаб қуйишар эди. Тарвуз гоят мазали эди. Тарвузни нон билан қўшиб ейилса, янада мазалироқ ва тўйимлироқ бўлади. Одам энгил тўяди, танадан чарчоқ тезгина ариб, киши ўзини нечукдир энгил сезади.

Сафиуддин тарвuzдан бир каржгина еди. Лабини қўлининг чеккаси билан артди. Ҳаво ажиб бир салқинлик билан тўлди. Чигирткалар сурони яна ҳам авжга чиқди. Сафиуддин ҳикоясини давом эттирди:

— Бу қадар катта қора тош қаердан келиб қолади деб бошим қотди...

Биз говгум қоронғуда бир-биримизнинг юзимизни кўрмас, фақат чехрамизнинг тархигина аён кўзга ташланарди. Сафиуддиннинг овози андак қалтираб чиқди. Овозида бирмунча маъюслик ҳам йўқ эмасди. Мен саватда боя териб қўйилган, қаҳрабо тус олиб пишган олмаларни келтириб қўйдим. Йигитлар карсиллатиб олма еб ўтиришди.

— Ҳай, десангиз, эшак пайхон қилиб ташламасин, деб, мен қора тош атрофини ўришга тушдим. Ўроқ пишган ўтни шир-шир олади. Бирпасда атрофни ўриб чиқдим. Бир пайт ўроғимнинг ўткир-ярқираб турган учи тошга-е тегиб кетди... Ғалати бўлдим. Ўроқ тошга тегса, қарсиллаб овоз чиқади. Бу сафар ўроқ худди жун тўлдирилган қанорга кириб кетгандай туюлди. Одам жинни бўлиб қолиши мумкин. Аҳ-ҳа! Бундай қарасам, сабил! Ҳалиги ўроқ теккан жой босқондай гуп-гуп уриб турибди. Сочим тикка-тикка бўлиб кетгандир ўшанда! Жинни бўлиб қолиш мумкин. Аҳ-ҳа! Ўзимни дарҳол орқага тортдим. Яна диққат қилиб қарадим. Ҳақиқатан, ўша ўроқ теккан жой отнинг қорнидай уриб турарди.

Кетма-кет калима қайтариб, орқамга тисарилиб, анча нарига ўт оралаб қочиб бордим.

Эшагим бемалол эди. Бошини хушхўр ўтдан кўтармасди. Ҳақиқатан эшакдай меҳнаткаш, тоғга, чўлга мосланган, лекин ўлардай бепарво жонивор топилмайди. Олдига шер келса ҳам, қочмай тураверади. Қўрқув нималигини билмайди бу жонивор.

Анчагача «тош»дан кўзимни узмай тикилиб туравердим. Қимир этмайди! Қуёш кўтарилди. Вақт кетаётгани алам қилди. Бу аҳволда қачон ўриб оламан шунча майдонни! Умуман, биласизми, вақт ўтказишни жиним суймайди. Бекор ўтган фурсатни худо ҳам ёқтирмайди.

Туриб-туриб бояги ваҳимам ўзимга наша қилди. Қуёш чиққанини кўриб бир оз дадиллашдим. Яна «тош»га яқинроқ бордим. У кўзимга ҳалигидан ҳам баҳайбатроқ кўринди. Одам жинни бўлиб қолиши мумкин. Аҳ-ҳа! Тикилдим-тикилдим. Ҳамон «тош»нинг биқини кўтарилиб тушарди. Яна орқага қочдим. Жуда-жуда алам қилди. Нима қилншимни билмай бор овозим билан қичқира тушдим:

— Мен пичанга келганман. Ўт ўришим керак! Ҳой, ким бўлсанг ҳам, қоч! Инс бўлсанг ҳам, қоч! Жин бўлсанг ҳам, қоч! Бу ер меники! Кет менинг еримдан! Сенинг еринг эмас! Сенинг еринг бошқа! Жўна! Жўна! Жўна! Кет менинг еримдан! Кет Кет! Кет! Аллоҳу акбару! Аллоҳу акбару! Йўқол! Йўқол!

Нима деб бақирганларим эсимда йўқ. Бақиравердим. Эшак онда-сонда менга бошини кўтариб ҳайрон бўлиб қараб қўяр, сўнг

яна ғарсиллатиб ўт ейишга машғул бўларди. Қанча вақт ўтди, билмайман. Қуёш тоғ чўққисига азот кўтарилди. Уткир нурлари бениҳоя ярқираб ва кўзни қамаштирарди. Қуёш чиққач, ўт-ўланларнинг ҳиди яна ҳам гуркираб кетди. Одамнинг боши маст бўлгандек ғувилларди.

Офтоб ярақлаб чиқиб безовта қилдими ё ҳадеб чинқириб бақириб-чақириб жонига тегдими, бояги «тош» янада каттайиб, ҳаракатга келди. Каттая-каттая бир маҳал ингичка тождор калласи кўринди. Сўнг аллақандай ингичка чинқироқ овоз чиқардию дарҳол қалин ўтлар орасига шўнғиди. Сал ўтмай қубба ҳам қимирлади. Борган сайин пасайиб-пасайиб, ниҳоят ўтлар оралаб тинимсиз шувиллаган овоз эшитилиб турди. Биласизми...— Сафиуддин ҳикоясидан тўхтаб, атрофга аланглади. Сўнг биз ўтирган ердан эллик-олтмиш қадам наридаги боғнинг бетон плитали деворини кўрсатди:— Узулиги шу ердан, худо билади, ана шу деворгача боради. Унинг тўни хитой иероглифларига ўхшаш нақшлар билан безалган эди. Махлуқ, шувиллай-шувиллай ўтлоқнинг шарқ томонидаги тубсиз ўнғурда кўздан йўқолди. У ёқда ўтлоқ пасая-пасая бориб, сўнг бирдан тугар ва тубсиз қоронғу ўнғир бошланарди. Мен турган жойдан қараса, ўнғир борлиги билинмас, лекин четига бориб кўз солсангиз, таги кўринмас, қоронғу ва қуюқ чакалакзорлар эди.

Олис тоғлар ичида шундай бир нарса бор деб илгари эшитганман, лекин ўзим ишонмас эдим. У баъзан баланд чўққиларга ўралиб ётади ва қуёш чиққанда ёки ой тўлганда кумушдай ярқираб кўриниб қолади, дейишарди.

Анчагача тиззам қалтираб, вужудим шақ-шақ титраб ўзимга келолмай ўтирдим. Сўнг ўт ўришга тушдим... Аҳ-ҳа, одам жинни бўлиб қолиши мумкин!.. Қани, йигитлар, бўлдингларми? Омин қилайлик!

Сафиуддин чиройли дуо қилар экан. Дуодан сўнг улар учовлон боғнинг қоронғу дарвозасидан чиқиб кетдилар.

Тунга чулганган шафтолизорда ёлғиз қолдим. Кўзимга илон миниб кетаётган хитой иероглифлари кўринарди.

ЭЗГУ ИШ

— Сизни биров туртиб турмаса, ўз ихтиёрингиз билан бир иш қилмайсиз,— деди устозим.— Сизга нон едириш учун сариёғ керак. Сизга ош едириш учун дори керак, турп керак. Дўстни йўқлаб бориш зарурлигини кимдир эсингизга солмаса, ҳеч қачон ўз ҳолингизча йўқлаб бормайсиз. Бошига иш тушган танишингизнинг юкини енгиллатишни ҳатто хаёлингизга келтирмайсиз. Лекин

кимдир, унинг юкни енгиллатиш керак эди, деб айтса, сиз, албатта, ўрнингиздан қўзғаласиз... Ва ҳоказо. Табиатингиз шундай. Биров туртмагунча, бир ишга жазм этмайсиз...

Оғир ботди устозимнинг бу таҳлили. Бу таҳлилни эшитганда, ёшим қирқдан ўтган, балки қирқ учга етган эди. Одам боласининг айни ўзгарадиган пайти. Янги дўстлар сайлайдиган, эски ошнолардан айнайдиган ва кўпинча атрофдагилар уни шунинг учун танмай қоладиган палла. Бунинг тушунмасангиз, дўстим менга хиёнат қилди, деб куюниб юраверасиз. Қолбуки, дўстингиз сизга хиёнат қилгани йўқ. У янги давра, янги иш топди, холос. У маълум муддат энди шу янги даврада бўлади. Куйинманг. Бирор мучал ўтиб у яна сизнинг даврангизга қайтади. Лекин энди сиз қишнинг сувига қўл юваётган бўласиз. Асил одамларнинг қадри энди сизга тўла намоён бўлади ва ҳаддан ташқари билинадиган атрофингизда асил одамларнинг йўқлиги. Лекин худди шу паллада ёнингизда бир неча, йўқ деганда, биттагина асил одам садоқат билан турса, бу сизга ҳаётнинг энг буюк инояти ва совғаси деб билинг.

Одамлар кўпинча манфаатлар боис дўст тутинадилар ва бир-бирларига яқинлашадилар. Дўст тутинсаму бирор наф кўрсам, аҳволимни яхшиласам, давлатмандлик охурига шерик бўлсам, қулай амалга минсам, болаларимнинг тақдирларини таъминласам, дейдилар. Бу нарса кўнглининг тубида бўлади ва одамнинг барча савй-ҳаракатларини йўлга солади. Бу ғоятда табиий ҳодиса. Бунинг учун одамларни айблаб бўлмайди. Ахир, биродарлар, кимнинг яхши яшагиси келмайди. Ким ошиғи олчи, омадёр бўлиб юришни истамайди. Айниқса, қирқ ва қирқнинг ўртасига етганда бу истак қаттиқ забтга олади. Манфаатли ҳаётга эришиш турмушингизни шиддат билан ўзгартиради. Ҳатто болаларингиз тақдирларини ҳам ўз ҳолига қўймайсиз. Уларнинг тақдирларини ҳам зудлик билан манфаатли йўлга буриш пайида бўласиз. Улар ўз қобилиятлари ва хоҳишларига кўра эмас, сизнинг жўш урган манфаатларингизга кўра ўқиш ва ишнинг бошини тутадилар. Тўғрироғи, сиз уларга ўзингизча қулай бўлиб кўринган ўқиш ва ишнинг бошини тутқизасиз.

Устозим таҳлилидан сўнг, мен шу ҳақда ўйландим. Нега ҳеч бир ишни ўз ихтиёрим билан мустақил қилолмайдиган бўлиб қолганлигимнинг сабабларини қидирдим.

Нега мен доим ҳомий қидираман? Ахир, ҳамма-ҳамма нарсам бор. Худо мени беҳад бадавлат қилиб яратган. Ақлдан қисмаган, кучдан қисмаган, ер-сувдан, ҳосилдор ерлардан, хазина тоғлардан, хазина саҳролардан қисмаган. Еримнинг ярмидан кўпи саҳро деб ўксимаслигим керак. Чунки ҳали, Худо билади, одам боласи учун саҳродан ҳам гўзалроқ ва бойроқ гўша йўқдир. Қўлим ҳар жойга етади.

Шундай экан, нега яна ҳомий излайман? Суянчиқ қидираман? Мени фалончи ҳимоя қилмаса, яшагандай бўлмайман? Фалончининг ҳимоясига ишонсамгина, ўзимни дадил тутаман? Наҳот, мен шунчалар яланғочман? Наҳот, фалончининг қаноти тагига кирмагунча миқ этиб оғиз очолмайман? Фалончининг қаноти тагидан яланғоч бўйнимни чиқариб қичқирмагунча қичқиргандай бўлмайман? Раббим, менга нима бўлган ахир?

Балким, менинг феълим бут, табиатим тўкис эмасдир? Вужудим ва руҳимни турли камчиликлар ва етишмовчиликлар келириб ётгандир? Балки, шунинг учун ўзимга ишончим йўқдир? Ундай бўлса, қаерда йўқотганман бу ишончини? Нимага бой берганман?

Бу саволларимга тарихимдан осонгина жавоб топаман. Ўзимни ўзим шу билан овутомқчи ва юпатмоқчи бўламан. Ахир, мен бошимни силашларини, мени мақтаб қўйишлари, олқишлашларини жуда-жуда истаيمان-да. Лекин устозим менинг феълимни андак таҳлил қилгандан сўнг мен тарихдан ўзимни оқлайдиган холис ва қулай баҳоналар қидирмай қўйдим. Буни инсонлик шаънимга муносиб билмадим.

Саволларимга жавобни табиатимдан қидириб кўрсам-чи? Табиатимдан, феълимдан, ўзлигимдан топилармикан жавоблар?

Мен ниҳоятда кўп қийналиб яшадим. Қийинчиликлар бошимга дўлдай ёғилди ва охири жонимга тегди. Мен уларга алоҳа кўниқдим ва жўнгина яшашга ўргандим. Ҳеч нарса ҳақида бош қотирмаслик менинг шиорим бўлиб қолди. Мени топтаб ўтсалар ҳам, ҳақорат қилсалар ҳам, устимдан ҳукм юритсалар ҳам, қандай яшашимни кўрсатиб берсалар ҳам индамадим. Ўзимча жўнгина яшайвердим. Бора-бора мен бутунлай юрагимдаги ўтни ҳам, жанговарлигимни ҳам йўқотдим. «Қаттиқ тегманг менга мингбошим...» деган ялинчоқ, ғурур топталган шигирлар айтдим. Худо кечиролса, кечирсин мени. Гуноҳларим беҳад кўп. Худо кечирсин мени. Ғуфрон суйида ювсин мени. Неча юз йил ювса ҳам майли, фақат ғуфрон сувида чўмилтирсин мени!..

Мен ўзимни ўзим қоралашни ғоятда ёмон кўраман. Худо кўрсатмасин! Ўзини ўзи қоралайдиган одам жуда ожиз одам бўлади. Чунки у ўзини ўзи қоралашдан ўзга чора тополмайди. Ўзини ўзи қоралаш Яратганга ҳам ёқмайди. Чунки бу Яратганининг яратганига ишончсизликдан бошқа нарса эмас.

Йўқ, мен ҳеч қачон ўзимни қоралашни хоҳламайман. Бундай қилувчиларни тингламайман, улардан ўзимни йироқ тутаман. Ўзини ўзи қоралаш чорасизлик ва умидсизликнинг энг баттолидир.

Мен муттасил ўзимни ўзим туртиб тураман. Ўзимни ўзим муттасил огоҳлантираман. Ўзимни ўзим тирик бўлишга, ўзимни ўзим йўғиб бўлишга туртиб тураман. Дилимда қаттиққўл ва аёвсиз нозирим сергак туради.

Устозимнинг таҳлилидан сўнг мен ўзимга ўзим шу Нозирни яратдим. Нозир дилимдаги парокандаликни енгиб боряпти. Дилимдаги бу Нозир ташқаридан, Ердан, Самодан тўхтовсиз нидолар қабул қилади. Бамисоли буюк радиотелескоп каби барча нидоларни қайд этади. Тўғри, уларнинг ҳаммасини таҳлил этолмайди, тушунтириб беролмайди. Лекин қайд этади ва эътиборга олади, ўз билим китобига ёзиб қўяди.

Устозимнинг пандидан сўнг мен аввало парокандаликни ўзимга энг қаттол ганим деб билдим. Нега дейсиз? Парокандалик нима ўзи, дейсиз? Парокандаликни тушунтириш осон. Енгиш ва тугатиш қийин.

Биласизми, мен асли яратилишдан жўн ҳам, жоҳил ҳам, лақма ҳам, бефаросат ҳам, қўрқоқ ва ювош ҳам эмасман.

Мен эсимни таниганимдан бери илмга, маърифатга интиламан. Ҳарф ўрганганман. Тошбитиклар битганман. Хотирамни сақлаганман. Маърифат қидириб жаҳон кезганман.

Қачон енгилган бўлсам, жўнлашган, жоҳил тортган бўлсам, барини парокандаликдан орттирганман. Тарқоқлик менинг кучимни қирққан. Тарқоқлик акам билан, укам билан, қавм-қариндошларим билан, дўст-ёронларим билан мени ёв қилиб қўйган, мен улардан узоқлашиб кетганман, уларнинг кулфатларидан севинадиган ва хурсандчиликларидан қайғурадиган бўлиб қолганман. Тарқоқлик ҳар қандай мағрур ва жанговар халқни ҳам енгади. Бунга ишончингиз комил бўлсин. Тарқоқлик бир замонлар яҳудийларни енгди. Ушандан бери улар ҳамон жаҳон пучмоқларида тарқалиб юрадилар. Тарқоқлик бир замонлар арабларни ҳам енгди. Улар ҳамон ўша енгилиш машаққатидан қутулган эмаслар. Тарқоқлик форсларни ҳам, русларни ҳам енгган. Тарқоқлик америкалик ҳиндулар бошларига туганмас кулфатлар солган, тарқоқлик турк элларини эзиб ташлаган, улар мажақланган ўринларидан энди туриб келаётирлар.

Ана шу тарқоқлик...

У одамнинг руҳиятида беҳад оғир излар қолдиради. Тарқоқлик қайси халқнинг бошига тушибдики, у билади: тарқоқлик юртфурушлар, тилфурушлар, одатфурушлар ва бошқа яна бир неча турли-туман «фуруш-фурушлар» учун энг қулай, энг яхши шароит яратиб берган.

Тарқоқликка гирифторм бўлмаган халқдан ҳеч қачон юртфуруш чиқмайди, чиқмаган...

Кеча катта бир халқнинг арбоби тушунтиряпти: биз кичик элларни ҳеч қачон босиб олмаганмиз. Уларнинг ўзлари уч юз йилдан бери, бизни бағрингизга олинг, ерларимизни ерларингизга қўшиб олинг, деб қулоқ-миямизни еб келадилар! Мана, уларга озодлик тегди. Яна бир-бирлари билан тўхтовсиз урушаётирлар, ер таллашиб, обрў таллашиб! Урушиб-урушиб, ўғлонларини қириб-қириб сўнг яна бизнинг қулоқ-миямизни ейдилар: сизсиз яшол-

маймиз. Энди бизни ўзингизга қўшиб олинг. Бизга пушт-паноҳимиз бўлинг! Қараб тулинг, улар келажакда албатта шундай қилдилар. Биз ҳеч кимни босиб олмаганмиз. Ўзлари сўрашган, илтимослар қилишган...

Тарқоқлик ва ожизликдан келадиган жуда оғир таъна мана шу! Хўш, олдин ожизлик бўлганми ёки тарқоқлик? Қай бири олдин бошланган? Аввалда ожизлик бўлган. Аввалда ожизлик бошланган. Тарқоқлик ожизликдан туғилган. Улар замон-замонлар ўтиб ҳам ҳеч қачон бири-биридан ажралмайди, бири-бирига вафосизлик қилмайди. Лекин ожизлик — шаҳзода. Тарқоқлик — подшоҳ. Ожизлик тарқоқликни подшоҳ қилиб кўтарган. Улар бир-бирларидан ажралмас бўлиб боғланганлар.

Шу Ожизлик ўғли Тарқоқлик юрагимни ҳам ўймалаб ташлаган. Парокандалик хаёлларимга, фикрлаш йўсинларимга, миямнинг ҳолатларига кўчган. Фикрларимни бир ҳодиса устида жамлаб олишим жуда қийин. Катта ишларга жазм қилишим ниҳоятда оғир кечади. Сал нарсага бошим қотади. «Бош қотиши» ва ҳар дамда «бошимни қотирма» деб туришим ҳам тарқоқликка ўрганиб қолганимдан, тўғрироғи, парокандаликнинг ожиз қулайликларини бой беришдан чўчиганимдан.

Ҳар қандай мустақил қадам менга азоб беради. Мустақил юрсам, ўпкам йиртилиб кетаётганга ўхшайди.

Шунинг учун ҳар ишда дарров суянчиқ қидираман. Бир нарса бошламасдан бурун дарров ҳомийнинг қошига чопаман. Худо кўрсатмасин, ҳомий мендан юзини ўгирса, нима қиламан? Қўлимдан нима келади? Шунинг учун унинг паноҳида, унинг ҳар қандай хизматларини қилиб кун кўрганим маъқул дейман. Нима қилиб бўлмасин, суянчиғим ва ҳомийнинг кўнглини олиш пайида бўламан. Нима қилиб бўлмасин... Ҳар турли устомонликларим ва ялтоқланишларим ҳам шундан.

— Йўқ, бас!

Устозим дашном бергач, қидириб-қидириб касалимни топдим. Менга эндиликда суянчиқ ва ҳомий керак эмас. Менга юрагимдаги Нозир керак. Юрагим ва фикримга парокандалик эмас, қудратли огоҳлик керак.

Юрагимда тўла ва умумий жиҳод бошладим.

Қандай яшадим?

Қандай яшайман?

Қандай яшашим керак?

Нега умрда ҳосилдор дамлардан кўра ҳосилсиз дамлар кўпроқ бўлди?

Энди ҳар кун, ҳар соат, ҳар сония қўлим, кўзим, дилим, тилим, бошимдан сўрайман: Аллоҳнинг жаннатига келиб не ҳунар қилдинг?

Қай эзгу ишни бошладинг?

Энди қўлимдан сўрасам, қўлимнинг тарихини ёзайми?

Оёғимдан сўрасам, оёғимнинг тарихини ёзайми?

Нигоҳимдан сўрасам, нигоҳнинг тарихини ёзайми? Нималарни кўриб ўтдим, неларни кўролмай ўтдим?

Баҳор айқириб ётарди. Баҳор шамоллари гувиллар ва ўрик гули япроқларини осмонда паррон ўйнатарди.

Устозимнинг ўғитларини ўйлай-ўйлай боққа кириб бордим. Сўқмоқни кесиб ўтган ариқдан сакраб ўтарда кўзимга «шарр» этиб ғўдир шох урилди. Ҳаҳ! Мундоқ қарасам, шафтолининг шох. Новданинг бошидан-оёқ ғуж бўлиб ғунчалар бўртиб турарди. Иигитчалар кўзларига қўнган говмижжалардай... Балки ундаймас. Фақат ойдай тўлган келинчақларгина чимилдиқдан шундай бўртиб чиқадилар.

— Кечир, шафтоли. Пайқамабман сенинг шонли ғунчаларингни.

Кўзимга суртаман ғаюр қорайган новдаларни. Улар ҳеч кимдан сўраб ўтирмай шунча қудрат билан гул очяпти. Бир зум бурун у мен бепарвонинг кўзимни чиқармоқчи бўлди, ахир.

— Эй хаёли тўзғиган, ўтма, ўтма пайқамай бу азал гўзалликни! Ҳатто гуллаган дарахт ёқтирмас хаёлпарокандани!..

Пардадаги қизлар каби бутоғида ғуж жойлашган ғунчалар кўзларимга урдилар:

— Тарк айла қабоҳатни.

Абдулқайyum Йўлдошев

ҚАВМ

Ҳикоя

I

«Мен узоқ яшадим.

Ҳали яна узоқ яшайман.

Ешлигимда жуда кўнгилчан эдим. Шу боис «йиғлоқи» деган тамға ҳам орттириб олганман. Дейлик, ҳинд киноларини шунчаки томоша қила олмасдим, дастлабки ашуланинг майин оҳанглари таралиши билан кўзларимдан дувиллаб ёш қуйилиб келаверарди. Томоша тугар-тугамас, қалампир қўйилгандай қип-қизариб кетган кўзларимни, бўғриққан қовоқларимни яширишга уриниб, мазаҳли ва без нигоҳларга дуч келиб қолмаслик учун кинохонадан отилиб чиқиб кетардим. Якуни фожиали қиссаларни қўлдан қўймай ўқиганим-ўқиган, кўз ёшларимдан сарғайган бутун-бутун саҳифаларни ёдлаб олар эдим. Асл ҳаёт китобларда ва экранлардагина рўй бераётгандек эди, мени қучоғига олган хира замин, хира осмон, хира бинолар, хира табиат, хира одамлар ва хира турмуш эса, оқ ва қора рангларнинггина қоринмасидан ҳосил бўлган қандайдир сўниқ тусда, тобора сўлиб борарди.

Уша даврлар... Уша даврларда мен хаёлот бандаси эдим. Келажгим кафтимдаги саҳифа сатрларидай аниқ ва у бир куни мени оҳанрабо янглиғ бағрига тортиб оладигандай эди. «Мен бошқача яшайман, бошқача!» дердим ўзимга ўзим. Тинмай шунини таъкидлардим. Йўқ, мен айнан қандай яшашимни аниқ-тиниқ тасаввур этолмасдим, аммо қай бир саодатли дақиқадан бошлаб умримни бошқача кечажагига буткул ишонар эдим. Олам сутдай ёғдуга чўмилган оқшомлари қанотли фаришталар қулоқларим тагига келишиб, ёқимли-ёқимли гапларни шивирлаб такрорлардилар, уларнинг иссиқ нафасларидан бошим айланиб, баданим жимирлаб кетарди; саҳар мени булбулларнинг чах-чахи эмас, шабнам эмган ҳарир либосларнинг юзимни оҳиста силаши уйғотарди. Кундузлари текис йўлда ҳам қоқилиб-суриниб юрардим, одамови бўлиб қолган эдим. Ҳамиша ёлғизликни хоҳлардим, ошқозонни тўлдириш учун кунда уч мартаба дастурхон бошида қадалиб ўтириш мен учун азобли, оғир юмушга айланган эди. Арзимаган, асосан, рўзғор икир-чикирларига оид гаплар эски сақичдай ҳадеб чайналаверилган маҳаллар тишимни тишимга

босиб, дод деб юборишдан ўзимни базўр тийиб турардим; давра тарқалганда эса устимдан босиб турган тегирмон тошидан қутулгандай енгил тортардим-да, дарров каталакдай хонамга, мўъжазгина сирли оламимга ошиқардим.

Хаёлотим мени кўкларга олиб чиқиб қўйган, замин эса гуноҳкор бандаларнинг муваққат қўналғасидек туюлар эди. Недандир гижинган, нафрат пичоғи бўғзимга қадалган кезлар дуойи ҳайрим биргина жумладан иборат бўларди: «Эртага бошқача бўлади...»

«Эрта»дан эса дарак йўқ эди...

II

...Ҳасанми, Хусанми — билмадим қай бири, каравотни гичирлатиб ёнбошига ағдариларкан, тишларини гичирлатиб инграб юборди. Бола бечора ёмон туш кўриб босинқираётир-ов. Бир кўнглим бориб озроқ силаб-сийнай, бир пиёла созуқ чой тутай дедиму туришга эринганимдан дарров бу фикримдан қайтиб қўя-қолдим. Боз устига, ярим тунда, кафтдаккина деразадан мўралаб турган тўлин ойнинг ёруғида арвоҳга ўхшаб оппоқ халатда, сочсоқолим патак ҳолида тепасида эгилиб турсам, хўб даҳшатли кўринсам керак ўзиям. Кеча оқшом қўрқувдан юраги ёрилгудай бўлгани ҳам етар.

У, шўрлик болалар-а, шу сарғайиб, илвираб қолган ҳолларида кўнгилларига ҳазил сиққанини буларнинг.

Хаёлларим бўлинган эди. Пастаккина шифтдаги ингичка болорларга, уларнинг орасидан чиқиб қолган қамиш пояларига қараб ётавердим.

Туялар ухламай қўйганимга кўп замонлар бўлган.

Орадан қанча вақт ўтди, билмайман, одатдагидай ички бир турткини илғаб, туришим кераклигини англадим. Сал кескинроқ қимирласам, мойланмаган арава филдирагидай гичирлаётган йиғма каравотдан эҳтиётлик билан тушиб, ташқарига чиқдим. Ҳовли ўртасига, хуфтон палла ивитиб қўйилган ярим машина тупроқ ёнига бордим. Бу ёғи маълум, кўзимни юмиб олиб ҳам бажара-верадиган ишларим. Ҳозир бир пудлик кетмонимни оламан, иштонимнинг болоғини қайириб, сонимгача кўтараман-да, лой қоришга тушаман. Бу ишнинг роса ҳадисини олганман, лойнинг пириман десам ҳам бўлаверади. Ҳозир тайёрлаб қўядиган лойим кун чиқишига бориб, уста новвойнинг хамиридай кўпчиб, пишиб турадики, худо ҳаққи, нон ясаб, тандирга ёпса ҳам бўлаверади. Ўзи ҳам хўп ажойиб сопол нонлар чиқарди-да...

Ювиниб, ҳужрага қайтиб кирдим.

Липиллаб ёнаётган жинчироқнинг пилигини сал кўтариб топчага олиб қўяётган эдим, чойшадан чиқиб турган Ҳасаннингми, Хусаннингми оёғига кўзим тушиб қолди. Товоннинг кўриниши

менга ниманидир эслатгандай бўлди. Чироқни яқинроқ олиб бордим. Товон қақроқ ер мисоли торс-торс ёрилиб кетган эди. Шошиб бошқа товонларни ҳам кўриб чиқдим, қолган учаласи ҳам шундай.

Демак... демак, эгизаклар — менинг ворисларим, издошларим, бундайроқ тилда айтсак, меросхўрларим экан-да!..

У, содда болалар-а, кеча оқшом мендан қўрқиб ўтирмасаларинг ҳам бўларкан-ку, охир-оқибат етиб борар манзилимиз бир, ҳаммамиз бир қавмдан эканмиз-ку... Ахир, эл ҳам билиб айтганда: «Бировга кулма зинҳор...» деб. Ҳозир эса, майли, ётаверинглар ғафлат уйқусида...

У, агар эрталарингни ўзларингга тасвирлаб берсам, мазах қилиб устимдан кулсаларинг керак. Аммо энди қўлларингдан ҳеч нима келмайди, бўлар иш бўлиб, бўёғи кўчган, сизлар жарга қулагансизлар, энди ярим йўлдан ортга кўтарилмоқ инсон имкониятидан ташқаридаги мўъжиза. Кеча оталаринг гердайиб: «Мана, эгиз кўчқорларим ҳам дордай-дордай йигитлар бўлиб қолишган, икки йилдан бери фалончи устага вақт-бемаҳал кўмак бериб туришади, лойга анча-мунча қўллари келиб қолган. Сиз, Уста ака, ёнбошлаб ётиб, чойдан ичиб шуларга йўл-йўриқ кўрсатиб турсангиз бўлди, ишнинг барини ўзлари эплайверади», деганида, мен ҳафтафаҳм бу гаплар шунчаки йўлига айтилди деб ўйлаб, «Хўп-да» деб қўяверибман, калламга бошқа бир ўй келмабди. Энди билсам...

Ортга йўл йўқ, шўрлик эгизаклар, йўл йўқ. Олдинда эса... сизларни чеки-чегараси йўқ бир узун умр кутяптики, бу умрга ҳатто энг ожиз қуллар ҳам ҳавас қилмаган бўлар эдилар...

III

Менда ҳам ҳаммаси шу тахлит бошланган эди. Тахминан шу эгизаклар қатори, ўн икки-ўн уч ёшларда эдим, отам мени биринчи бор лойга олиб чиқди. Ушанда катта акам уйланган ва биз — ўн икки жонли оила икки хонали уйда қисилишиб қолганимиздан, отам томорқамиз ўрнига уч хонаю бир даҳлизли уй солишга қарор қилган эди. Пишиқ ғишт ўша даврларда ҳам анқонинг уруғи эди. Мабодо топилиб қолган тақдирда ҳам нархн осмонда. Шунинг учун май ойининг бошларидан август ойининг охирларигача олтмиш мингдан ошиқроқ ғишт қуйдик. Мен, қандайдир сирли, ғаройиб «ерта»ни тамшаниб кутиб юрган ўспирин, ўшанда илк бор лой илмидан амалий сабоқ олдим.

Эрталаб қуёш чиқар-чиқмас уйғонардик. Бир коса қуртовага нон тўғраб еб олгач, туни билан сувда бўкиб ётган тўрт уяли қолиплардан бирини кўтарардим-да, зинғиллаб бориб қумга бе-лаб келардим. Сўнг акам гувала қилиб ташлаётган лойни юма-лоқлаб икки қўллаб кўтарардим у шахт билан уялардан бирига

урардим. Аввалига бундай пайтлари кўзларим қум-лой заррала-рига тўлиб қоларди. Йўқ, бора-бора тажрибам ортди. Бир уяча-га қанча лой кетишини аниқ чамалайдиган, лойни муштлаб-муштлаб уяларга тўлғизганимдан сўнг ортиқчасини сидириб таш-лашга куч сарфламайдиган бўлдим. Уялар тўлгач, зилдай қолип-ни даст кўтарганча қийшайиб-мийшайиб бориб текис ерга қирра-си билан қўйиб шартта ағдарардим. Бунда тезлик кўп нарсани ҳал қилади. Қолипни секинроқ ағдарсам, суюқ лой оқиб, гишт қийшиқ чиқиб қолиши мумкин. Бора-бора бу юмушни қойилла-тадиган бўлдим.

Ҳали гўр ўсмир эдим, бошқалардан қолмай деб зўриқиб иш-лайверганимдан, ҳафта ўтар-ўтмас беланги бўлиб қолдим. Шун-да меҳрибон оғам қўярда-қўймай мени лойга ўтқазди (одатда, лойда икки кишигина қолардик, қолган акамлар даладан бери келмас, отам юз гектарлик пахта майдонига бригадир, даладаги иши ошиб-тошиб ётар эди). Ростки, қолиплардан шу қадар зада бўлган эдимки, янги вазифага жон-жон деб ўтдим. Ахир, лаънати қолип «чақиб ташлагани» учунгина «эрта»м ҳақида ширин хаёл-лар суролмай қолдим, қолипдан қутулсам бас, яна ҳаммаси эски ўзанига тушиб олади, деб ишонардим-да... Лекин, ёмғирдан қуту-либ дўлга тутилганимни кейинроқ англаб етдим. Аввалига ярим-яланғоч бўлиб олиб, залворлигина кетмонда худди катта одам-дай салмоқ билан лой ағдариш менга анча-мунча нашъали бўлиб туюлди, ҳатто бундай пайтлари атрофга гердайиб қараб ҳам қўярдимки, мана, кўриб қўйинглар, биз ҳам катта одам бўлиб қолдик, дегандай. Боз устига, лой пишитишнинг ўзи бир санъат, уни фақат амалиёт орқалигина эгалласа бўларди. Бора-бора туп-роқнинг саз ёки шўрлигини кафтима олиб эзғиладим биланоқ илғаб оладиган бўлдим, лойнинг суюқ ёки қуюқ бўлганини, унга қанча сув қўйиш ё тупроқ қўйиш лозимлигини оёғимни бир бо-тиришданоқ адашмасдан айтиб берар эдим. Томсувоққа ишла-тиладиган сомон лойнинг-ку пири бўлиб қолдим... Тўғри, улар-нинг барига дарров эришиб қолмадим, орада икки-уч йил ўтиб кетди. Мактабни битирганимда эса, аттестатга қўшиб «Уста» деган лақаб ҳам олган эдим.

Ушанда... Ушанда уйни қуриб битирар-битирмас, август оёқ-ламай туриб молхона қуришга киришилди. Кейин ошхона, девор тиклаш, тандир-ўчоқ дегандай... ишқилиб, лойдан чиқмай қол-дим. Кеч куздан қўни-қўшилларга печкага лой, ҳали ҳаммом қу-риш, ҳали девор таъмири... Бора-бора томсувоққа сомон лой, тандирбоп жунли лой, девор сувоққа қипиқ қўшилган лой, қум-лой... хуллас, Устага айландим-қолдим.

Бир ишим тугар-туғамас бошқасига ёпишардим. Назаримда, энди умрим лой ичида ўтадигандай эди... Уйдагилар эса мендан хурсанд — ҳар қалай, беш-олти танга тушиб турарди. Уй қурдик, тўй қилдик, анча-мунча қарздор бўлиб қолган эдик. Лой қора-

вериб мадорим қуриб, кетмон дастасига суяниб қолган паллаларим, ўзимга ўзим дердимки: қарзлардан қутулиб олайлик; кейин бас қиламан, кейин... бошқача яшайман, бошқача... Қарзлардан қутулиб олсак бўлди эди... Майли, чорасиз ардоқлаб юрган ўйларим вақтинча кўнглимдан ювилиб турсин, энг муҳими — қарзлардан қутулиб олиш, эркин нафас олиш...

Дастлабки йиллари шўр тупроққа, кум-сомонга илашиб тушиб қоладиган шиша синиқлари, қиррали тошлар оёқларимни ярачақага тўлдириб юборди. Бироқ, бора-бора чин Устага айландим, пишдим. Гувала думалатаётганларнинг қўллари кесилиб-тилиниб турган бўлса-да, менинг оёқларим лоақал тирналмайдиган бўлди. «Уста-а, оёқларингиз роса тобланган-да, а!» дейишарди мени ёлловчилар. Мен индамай қўл силтаб қўя қолардим.

Лой қориш ҳар нечук қўл учиди бажариладиган иш эмас, кўп куч талаб қилади. Лой худди зулукдай, вужуддаги бор мадорни сўриб олиб қўяди. Фақат кучли овқатгина сўрилган мадорнинг ўрнини тўлдириши мумкин. Мен таомдан тийилмасдим. Ёлловчиларнинг энг қурумсоқлари ҳам бу борада Ҳотамтой бўлиб кетардилар, доимо еганим олдимда, емаганим ортимда эди. Иссиқ овқатнинг ўзи дастурхонга кунига тўрт маҳал тортиларди, гўшт ҳамиша янги бўларди.

Оқшомлари тўйиб ейилган овқатдан сўнг бошим айланиб ўринга қуларканман, бирон нимани қўлга олиб ўқишдан ёки ойнаи жаҳонни томоша қилишдан, ҳатто овознигордан кўнглим озадиган бўлди. Қават-қават шойи кўрпаларда ястаниб ётарканман, дам олмоқ ва куч йиғмоқ истаги шу қадар қудратли бўлардики, бу ҳукмга итоаткорона бўйсунинишдан ўзга иложим қолмасди. Даврага олиб тепкилаб ташлангандай эзилиб кетган вужудимни ҳаракатлантириш ўлимдан баттар туюларди. Бора-бора бошим ёстиққа тегса, бас, тошдай қотиб ухлайдиган бўлдим... Ярим кечасими, қандайдир ички турткидан уйғониб кетар ва йиллар давомида бир тарзда такрорланавериб такомилга етган, табиий кўникмага айланган ҳаракатлар билан лойни қорардим-да, ювиниб келиб яна ўринга қулардим. Тонг отиб, қуёш чиқар-чиқмас яна ички бир турткидан уйғониб кетардим.

Лекин астойдил тер тўкардим. Шунчаки, хўжакўрсинга ишлай олмасдим, акс ҳолда, овулимизнинг ўзидаёқ «Уста» номига кўз тиккан рақобатчилардан беш-ўнтаси бор...

IV

Лойга «шўнғиганим»нинг нечанчи йили экани аниқ эсимда йўқ. Бир тун лойни қориб, ҳалимдек юмшоқ қилиб тайёрлагач, кетмоннинг сирти билан лой юзасини сулувлардим. Ювиниб қайтарканман, уй бекаси ҳовли ўртасига уюб ёқиб қўйган чиқиндилар култпасини босиб олдим у жон ҳолатда четга отилдим. Қул-

лари ҳар томонга сачраб, тагидан ёнарқуртлардай милтираган қип-қизил чўғлар очилиб қолди. Оёғим таги бутунлай куйди деб ўйлаб офтоба ёнига ҳаққалаб бордим. Узимча, оёғимда сувли пуфакчалар пайдо бўлади, энди бир-икки кун лойга тушолмайдиган бўлдим, тушсам ҳам фақат резина этикда тушаман, деб куйиниб, бир офтоба сувни қуйиб бўлиб қарасам, оёғимга бало ҳам урмабди. Уша-ўша, худди қақраган заминдай торс-торс ёрилиб ётибди. Худди бугун кўрганим Ҳасан-Ҳусанларнинг товонларини сингари...

Орадан икки-уч кун ўтди.

Боаларнинг қилиқларининг ўхшашлигини!

Хўжайиннинг ерга урсанг кўкка сапчийдиган ўн ёшлар чама-сидаги ўғли бор эди. Мана шу болакай ҳам мен билан айнан Ҳасан-Ҳусанларга ўхшаб ҳазиллашмоқчи бўлди, денг. Бир оқшом у мени ухлаб қолди деб ўйлаб, пусибгина келганча оёқ бармоқларим орасига бир парчадан қоғоз қистирди-да, ёқиб юборди. Мен бу ҳазилни билардим.

Болакайнинг фикрича, ётган жойимда оёқларимни кўтариб жон аччиғида бақириб-чақирганча кўринмас «велосипедни ҳайдашим» керак эди... Аввалига сапчиб туриб, «пов» этиб ўт олган қоғозларни ирғитиб юбормоқчи, болакайни эса қулоғидан чўзиб ҳозоламоқчи бўлдим, аммо ниманидир кутгандай жимгина ётавердим. Чунки... чунки кейинги пайтларда оёқларим иссиқ-совуқни сезмай қолаётганини, лойни ҳам энди қўлим билан ушлаб кўришга мажбур бўлаётганимни пайқаб, бундан ажабланиб юрардим-да... Хуллас, кўз қирим билан кузатиб турибман. Болакай оғзи қулоғида, кўзлари чақнаб, энтикиб, ҳозир зўр томоша бўлишини кутарди. Унинг шу қиёфаси билан кеча оқшом Ҳасан-Ҳусанларнинг бир-бирларини туртганларича пиқир-пиқир кулиб турншлари икки томчи сувдай бир-бирига ўхшаш эди. Мен... ётавердим. Оёғимга ловиллаб ёнаётган қоғозларнинг лоақал тафти ўтмаса, нима қилай, ахир? Қоғозлар ёниб бўлганини кўрган болакайнинг кўрқувдан шайтонлашига бир баҳя қолди. Эгизаклар-ку, ҳар қалай, иккита эдилар, бири бирига мадад бўлуви мумкин эди. Бу болакай эса не бўлса бир ўзи бўлди, беш-олти кунгача лабларига учуқ тошиб, мендан четланиб юрди, лекин тунги ҳодиса ҳақида бировга чурқ этиб оғиз очганини сезмадим.

Эртаси кунни чеккароққа ўтиб товонимга игна санчиб, пичоқ билан увалатиб кўриб билдимки, тиззамгача жон асари йўқ. Оёқларимнинг бу қисми доимо лой ичида бўлгани учунми, гўё лойга айланиб қолган эди...

Орадан ойлар ўтди. Менинг кўмагимда аввал лойга, кейин эса гиштга ё сувоқча айланган тупроқ бир жойга йиғилса, балки Миср эҳромлари қадар юксалармиди... Шу билан бирга, мутлоқ таъсирсизлик тиззаларимдан талага қараб ўрмалаб бораётганини ора-сира игнаю пичоқ санчишлар воситасида билиб юрардим. Бу

касбимни ташлаб бошқасига ўтай десам, қўлимда на бир ўзга ҳунар бор, на рағбат. Миям ҳам тобора «ортиқча юк»лардан халос бўлиб, енгиллашиб борар, бир саҳифа китоб мутолаа қилишдан кўра, бир машина тупроқни лойга айлантириш менга осонроқ кўчаётган эди. Бу касбимдан эса, не бўлганда ҳам, эл-улус орасида ҳурматим ва «Уста» деган номимдан ташқари, қўлимга беш-ўн танга ҳам тушиб турарди. Боз устига, мени мардикорликка ёлламоқчи бўлиб юрганлар сон-саноксиз. Қишлоқчилик, ўзбекчилик, деганларидай, бирига бориб бошқасига бормасанг, бунисининг тилини узун қилиб, унисининг дилини оғритиб қўйишим тайин эди.

Бўларича бўлар, дедим-да, ҳаммасига қўл силтадим, игна билан пичоқни қайтиб қўлимга олмадим.

V

Бир бирини қувалаб йиллар ўтди.

Мен дунёни унутдим, дунё — мени.

Бир оқшом пулнинг сассиғига ухлаёлмай чиқадиган хўжайиннинг уйида телевизор томоша қилаётиб, ёнимда ўтирган ҳамжинсларимнинг кўзлари ўт бўлиб чақнаётганига, уларнинг титраб-қақшаганча оч қашқирлардай бенхтиёр экран томон силжиб бораётганларини, фақат менгина бир туким қилт этмасдан ўтирганимни сезиб қолдим. Оғизларидан ҳире сўлақлари дарё бўлиб оқаётган томошабинлар орасидан сирғалиб чиқиб, ҳожатхонага қамалиб олдим-да, ўзимга ўзим қайта-қайта игна санча-санча, баданларимни уқалай-уқалай англадимки, мен энди киндигимга қадар лой одамга айланибман...

Ҳали юрак омон эди.

Ўша, киндигимга қадар лой одамга айланганимни англаган он мен учун беҳад азобли кечди. Худди атайлабдан қилишаётгандай гоҳ отам элчи юборди: «Фалончиникига совчиликка бораверайинми?» Гоҳ акаларим келишади, жўраларининг сингилларини кўкларга кўтаришиб мақташади. Гоҳ янгаларим дугоналарининг илжайиб тушишган рангли суратларини кўрсатишса, гоҳ тенгдошларим гапни ҳа деб қайинсингилларига бураверишади. Мен-чи, мен нима дейишим керак? Ахир...

Бирмунча фурсат ҳужумларни амаллаб қайтариб турдим, аммо бетимни сидириб ташлаб «Э, янга...» ё бўлмаса «Э, ака, не-тай, дард бору, дармон йўқ», дейишга юрагим дов бермади. Ниҳоят, тўнимни елкамга ташладим-да, ҳайё-ҳуйт деганча қишлоқдан бош олиб чиқиб кетдим.

Шундан буён, мана, орадан неча замонлар ўтиб кетди, овулма-овул тентираганим-тентираган. Қўлимда гулдай ҳунарим бор — лой қораман. Бозорим чаққон. То дунёда ғимирлаб турар эканман, бу ҳунар касодга учрамайди.

Рост, аввалига бирор гуноҳим бордай, бўйнимни қисибгина юрардим, бировнинг кўзига тик қарай олмасдим, айниқса, аёлларга кўзим тушиб қолганда ё уларнинг қўнғироқдай овозларини эшитганимда юрагим чидаб бўлмас даражада увишиб оғриб кетарди, шунда дод деб юбормаслик учун жон-жаҳдим билан лабларимни тишлардим, қалтироғимни яшириш учун дарҳол ўзимни ишга урардим, тирқираб қўйилган кўзёшларимни биров кўриб қолмасин дея кетмонни лойга қийшиқроқ уриб, юзимга лойқа сув сачратардим. Ёлғиз қолган кезларим эса, қачонлардир девонаи Машрабдан ўқиган байтни бот-бот такрорлаб, ўзимга ғарибона тасалли топардим:

Ҳама обод бўлди, бўлмадим обод дастингдан,
Ки мен ҳар қайга борсам дод этарман, дод дастингдин,

Аммо, шукрлар бўлсинким, бу изтиробларим узоқ давом этмади — бирми-иккими йил ўтиб, лой кўксимга ҳам ўрмалаб етиб келди...

Ушандан буён сон-саноқсиз хонадонларда бўлдим, сон-саноқсиз тулпроқ уюмларини лойга айлантирдим, сон-саноқсиз пул топиб, уйга юбордим. Почта орқали борадиган мана шу беш-олти сўм пул отамни, онагинамни, ака-янгаларимни қанчалар қувонтиришини яхши билардим, лекин ўзимнинг кўнглимга заррача қувонч олиб келолмасди: мен бефарқлик, лоқайдликнинг тубсиз уммонига чўккан эдим. Овқатланардим-у, оғзимда таомнинг таъминини туймасдим. Ичардим, чанқаганимдангина эмас, ошқозонни тўлдириб туриш учун ҳам ичардим; чекардим, ароқдан ҳам отиб турардим, аммо кўнглим тусаганидан эмас, хўжайин ё бошқаларнинг назарида элдан ажралиб қолмаслик учун, ҳ а м м а қ а т о р и кўриниш учунгина... Ухламасдим, аммо оқшомлари эл қатори ўринга ётардим; кулмасдим, аммо эл кулган палла оғзимни очиб ё тишимнинг оқини кўрсатиб туришини унутмасдим. Йиғлай олмасдим, аммо маъракаларда эл қатори бошимни эгиб, кўзимга дастрўмол босиб туришининг эвини қилардим...

VI

Ҳар овулда менга ҳар хил ёрдамчилар йўлиқарди. Уларнинг бири камгап, бири сафсатабоз, бири ишчану бири дангаса, бири пиёнистаю бири «сўфи», бири тўғрию бири ўғри бўлар, лекин биронтаси эсимда қолмас, юз тузилишлари овул номлари сингари тинимсиз ўзгариб турарди. Тўғриси, мен уларга тузукроқ разм солиб қарашга ҳам ҳафсала қилмасдим. Мен ишлардим, холос; ёрдамчи эса, така бўлса-да, сут берса бўлди эди...

Фақат бир гал...

Қаталақдай уйда олти боласи билан (тиқилишиб яшаётган қўли калтароқ) хўжайиннинг уйда ишлаганимда тупроқ етмай қолди. Ғўзапоя ғарамини суриб, остидаги дўнгликни қазий бошладим шу чоғ, бир олачипор илон шиддат билан биланглаб чиқиб келди-да, зах ерда ўтириб олганча бамайлихотир носвой чекаётган ёрдамчимнинг яланғоч оёғига ўралиб олди. Шундагина ҳамроҳимга синчиклаб разм солдим. Илон ўткир тишларини чайир оёққа ғарчча ботирди, оғзидан бир томчи қоп-қора зардоб оқиб тушди. Ёрдамчим бўлса... чивин чаққанчалик ҳам сесканмади, жойида аввалги алпозда, хотиржам ўтираверди. Мен унинг совуққон юзига қараб, илон захри мутлақо таъсир қилмаганини билдим. Ёрдамчим оғусини тўкиб мадорсизланиб қолган илонни шошмасдан оёғидан олиб, думидан ушлаганча, қулочкашлаб айлантира-айлантира бошини ерга урди, сўнг узунасига ташлаб, қандайдир ёввойи шавқ билан, яланғ оёқ, ғарч-ғарч эзиб ташлади. Сўнг бошини кўтариб, бирданига ранги қув ўчиб кетди. Шунда ёрдамчимнинг ҳам ўзимизнинг қавмимиздан эканлигини, бирок афтидан, ҳали юраги соғ эканлигини тушундим. У бечора бўлса, мендан хавфсиради шекилли, ўзини олиб қочиб юрди-юрди-да, кечқурун ҳатто ҳисоб-китоб қилмасданоқ ғойиб бўлди-қолди. Назаримда, унинг ёши нари борса ўн тўққиз-йигирмаларда эди. Уни ҳам худди мен сингари «ясси товон» дейишиб, ҳарбий хизматга олишмаган чиқар? Гурурлигина йигитга ўхшайди. Ажаб эмаски, яна бир-икки йилдан сўнг, лой киндигига довур етиб боргач,— агар уни ҳаёт билан боғлаб турган моддий ришталар меникчалик мустаҳкам бўлмаса,— у ўзини мошинанинг тагига ташлабми ё икки қулоч арқон кўмагидами бу дунёни тарк этиб қўяқолса. Мен ҳатто уни жуда яхши тушунган ҳам бўлардимки (бундай қарорлар неча мароталаб ўзимнинг кўнглимдан кечган, ахир), йигитча номини пок сақлаш, ўзидан яхши хотира қолдириш истагида «менинг ўлимимга бир қиз айбдор...» мазмунида икки энликкича сирли хат ташлаб кетса...

Мен эса яшайпман. Мен умрзоқ одамман, ҳали кўп яшайман.

VII

...Қаравот яна асабий ғичирлади. Ҳасанми, Ҳусанми — билмадим қай бири яна тишларини ғижирлатиб ингранди.

Кафтдай деразадан ташқарига қарайман. Тонг ёришиб келмоқда. Тезда қуёш ҳам юз кўрсатиб қолса керак.

Қани, Ҳасан-Ҳусанлар, туринглар, тура қолинглар, ворисларим, тура қолинглар. Ҳозир бир косадан қуртовага нон тўғраб еб оламиз-да, ишга киришамиз. Мен аллақачон лойни пишитиб тайёрлаб қўйганман. Сизларга гувала қилиб беравераман, сизлар бўлса қолипларга солиб ғишт қуяверасизлар. Мендан қўрқманг-

лар. Эртами-индинми, сизларни ўзим лойга соламан. Барибир, мен бўлмасам бошқа биров қилади бу ишни. Сизларга нима фарқи бор?

Сизлар ҳам мен каби лойдан бунёд бўлгансизлар ва лойга кетасизлар. Ўзга йўл йўқ...

Агар оталарингнинг кеча тушлик пайтидаги гаплари рост бўлса, қандайдир довдир кимсалар тоғ-тошлар ошиб, ўрмонлар ора-лаб аллақандай қор одамларни қидириб юришганмиш. Вой, хом сут эмган бандалар-эй! Бўлмаса, шундайгина ёнгинасида ўзи билан елкама-елка кун кўраётган бутун бошли лой одамлар қавмини кўрмасмиди...

Туринглар, бўталоқларим, туринглар...»

Мардикор қуруқшаб кетган кафтларини бир-бирига ишқади-да, яктагига тўкилган тупроқни қоқиб ташлаб, безовта уйқуда ётган Ҳасан-Ҳусанларни уйғота бошлади...

Ҳолбуки, Мардикорнинг оти Муслим бўлиб, ёши ўттиз бирда эди; болалигида шоир бўлишни орзу қиларди, бир нималар ёзиб ҳам юрарди...

Абу Наср Форобий

ФОЗИЛ ОДАМЛАР ФАЗИЛАТЛАРИ

Фозиллар шаҳри ҳокимининг фазилатлари

Бундай шаҳарга ҳоким бўладиган одам (Аллоҳдан бошқа) ҳеч кимга бўйсунмаслиги керак. Фозиллар шаҳрининг биринчи бошлиғи шу шаҳар аҳолисига имомлик қилувчи оқил киши бўлиб, у табиатан ўн иккита хислат — фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур. Фозиллар шаҳри ҳокими, аввало, тўрт мучаси соғ-солим бўлиб, ўзига юкланган вазифаларни бажаришида бирор аъзосидаги нуқсон халал бермаслиги лозим, аксинча, у соғ-саломатлиги туфайли бу вазифаларни осон бажариши лозим.

(Иккинчидан), бундай шаҳар ҳокими табиатан нозик фаросатли бўлиб, суҳбатдошининг сўзларини, фикрларини тез тушуниб, тез илғаб олиши, шу соҳада умумий аҳвол қандайлигини равшан тасаввур қила олиши зарур.

(Учинчидан), у англаган, кўрган, эшитган, идрок этган нарсаларни хотирасида тўла-тўқис сақлаб қолиши, барча тафсилотларини унутмаслиги зарур.

(Тўртинчидан), у зеҳни ўткир, зукко бўлиб, ҳар қандай нарсанинг билинар-билинмас аломатларини ва у аломатлар нимани англатишини тез билиб, сезиб олиши зарур.

(Бешинчи), у фикрини равшан тушунтира олиш мақсадида, чиройли сўзлар билан ифодалай олиши зарур.

(Олтинчи), у (устозлардан) таълим олишга, билим, маърифатга ҳавасли бўлиши, ўқиш, ўрганиш жараёнида сира чарчамайдиган, бунинг машаққатидан қочмайдиган бўлиши зарур.

(Еттинчи), таом ейишда, ичимликда, аёлларга яқинлик қилишда очофат эмас, аксинча, ўзини тия оладиган бўлиши, (қимор ёки бошқа) ўйинлардан завқ, ҳузур олишдан узоқ бўлиши зарур.

(Саккизинчи), у ҳақ ва ҳақиқатни, одил ва ҳақгўй одамларни севадиган, ёлғонни ва ёлғончиларни ёмон кўрадиган бўлиши зарур.

(Тўққизинчи), ўз қадрини билувчи ва номус-ориятли одам бўлиши, пасткашликлардан юқори турувчи, туғма олийҳиммат бўлиши, улуғ, олий ишларга интилиши зарур.

(Унинчи), бу дунё молларига, динор ва дирҳамларига қизиқмайдиган (мол-дунё кетидан қувмайдиган) бўлиши зарур.

(Ун биринчи), табиатан адолатпарвар бўлиб, одил одамларни севадиган, истибдод ва жабр-зулми, мустабид ва золимларни ёмон кўрувчи, ўз одамларига ҳам, бегоналарга ҳам ҳақиқат қилувчи, барчани адолатга чақирувчи, ноҳақ жабрланганларга мадад берувчи, барчага яхшиликни ва ўзи суйган гўзалликларни раво кўрувчи бўлиши зарур. Ўзи ҳақ иш олдида ўжарлик қилмай, одил иш тутгани ҳолда ҳар қандай ҳақсизлик ва разолатларга муросасиз бўлиши зарур.

(Ун иккинчи), ўзи зарур деб ҳисоблаган чора-тадбирларни амалга оширишда қатъиятли, саботли, журъатли, жасур бўлиши қўрқоқлик ва ҳадиксирашларга йўл қўймаслиги зарур.

Мана шу барча хислатларнинг бир одамда жамланиши амри маҳол, зеро, бундай туғма фазилатлар соҳиби бўлган одамлар жуда кам учрайди ва улар нодир инсонлардир. Мабодо фозиллар шаҳрида шундай баркамол инсон топилиб қолса, унда юқоридаги фазилатлардан олтитаси ёки бештаси камол топганида ҳам, у ақл ва заковатда беназирлиги туфайли фозиллар шаҳрига раҳбарлик қила олади. Баъзи маҳалларда фозиллар шаҳрида бундай одам йўқ бўлиб қолганида ҳам (вафот этганида ёхуд бошқа жойга кетган вақтида) ана шу имом (ҳоким) ёхуд унинг издошлари (агар мазкур имомдан сўнг бирин-кетин шаҳарга бошлиқ бўлсалар) чиқарган қонун ва тартибларга амал қилинади.

Аввалги имом ўрнига келган кейинги раҳбарда ҳам юқорида айтилган хислатлар — фазилатлар ёшлиқдан шаклланган бўлиши зарур. Ана шунда бу кейинги имомда яна олтита фазилат ҳосил қилиниши зарур.

Биринчи — донишмандлик.

Иккинчи — аввалги имомлар ўрнатган қонунлар ва тартибларни хотирида яхши сақлаб қолиш ва уларга амал қилиши учун қувваи ҳофизага эга бўлиш.

Учинчи — агар аввалги имомлар даврида бирор (ёки бир қанча) соҳага тааллуқли қонун қолмаган бўлса, бундай қонунни ўйлаб топиш учун ижод, ихтиро қилиш қувватига эга бўлиш.

Тўртинчи — ҳозирги ҳақиқий аҳволни тез пайқаб олиш ва келгусида юз берадиган, аввалги имомлар кўзда тутмаган воқеаларни олдиндан кўра билиш учун башоратгўйлик хислатига эга бўлиш. Бу хислат унга халқ фаровонлигини яхшилаш йўлида керак бўлади.

Бешинчи — аввалги имомлар ўрнатган қонунларга, шунингдек, аввалгилардан ибрат олиб, ўзи тўқиб чиқарган қонунларга

халқ амал қилиши учун қизғин сўзлаш (нотиқлик) хислатига эга бўлиши.

Олтинчи — зарур ҳолларда ҳарб ишларига моҳирона раҳбарлик қилиш учун етарли жисмоний қувватга эга бўлиш; ҳам жанг қилишни, ҳам саркарда сифатида жангу жадалга раҳбарлик қилиш учун ҳарбий санъатни яхши билиш.

Мабодо шу хислатларнинг барчасини ўзида жамлаган бир одам топилмаса, лекин икки киши биргалашиб, шу хислатларга эга бўлишса (яъни, бири — доғишманд, иккинчиси — қолган хислатлар соҳиби бўлса) шу икковини фозиллар шахрига раҳбарликка қўйиш зарур. Мабодо бир гуруҳ одамлар биргаликда ана шу хислатларга эга бўлишса (яъни, бирида бу, иккинчисида у, учинчисида яна бошқа хислатлар бўлса), ана шу фозиллар гуруҳини юрт раҳбарлигига қўйиш зарур. Шу гуруҳ аъзолари биргалашиб, ўзаро келишиб ҳаракат қилса, ҳар бири фозил ҳоким бўлиши мумкин. Мабодо бирор замонда фозиллар шахрида ҳокимлик қилаётган бир ёки бир неча кишида бошқа зарур хислатлар бўлса-ю, аммо донишмандлик бўлмаса, фозиллар шахри яхши ҳокимсиз қолади, бундай шаҳар ҳалокатга юз тутади.

Фозиллар шахрининг зидди бўлган шаҳарлар ҳақида

Фозиллар шахрининг зидди бўлган шаҳар — жоҳиллар шахри, беномуслар шахри, айирбошловчилар шахри, адашган залолатдаги одамлар шахридир. Бу шаҳарларнинг вакиллари — айрим одамлар ҳам фозилларнинг зидди бўлган одамлардир.

Жоҳиллар шахрининг аҳолиси бахт-саодатга интилмайди, бахт-саодат нималигини билмайди ҳам. Чунки, жаҳолатдаги одамлар ҳеч қачон бахт топмаган ва бахт-саодатга ишонмайди ҳам. Фаровонликка келсак, жаҳолатдаги одамлар (ҳақиқий ободликни билмасдан) баъзилар назарида бахту давлат бўлиб кўринадиган ўткинчи, юзаки нарсаларни — мол-дунёни, жисмоний лаззатларни, ҳирсу шаҳватни, обрў, амал, шон-шухратни ҳақиқий бахт, фаровонлик деб ўйлайдилар. Шу неъматлардан ҳар бири жаҳолатдаги одамлар назарида ҳаётдан мақсад, бахт-саодат бўлиб кўринади.

Зотан, (моддий ва руҳий) неъматларнинг ҳаммаси биргаликда уйғунлашган чоғдагина ҳақиқий бахт-саодатга эришиш мумкин. Бу неъматларнинг тескариси — тан касалликлари, камбағалчилик, завқ, лаззатлар ва ҳурмат, обрўнинг йўқлиги — бахтсизлик бўлиб кўринади.

Жоҳиллар шахрининг бир қанча турлари бор. Шулардан бири зарурий эҳтиёжлар шахридир. Бундай шаҳар аҳолиси фақат бадан учун зарур бўлган нарсалар: озиқ-овқат, ичимлик, кийим-

кечак, тура̄р жой, жинсий алоқа ҳамда шуларга эришиш учун бир-бирларига ёрдам бериш билангина чекланган одамлардир.

Айирбошловчилар шахрининг аҳолиси тўқчилик ва мол-дунёга эришувда бир-бирларига ўзаро ёрдам беришни ҳаётнинг асосий мақсади деб биладилар.

Разолат (тубанлик) ва бадбахтлик шахри — бундай шахар аҳолиси фақат ейиш, ичишда, жинсий алоқада ҳузур-ҳаловатга эришишга, ҳиссий лаззатлар, ишрат, кайф-сафонинг барча турларига интиладилар.

Обрупарастлар шахри. Бундай шахар аҳолиси ўзаро бир-бирларини мақташни, кўкка кўтаришни яхши кўрадилар. Уларни ўзга халқлар сўзда ҳам, ишда ҳам улуғлашларини истайдилар. Бир-бирларининг олдида ёки бегоналар кўзига улуғвор, шон-шавкатли бўлиб кўринишни хоҳлайдилар. (Бутун дунёни босиб олишга интилган Румо (Рим) империяси пойтахти шундай шахар намунасидир.)

Амалпарастлар, ҳокимиятпарастлар шахри. Бундай шахар аҳолиси барча халқлар уларга бўйсунганини, ўзлари ҳеч кимга бўйсунмасликини хоҳлайдилар. Уларнинг фикру зикри ғалабалар, футуҳатлар нашидасини суришга қаратилгандир.

Шаҳватпарастлар шахри. Бундай шахар аҳолисининг ҳар бири эҳтирослари тизгинини жиловламай, исталганча шаҳват нафсларини, тубан майлларини қондиришга интилади.

Жаҳолатдаги шахарларнинг ҳокимлари ҳам худди шу шахарлар аҳолиси кабидур. Улар ўзи ҳукмронлик қилган шахарларда юқорида санаб ўтилган шахсий истакларини тинимсиз қондиришга интиладилар.

Жаҳолатдаги шахарлар аҳолисининг машғулотлари ҳам юқорида айтилган мақсадларига хизмат қилади.

Беномуслар шахрининг одамлари фозиллар шахри одамларидай бахт-саодатни, Ҳақ таолони, у яратган хилқатларни, ақлни ва бошқа нарсаларни биладилар ва уларга ишонадилар, аммо уларга амал қилмай, юқорида айтганимиз жаҳолатдаги шахарларнинг аҳолисига ўхшаб яшайдилар.

Беқарор шахар. Бундай шахар аҳолисининг назарий қарашлари ва амалий ишлари аввалроқ фозиллар шахри аҳолисининг қарашлари ва ишларига ўхшаш бўлган, аммо кейинчалик бу юртга бегона ғоялар аста кириб олиб, унинг аҳолиси қарашларини бутунлай ўзгартириб юборган.

Адашган шахар аҳолисининг фикрича, бахт-саодатга фақат ўлгандан кейин етишиш мумкин. Аммо, бу шахар халқининг Аллоҳ таоло азза ва жалла ҳақида, у яратган хилқатларга ва фаол ақлга доир фикр-мулоҳазалари, тасаввурлари шу қадар чалкашиб кетганки, бундай тасаввурлар ҳалол яшаш учун асос бўлолмайди, бу (чалкаш) тасаввурлар Аллоҳ яратган хилқатларнинг сувратларини ҳам аслини акс этгирмайди.

Бундай шаҳарнинг биринчи бошлиғи ўзини илоҳий нур соҳиби қилиб кўрсатади, аммо аслида бундай эмас: у ўзининг илоҳийлигини исботлаш учун алдов, риё, кибру ҳаво билан иш тутади.

Бундай шаҳарларнинг ҳокимлари фозиллар шаҳри ҳокимларининг тескарисидир. Шаҳарни бошқариш усуллари ҳам мутлақо қарама-қаршидир. Бу фикр шу шаҳарлар аҳолисига ҳам тааллуқлидир. Фозила шаҳарларнинг бир-бирига издош бўлган имом — бошлиқлари ягона абадий бошлиқнинг ягона руҳини мужассам этадилар. Мабодо бир замонда кўпчилик шундай шаҳарларнинг ҳокимлари яшасалар, улар ҳам биргаликда ягона абадий ҳукмдорни, уларнинг руҳлари эса ягона абадий ҳукмдор руҳини мужассам этадилар. Фозиллар шаҳри одамларидан баъзилари ҳамма учун муштарак (умумий) бўлган билимларни ўрганиб иш юритадилар, баъзилари эса фақат муайян мавқедаги одамлар билиши зарур бўлган билимларни ўрганиш ва иш юритиш билан шуғулланадилар. Бу одамларнинг ҳар бири шундай умумий ва хусусий билимлар ва фаолиятлар орқали саодатга эришадилар. Ҳар бир шахс бахт-саодатга элтувчи фаолият билан қанча узоқроқ ва аввалгидан янада яхшироқ шуғулланаверса, унинг кўнгли, руҳий ҳолати ҳам шунга мувофиқ комилроқ, фозилроқ бўлиб боради. Гўё моҳир хаттот ҳуснихат билан узлуксиз шуғулланаверганда дастхати тобора гўзаллашиб, бундан тобора ўзининг ҳам завқи ошиб бораверганидек, камолот орқали бахт-саодат топишга интилувчи зот ҳам қалби тобора покланиб, яхшиликлар қилганига ўзининг ҳам кўнгли ўсиб, завқи ошиб бораверади. Бундай зотнинг кўнгли — руҳи шу қадар юксалиб, гўзаллашиб, баркамоллашиб борадики, энди унинг руҳи моддий таянчларга ёки воситаларга боғлиқ бўлмай, тобора улардан озод бўлиб боради ва охири моддий ҳолатининг вайронлиги ёки йўқолиши баркамол руҳ учун аҳамиятсиз бўлиб қолади.

Мозийдан нур

Абу Ҳомид Муҳаммад ибн
Муҳаммад ал-Ғаззолий

АЙЙУҲАЛ ВАЛАД¹

(Эй, фарзанд!..)

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм!

Эй, фарзанд, огоҳ бўл, Расулуллоҳнинг умматларига қилган насиҳатлари, хитобларидан бири шундайким: «Аллоҳ таоло бандасини ўз даргоҳидан йироқ қилмоқлигининг белгиси — ул банда ўзига охиратда ҳеч фойда бермайдиган амаллар ила машғул бўлишидир. Ва ул киши умрининг ақалли бир соатини беҳудагарчиликка сарф этса, бас, шунинг ўзи қиёмат куни пушаймон ейишига кифоя. Ва ё бир одамнинг умри қирқ ёшдан ўтса-ю, яхши амаллари ёмон амалидан ортиқ бўлмаса, бу киши ҳам жаҳаннамга ҳозирлик кўраверсин...»

Ушбу ҳадисда аҳли илмлар учун бағоят ибрат бор, эй фарзанд!

Эй, фарзанд, насиҳат қилиш осон, аммо уни қабул қилиш қийин. Зеро, бу насиҳат кўнгил талабига эргашиб юрувчи киши табиатига аччиқ тегади, оғир ботади. Бунинг сабаби — шариятда манъ қилинган нарсалар ўша нафс илгида юрган киши кўнглига маҳбуб ва ёқимлидир. Хусусан, яна илми калом ва мантиқ илминини эҳтиёждан ташқари талаб қилиб, фикҳ илми ила ҳожатдан ортиқча машғул бўлган ва кўнгил тусар дунё ишларига мубтало бўлган кишиларга ҳам насиҳат қилиш оғир кечади. Чунки улар бу «ягона илмимиз Аллоҳни рози қилишга ва жаҳаннамдан қутулишгагина фойда қилади», дея гумон-иштибоҳга берилдилар. Яна «илм бўлгач, амалга ҳожат йўқ» қабалида фикр қиладилар. Бундай фақат илмнинг ўзи билан кифояланиш шариятни инкор қилувчилар эътиқоди бўлиб, улар илм ҳосил бўлса-ю, амал бўлмаса, бу каби илмдан фойда йўқлигини билишмайди. Ҳолбуки, ўқиб ўзлаштирган илмига амал қилмаган одамнинг қиёмат кунидаги азоби икки ҳиссадир. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Ўқиган илми фойда бермаган олимнинг қиёматдаги азоби қаттиқ бўлади». Ривоят қилурларки, Жунайд Бағдодий дунёдан ўтгач, бир киши тушида ул зоти муборакдан: «Эй,

¹ Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолийнинг «Аййуҳал валад» асарини «Бухоро» (1992 й.) нашриёти нашридан қисқартриб олинди.

Абул Қосим, ҳолингиз нечук?» деб сўраган экан. Шунда Бағдодий: «Уқиган иборалар (илмлар) ҳалок бўлди, «буни қил, буни қилма»га ўхшаган ишоралар йўқ бўлди, фақат кечалари туриб ўқиган намозларимизгина фойдага қолди, холос...», деб эмишлар.

Эй, фарзанд, амалда беамал бўлма,
Сўфийлар зикридан бесамар бўлма!..

Башарти юз йил ўрганиб, мингта китобни жамулжам этсангу, амал қилмасанг, Аллоҳнинг раҳматига умидвор бўлишга ҳаққинг йўқ. Инчунин, Аллоҳ Қуръони каримда: «Инсон фақат қилган амаллари орқасидан фойда кўради. Кимки Аллоҳ таолонинг жамолини умид қилса, бас, солиҳ амал қилсин. Зероки, яхши амаллари эвазига мукофот, ёмон амаллари эвазига жазо олгусидир. Иймон келтириб, солиҳ амалларни адо этган кишиларга Фирдавс жаннати мақом бўлгусидир», деб айтган.

Ва яна, эй, фарзанд, бу ҳадисга не дейсан: «Ислом беш амал ила бино қилинди: биринчиси — Худонинг яғоналигига ва Муҳаммаднинг пайғамбарлигига гувоҳлик бериш; иккинчи амал — беш вақт намозни адо этиш; учинчиси — закот бериш; тўртинчиси — Рамазон ойида рўза тутиш; бешинчиси — қуввати етса, киши умрида бир марта ҳаж зиёратини қилишдир».

Шу беш амалнинг аввали — иймон хусусида. Иймон — пайғамбар келтирган ҳукмларни тил билан айтиб, дил билан тасдиқлаб, аъзолар ила амал қилмоқликдан иборат. Қеракли ва фойдали амаллар учун эса беҳисоб далиллар бор. Ва лекин банда фақат Аллоҳ таолога тоат-ибодат қилгандагина ул зоти мукаррамнинг фазлу карами ила жаннатга эришади. «Аллоҳнинг раҳмати фақат ва фақат эзгу амаллар қилгувчиларгагина яқин ҳам лойиқдир».

Агар «Ёлғиз иймон бирла киши жаннатга эришадими?» деб сўралса, «Ҳа», деб айтурмиз. Аммо иймон билан жаннатга эришгунча банда рўпарасида қанчадан-қанча баланд ва машаққатли довонлари бор. Ушбу довонларни ошиб ўтмай жаннатга етмоқ душвор. Уша довонларнинг энг аввали ва хатарлиси «Иймон тоғи»дир. Чунончи, ҳар бир банда умри поёнига иймонни шайтон дастидан саломат етказа олурми ё йўқ — ҳамма гап ана шунда. Агар шу машаққатли ишнинг уددасидан чиқса, қурби етса, шундагина ёлғиз иймон билан (яъни бошқа амалларсиз) жаннатга дохил бўлади. Ҳасан Басрий раҳматуллоҳи алайҳи: «Эрта қиёмат кунида Аллоҳ таоло бандаларига: «Эй бандаларим, фақат Менинг раҳматим ва фазлим билан жаннатга киринг ва қилган амалларингизга яраша улуш олинг. Шунда амалсиз кишилар бундан маҳрум бўлиб, бебаҳра қолурлар», деб айтар экан», деганлар.

Эй, фарзанд, огоҳ бўл, амал қилмасанг, савоб топмайсан. Хикоя: Бани Исроил қабиласида бир киши етмиш йил Аллоҳга тоат-ибодат қилди. Аллоҳ бу киши аҳволидан фаришталарига билдиришни хоҳлаб, бир фариштани хабар бериш учун унинг хузурига йўллади ва дедики: «Бориб айт, шунча ибодати билан ул бандам Менга лойиқ эмасдир». Аллоҳнинг бу гапини фаришта етказди. Шунда ул банда: «Биз ибодат учун яратилдик, ибодат қилиш бизларга вожибдир», деб жавоб берди. Фаришта Аллоҳ истиқболига қайтиб: «Илоҳо, ул бандаг не дегани ўзингга аён-дир», деди. Шунда Аллоҳ айтди: «Ул бандам, Менинг ибодатимдан юз ўгирмади, бас, Мен ҳам ўз фазлу карамим бирла ундан юз ўгирмасман. Эй фаришталарим, гувоҳ бўлинглар. Мен уни мағфират қилдим».

Мана, кўрдинг, бу киши фақат ибодат билан Аллоҳнинг розилигини топди. Ҳадис: «Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам айтдилар: «Қиёмат сўроғидан илгари ўз-ўзингизга ҳисоб бериб туринг. Аллоҳ қиёмат тарозисига қўймасдан олдинроқ ўз амалларингизни ўлчаб юринг...»

«Ақлли киши шул кишики — ақли нафсидан ғолиб келур ва ўлгандан кейин тирилишини билиб, яхши амаллар қилур. Ва аҳмоқ киши шул кишики — нафси хоҳишига эргашиб, яна Аллоҳ мағфират қилишидан умидвор бўлур».

Эй, фарзанд, огоҳ бўл, кечалари китоб мутолаа айлаб, уйқуни ўзингга ҳаром қилдинг. Билмайман, бундай қилишингдан мақсад не? Агар ниятинг дунёвий обрў-эътибор топишу молу мулк тўплаш ё бу фоний дунёда бирон-бир мансаб-лавозим эгаллаш ва ёки яқинларинг ва тенгдошларинг орасида мақтаниш бўлса, унда ҳолингга вой ва яна вой... Ва агар мақсадинг Расулуллоҳ шариятларини тирилтирмоқ ва ёки хулқингни покламоқ ила ёмонликка буюрувчи нафс бўйнини синдирмоқ бўлса, сенга эзгуликлар ва яна эзгуликлар бўлсин! Шоир айтган экан: «Кўзларким, сендан (Аллоҳдан) бошқани деб уйғоқ туриши бекордур. Ва шу кўзларким сендан бошқани йўқотиб йиғласа, абас. Йиғламоқ фақат Аллоҳ учунгина бўлиши лозим».

Эй, фарзанд, Аллоҳнинг амри билан бу дунёда қанча хоҳласанг, шунча яшагил, аммо оқибат уни тарк этурсан. Ўлгандан сўнг ҳолинг мушкул бўлмасин учун бугун фикр қил! Нимаикки хоҳласанг, ўзингга дўст тут, аммо барибир ундан ажраласан. Ва нимаикки амални хоҳласанг, қил, шунга яраша мукофотланурсан. Яхши амалга — яхши ҳукм, ёмон амалга — ёмон ҳукм. [...]

Улуғлик эгаси, улуғ Аллоҳ ҳаққи-ҳурмати мен Исо алайҳиссаломга нозил бўлган Инжилда кўрдим: майитни (мурдани) жаннозага қўйилган вақтдан то қабр бошига элтгунча ундан Аллоҳ ўз улуғлиги билан қирқ савол сўраркан. Энг биринчи саволи, Аллоҳ айтади: «Эй бандам, сен неча йиллар давомида бандалар назари тушадиган жойларни поклаб, тозалаб юрдинг-у, аммо

Менинг назарим тушадиган қалбингни ақалли бирон соат ҳам пок тутмадинг. Мен эса бунга умидвор бўлиб ҳар кун сенинг қалбингга қарайман. Эй бандам, эҳсону карамларимга ўраниб олиб Мендан бошқалар билан нималар қилмадинг. Ҳолбуки, Мендан бошқанинг ёди билан нафас олиш ҳам лойиқ бир иш эмас эди. Гапир ё бир сўз эшита олмайдиган кармисан?!» [...]

Агарчи, сен бугунгача, ва бундан кейин амал қилиб ўтказган ва ўтказадирган кунларингни ислоҳга келтириб, сарҳисоб қилмасанг, қиёмат куни ҳарчанд: «Бизларни дунёга қайтар, энди солиҳ амаллар қилурмиз», деганингда, сенга: «Эй, аҳмоқ, ўзинг-ку ўша дунёдан келдинг, яна не дейсан!» дея жавоб берилади.

Эй, фарзанд, руҳингга ҳиммат қил, нафсингга синиқлик бағишла ва танинг ҳокимлигини маҳв эт, ўлдир! Руҳ улуғ ҳодисаким, у фақат яхши амалларни хоҳлайди, биллоҳ, яхши амал қил, нафсинг буюрган йўлга юрсанг, муқаррар ҳалок бўлурсан. [...]

Абу Бакр Сиддиқ разийаллоҳу анҳу айтдилар: «Бу жасадларким, (бадан) бамисоли қушлар қафаси ва ёҳуд ҳайвонларни қамайдиган оғилхонадир». Бас, сен фикр қил, ҳар иккисининг қайси бирига мансубсен: агар юксакликка учадиган қушлар (яъни, эзгу, ибодатли кишилар — тарж.) жумласидан бўлсанг, Аллоҳ томонидан келадиган «Эй пок нафс!» деган нидони эшитиб, юқорига қараб учгайсен, токи жаннатнинг олий даражаларини қучгайсен!

Бир сабаб бўлиб Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам айтдилар:

«Саъд ибн Муоз оламдан ўтган кун Аллоҳнинг арши ларзага келди, нечукким, анинг пок баданидан чиққан пок руҳи арши аълога кўтарилган эди».

Ва лекин, Аллоҳ сақласин, минбаъд иккинчи тоифа жумласига мансуб бўлма, негаки Аллоҳ айтади: «Бу беимонлар ҳайвонлар каби, балки ҳайвонлардан ҳам ортиқ адашганлардир». Бу ҳолда дунёдан тўғри жаҳаннамга боришдан четда қолмайсан. Ривоят қилинди: «Ҳасан Басрийга муздек сув беришди. У косани қўлига олароқ ҳушидан кетди ва коса ерга тушди. Ҳушига келгач: «Сизга нима бўлди, эй Абу Саид?» деб сўрадилар. Ул зот жавоб қилдилар: «Эрта қиёмат кунда аҳли дўзахларнинг доимий орзуси, оху ноласи — «Эй аҳли жаннатлар, бизга салқин сув беринг!» дейдиган илтижоси ёдимга тушди. Бу ҳолатларнинг хаёлига ҳам дош беролмай ҳушдан кетибман».

Эй, фарзанд, яна шуни билгилки, агар амалсиз ёлғиз илмнинг ўзигина кифоя қилганда эди, Аллоҳ: «Мендан тиловчи (сўровчи), мағфират талаб қилувчи, тавба қилувчи борми?» деб сўрамаган бўларди. [...]

Эй, фарзанд, кечалари таҳажжуд намозларини ўқи! Бизларга кечалари намоз ўқиш Аллоҳ таоло томонидан буюрилган. Яна

Аллоҳ саҳарларда туриб мағфират талаб қилувчи мўъминларни мадҳ этади. Бу борадаги оятлар бизларга шуқр қилишни лозим қилади.

Саҳарларда туриб мағфират сўраш Аллоҳни зикр қилишдир. Муҳаммад алайҳиссалом айтадилар: «Аллоҳ таоло уч овозни дўст тутади. Биринчиси — саҳар мардондаги хўрознинг овози, у одамларни намозга уйғотади. Иккинчиси — Қуръон ўқиган кишиларнинг овози. Учинчиси — саҳарда туриб мағфират тиловчиларнинг овози».

Суфёни Саврий раҳимаҳуллоҳ айтадилар: «Аллоҳ таоло бир шамолни яратди. У шундай шамолки, саҳар вақти эсади ва дунё кезиб, дуолар, зикрларни қудратли, улуғ подшоҳ (худо) ҳузурига кўтариб боради». [...]

Ҳар бир мўъмин-мусулмонга саҳар вақти ухлаб гофиллар гуруҳидан бўлишдан сақланмоқ лозим. Луқмони Ҳаким ўғилларига насиҳат қилиб айтган эканлар: «Эй ўғлон, эрта туришда сендан хўроз зийрак бўлмасин. Ахир, саҳар вақти хўроз қичқирганда ҳам сен уйқуда бўласан!» [...]

Эй, фарзанд, айтар сўзинг ҳам, феъл-атворинг ҳам шариятга хилоф келмаслиги лозим бўлади. Чунки шариятга мувофиқ келмаган илм ҳам, амал ҳам инсонни тўғри йўлдан чалғитувчидир. Ва яна лозимдурки, нодон сўфиларнинг шариятдан ташқари гапларига алаҳсимагайсен. Сен уларнинг сувратига эмас, сийратига боқ. Зероки, бу тасаввуф (сўфийлик) мақоми ибодатга тамом киришмоқ, нафсоний шаҳватни қирқмоқ ва нафс мойил бўлиб турган нимарсани риёзат шамшири бирла чопмоқ ила воқеъ бўлар, нимаики воқеъ — ботиндадир. Ва лекин шариятга қарши сўзлаш ёҳуд шарият ичра бидъат ишлар қилиб, бидъат гапларни оғизга олиш сўфийликдан эмас.

Эй, фарзанд, бу тил яхши-ёмон гапларни сўзловчи бўлса ва бу қалб шаҳвату ғафлат ила тўлган эса, билгилки, бу ҳам бахтсизлик аломатидир. Ҳар қачонки комил ибодат қилиб, ушбу нафсоний иллатларни ўлдирмасанг, қалбинг маърифат нури ила мунаввар бўлмагай, тирилмагай. [...]

Эй, фарзанд, баъзи сўраган масалаларинг «Эҳёу-улум»да тасниф этилган бўлса-да, қуйида қисқача тўхталиб ўтаман.

Эй, фарзанд, (шаръий) амалнинг аввали — эътиқоднинг мустаҳкам бўлсин, уни бидъатдан холи қил! Иккинчиси — қаттиқ тавба айлаб, кейин гуноҳ ишларни қилмагин. Учинчиси — сендан ҳақ даъво қилганларни рози қил, бўйнингда бировнинг ҳақи қолмасин. Тўртинчиси — Аллоҳнинг амрларини адо қилишга етадиган ва сенга охиратда нажот берадиган илм ҳосил қилишинг даркор. Шу миқдордан ортиқча илм олиш вожиб эмас.

Ҳикоя: Шиблий раҳимаҳуллоҳ алайҳ айтадилар: «Тўрт юз пиру муридга хизмат қилиб, тўрт минг ҳадисни ўқиб туширдим. Аммо шу тўрт мингдан фақат биттасини маҳкам тутиб, шу ҳадисга амал

қилдим-да, бошқасига эътибор бермадим. Бошқача айтганда, чуқур ва атрофлича фикр юритиб, иқрор бўлдимки, ўзимнинг жаҳаннамдан нажотиму, шунингдек, аввалу охир илмларнинг бари шу ҳадис маъзига жам-муҷассам экан, бас, ушбу ҳадис билан кифояландим. Ҳадис: Расулulloҳ соллалоҳу алайҳи васаллам баъзи саҳобаларга айтдилар: «Бу дунёда қанча фурсат туришингга қараб иш қилгин, токи ортиқча амаллар билан умрингни беҳудага ўтказма! Ва охиратда қанча муддат туришингга, Аллоҳга не миқдорда муҳтожлигингга ва яна жаҳаннам оловига нечоғли тоқат қила олишингга қараб иш қил!»

Бу ҳадисни чуқур англаб иқрор бўл: жаҳаннам алангасига тоқат қила олмассан, ягона нажот — гуноҳлардан фориғ бўлмоғинг даркор.

Эй, фарзанд, мазкур ҳадиснинг моҳиятига етиб, унга амал қилсанг, сен учун беҳисоб илмларни ўқиб-ўрганишингга ҳожат қолмайди. Кел, Шақиқ Балхийнинг ҳамсуҳбатларидан бўлмиш Ҳотамул Асамдан (Аллоҳ ҳар иккисини раҳмат қилсин) яна бир муқобил ҳикояга қулоқ сол: «Бир куни Шақиқ Ҳотамдан сўрадилар: «Мана, ўттиз йилдирки, сен билан мен ҳамсуҳбат. Айт-чи, шу давр ичида бундан нима наф кўрдинг?» Ҳотам айтдилар: «Шу ўрганган илмимдан саккиз фойда олдим. Умид қиламанки, шу саккиз фойда мени ўтдан (жаҳаннам ўти) сақлашга кифоя қилади». «Бу нечук фойда?» деб сўраганларида, жавоб бердилар: «Биринчи фойда шуки, халққа юз тутдим ва кўрдимки, ҳар бирининг маҳбубия маъшуқи бор. Баъзи маҳбублар то ўлим шарбатини тогтунча ҳамсуҳбатдирлар. Баъзи маҳбуб-маъшуқлар қабр ёқасигача бирга бўлишади. Кейин унинг ёлғиз ўзини (оламдан ўтганини) қабрга қўйиб қайтишади, бирон-бир маҳбуб ёки маъшуқ йўқки, маҳбуби ё маъшуқи билан қабрга кирса... (Оламдан ўтгач) бу маҳбуб ё маъшуқларнинг биронтаси унга ҳамдард ҳам бўлолмайди. Шуларни ўйлаб, ўзимга айтдим: энг афзал маҳбуб улким, киши билан бирга қабрга киради ва ҳамдардлик қилади. Ўзимга эзгу амалдан бошқа садоқатли маҳбубни топмадим ва уни дўст тутдим — токи ул қабримда мен учун ёруғ нур бўлсин ва ёлғиз қолдирмасин.

Иккинчи фойда — халққа юз тутдим ва кўрдимки, барчалари кўнгил тусаган мақомга эргашиб, нафси тилаган нарсаларга ошиқишади. Буни кўриб, Аллоҳ таолонинг шу сўзларини эсладим: «Кимики Аллоҳнинг ҳузурини жавоб беришдан кўрқиб, нафсини ёмон йўллардан қайтарса, албатта, жаннат унинг жойидир». Аниқ билдимки, Қуръон — ҳақ ва рост. Дафъатан Аллоҳнинг ибодатига рози бўлиб, бўйинсунмагунча нафсимга қарши турдим, унга қарши уруш очиб, ёмон тилаклардан қайтаришга энг шимардим.

Учинчи фойда шу бўлдикки, кўп инсонларни кўрдим, мол-дунё учун елиб-югуришади, тўплаган молларини маҳкам ушлаб, хайр-

ли ва савоб ишларга сарфлашмайди. Буни кўриб Аллоҳ таоланинг сўзини эсладим: «Сизларда бўлган молу бойликлар тугайди. Аллоҳ ҳузурдаги бойликлар туганмас». Бу дунёда нимаки бойлик орттирган бўлсам, Аллоҳнинг розилиғи учун барчасини сарф этдим ва унинг ҳузурда менга захира бўлсин деб камбағалларга тарқатдим.

Тўртинчи фойда — баъзи халқни кўрдим: «Бизнинг обрў-иззатимиз қавмимиз ва қариндошларимизнинг кўплиги туфайли», деб шунга мағрурланишади. Баъзи халқлар ўзларининг обрў-иззатлари сабабини моддий бисоти ва фарзандларининг кўплигида кўришади ва бу билан фахрланишади. Бошқалари эса ўз обрў-эътибори баландлиги боисини бировларга зулм қилиб, мол-мулкни зўравонлик билан тортиб олишда деб билса, яна бир тоифа борким, ўз мол-дунёсини нолойиқ жойларга исроф қилиб сарфлашда деб гумон қиладилар. Шунда Аллоҳ таоло сўзи ёдга тушади: «Батаҳқиқ, сизларнинг обрў-иззатли бўлишингиз Аллоҳдан қўрқиб тақво қилганингиздир». Бас, тақвони ихтиёр этиб, Қуръоннинг ҳақ ва ростлиғига иймон келтирдим. Ҳалиги кишиларнинг фикр ва гумонлари ботил ва гофилликларидан далолатдир.

Бешинчи фойда шу бўлдики, инсонларни кўрдим, баъзилари баъзиларини мазаммат, ҳақорат ва ғийбат қилурлар. Бунинг баҳонаси бандаларнинг мол-дунё, мансаб, мартаба учун бир-бировига ҳасад қилишида, деб билдим ва Аллоҳ таолонинг шу сўзларини эсга олдим: «Мен уларнинг бу дунёда тўқис яшамоқлари учун етарли ризқ-насибаларини бўлиб бердим». Билдимки, ризқ-рўз тақсимоги азалдан Аллоҳ таоло томонидан белгиланган экан. Бас, ҳеч бир кишига ҳасад қилмасдан, Аллоҳнинг қисматига рози бўлдим.

Олтинчи фойда шулким, одамларни кўрдим, бир-бировларини ўткинчи дунёнинг мансаб-мартабаси, ҳою ҳаваси туфайли душман тутиб, ўзаро ғараз-адоват сақлайдилар. Шунда Аллоҳнинг сўзини эсладим: «Шайтон сизларнинг душманингиздир. Шайтонни ўзингизга душман деб билинг». Ва билдимки, шайтондан ўзгани душман гумон этмоқ жоиз эмас экан.

Еттинчи фойда бул эрурки, баъзи бир кишиларни кўрдим, егулик, тирикчилик важидан, бойлик тўплаш илинжида жилду жаҳд ила елиб-югуриб, ўзларини ўтга-чўққа уриб, қийнаб юришибди: тирикчилик қиламан, деб ҳаром шубҳалардан ҳам парҳез қилмасдан, қадрини пастга уриб, ўзини хор этиб... Шунда Аллоҳ таоло сўзини хотирладим: «Ёр юзидаги барча махлуқларнинг ризқини берувчи ёлғиз Аллоҳ таолодир». Бас, иқрор бўлдимки, ризқим Аллоҳнинг инон-ихтиёрида экан ва унинг ибодати ила машғул бўлдим. Бошқа тарафлардан умидимни уздим.

Нихоят, саккизинчи фойда бул бўлди: «Қай бир бандани кўрмай суянчиги, таянадигани ўзига ўхшаган яна бир баъда, яъни,

ярәтилмишдирким, шу махлуққа суянади. Баъзиси пулига баъзиси бисотига, баъзиси касб-хунарига ва яна баъзиси, ҳали айтганимдек, ўзига ўхшаган нөчөр махлуқ — ярәтилмишга таянади. Шунда Аллоҳ таолонинг ушбу каломи ёдимга тушди: «Кимики Аллоҳ таолога таваккал қилса (суянса), Аллоҳ уни кифоя қилувчидир. Албатта, Аллоҳ у кишининг ишини мукамал қилувчидир». Батаҳқиқ, Аллоҳ таоло ҳар бир нарса ва ҳодисани ўз тақдири билан ато этган. Бас, Аллоҳ таолога таваккал қилдим — у менинг кифоя қилувчимдир, у менинг онқадар буюк суянчимдир».

Шақиқ Балхий айтдилар: «Мен Таврот, Забур, Инжил ва Қуръонни кўздан кечирдим. Шу тўртгала китоб мана шу саккиз фойдага буюриб, шундан амр қилади. Кимики шу саккиз фойдага амал қилса, шу тўрт самовий китобга амал қилган бўлади». Эй, фарзанд, шу икки ҳикоятдан билдингки, кўп илм эмас, балки кўп амалга муҳтож экансан. Энди сенга ҳақ йўлини тутган, унинг остонасига қадам қўйган киши учун нималар вожиблиги баёнини қиламан.

Билгилки, ҳақ йўлига кирувчи кишига, албатта, комил тарбия бериб, тўғри йўлга бошловчи, муриддаги ёмон хулқларни риёзат ила тозалаб, ўрнига яхши, гўзал хулқларни барқарор этмоғи шайх (устод) учун вожибдир. [...] Чунончи, шайх (эргашган устозинг), аввало, моддий бойлик орттиришдан юз ўгириб, мансаб-мартаба ҳою ҳавасидан воз кечган, Расулulloҳнинг силсилаларига тобеъ бўлиши керак. Ва кам еб, кам ичиб, кўп намоз ўқиб, кўп тоат-ибодат қиладиган, рўза садақаларини бериб, нафсини риёзат ила безаган киши бўлмоғи шарт. Мана шундай комил шайхга эргашиб, ўзингга қуйидаги хулқларни сийрат қилиб ол: сабр-тоқат, шукроналик, Аллоҳга таваккал, самимият, сахийлик, қаноат, нафсий хотиржамлик, ҳилм, тавозеъ, илмпарварлик, ростгўйлик, ҳаёлилик ва вафодорлик... Ушбу хулқлар билан зийнатланган шайх Расулulloҳ нурларидан бир даста нур бўлур, қани Энди шундай шайхга муяссар бўлиб, эргашсанг... Аммо бу каби шайхни топиш қийин, балки кибрити аҳмардан (Кибрити аҳмар — нодир, қимматбаҳо тош) ҳам азизроқдир. Бахти кулиб, кимгаки шундай шайх мушарраф бўлса ва ул шайх қабул этса, ўша мурид ўз навбатида шайхнинг ҳурматини ҳам зоҳиран, ҳам ботинан жойига қўйиши лозим бўлади. [...]

Илгари таъкидлаб ўтганимиздек, мурид ўз нафсига нисбатан муродсиз бўлиб, унга шафқат қилмаслиги даркор. Бунга эса у асосан ёмон, фосиқ одамларнинг суҳбатидан сақланиш билан муяссар бўлади. Ва яна қалбидаги келиб чиқиши жинлардан бўлган шайтон ҳукмронлигини мағлуб этсин. Шундагина унинг қалби шайтоний васвасалардан тоза бўлади. Ҳаммавақт камбағалликни ихтиёр қилсин. Мана шу айтилган панду насиҳатлар тасаввуф йўлига кирмоқчи бўлган мурид учун вожиб қилинди.

Эй, фарзанд, билгилки, тасаввуф икки ишдир: бири — Аллоҳ буюрганидек тўғри юрмоқ, тўғри турмоқ (Мусулмонларга Аллоҳ фарз қилган жамики амалларда — *Тарж.*). Иккинчиси — халқдан четлашмоқ (узлат), яъни, ношаръий ишларда халқдан ажралмоқ.

Кимики Аллоҳ буюрганини тўлиқ адо этса, юриш-туриши, хулқи, одамлар билан муомаласи юмшоқ ва чиройли бўлса, ўша зотни чинакам сўфий дейиш мумкин. Бинобарин, Аллоҳ буюрганидек, тўғри бўлмоқ нафсни Аллоҳ йўлида фидо қилмоқнинг ҳосиласидир. Хулқан озода кишилар билан ширин муомалада бўлишнинг моҳияти шу. Одамларга ўз хоҳиш-ихтиёринини юргизма, балки шариатга хилоф қилмаган ҳолда улар хоҳиш-ихтиёрига нафсини ростлаб, муносабатда бўл.

Эй, фарзанд, бандаликнинг маънисини ҳақида сўрабсан. Бандалик уч асосдан иборат: биринчиси — шариат ишларини давом эттириб, ҳимоя қилмоқ; иккинчиси — Аллоҳнинг тақдири азалик ва қазои қадарига рози бўлмоқ; учинчиси — Аллоҳнинг розилигини талаб қилиб, нафс рози бўладиган нарсаларни тарк қилмоқ.

Яна таваккал ҳақида ҳам сўрабсан. Таваккал раҳмли ва меҳрибон Аллоҳнинг марҳаматига, бандасига берган ваъдаларига ишонч-эътиқодни мустаҳкам қилмоқдан иборат. Бошқача айтганда, дейлик, бир нимани сенга жумлаи олам раво кўрмай, ҳарчанд қайтаришга уринса-да, бироқ, агар тақдирида битилган бўлса, ўша нарса, албатта, сенга насиб этишига ёхуд, аксинча, агар ёзугинда бўлмаса, аҳли жаҳон энг шимарса ҳам бекорлигига ишонмоғингдир.

Эй, фарзанд, яна ихлос ҳақида сўрабсан. Ихлос қилган амалларинг Аллоҳ учун холис бўлиши ва мабодо одамлар сени мақтаса, бундан қалбингда гурур пайдо бўлмаслиги ёхуд мазаммат қилган тақдирда парво қилмаслигингдир. Ахир, амалинг ёлғиз Аллоҳ учун, бандалар учун эмас-ку! Одамлар ҳурмат-иззатинини жойига қўйиб, таъзим бажо келтиришади ва бундан сенда риё пайдо бўлади. Риёни даф этмоқнинг давоси — одамларни Аллоҳнинг қудратига бўйсунган ҳолда кўрмоқ, билмоқки, одамлар сенга ҳақиқий маънодаги роҳат ва машаққат етказа олмаслар, бунга қурблари етмас, балки жонсиз бир нимарса каби ҳисоб қил. Билбакс, халойиқни улуғ ирода соҳибини ва қудратли деб гумон қилсанг, сендан риё узоқлашмайди. Бу риё билан сен Аллоҳ учун эмас, халойиқ учун ибодат қилган бўласан. [...]

Эй, фарзанд, сенга саккиз насиҳат қилурман, қабул эт, токи қилган амалларинг рўзи қиёматда ўзингга душман бўлмасин. Бу саккиз амалдан тўртита риоя қил, қолган тўртасидан воз кеч! Ушбу тарк қилмоқ жоиз бўлган тўрт амалнинг биринчиси — биров билан ҳеч бир масала устида тоқатинг тоқ бўлгунча баҳс-

лашиб, низо чиқадиган даражада тортишма. Чунки бунинг фойдасидан кўра зарари кўпроқ. Риё, ҳасад, кибр, гина, адоват, мағрурланиш ва бошқа иллатлар энг ёмон хулқларнинг манбаидир. Башарти ҳамсуҳбатинг ё сен билан аҳли жамоа ўртасида бир масала чиқиб қолсаю шу муаммонинг ечимсиз кетишини истамай ҳақни изҳор қилмоқчи бўлсанг, бу ҳолда майли, мунозарага руҳсат берилади. Фақат, бунинг икки аломати бор: бири масаланинг ҳужжати, ҳақиқий далили сенинг тилингдан чиқадими ё ҳамсуҳбатинг томонидан изҳор бўладими — жиззакилик қилмай, буни ўзингга ҳақорат билмай, ҳақ гапни тан олишинг лозим. Иккинчиси — баҳс халойиқ қуршовидан кўра, хилват жойда бўлгани маъқул. Негаки, баҳсдан мурод билагонлигингни бошқаларга кўз-кўз қилмоқ эмас, балки Аллоҳнинг ризолигидир.

Билгилки; сен учун мураккаб, бир қадар мушкул бўлган масалаларни олиму донишмандлардан сўраб билмоқ худди оғриқ қалбни ҳозиқ табибга даволатгандек бир гап. Мазкур қийин масала ечилиши билан қалбнинг марази шифо топгандек бўлади.

Эй, фарзанд, ёдингда бўлсин, нодон, жоҳил одамларнинг қалблари касал, бемордирким, уларни даволовчи табиблар, олимлару донишмандлардир. Аммо нодон «олим» бунга қодир эмас. Фақат ҳақиқий, комил (табиб) олимгина, башарти касалнинг шифо топишига кўзи етса, даволай олади, ўз навбатида бемор ҳам муолажани қабул қилади. Мабодо тузалмас қилдга чалинган бўлсачи? Ҳозиқ табиблар муолажани қабул қилмайдиган бундай касални олдиндан билиб, беҳудага овора бўлишмайди.

Эй, фарзанд, билгилки, нодонлик иллати тўрт нав бўлур: фақат бир нави дори-давони қабул қилгувчи, қолган уч нави эса бундан мустасно. Ушбу уч навдан бириси шулки, кимдир сенга ҳасад, ғазабга қоришиқ бир савол берса ва унинг саволига ибоб билан, чиройли жавоб қайтарсанг ё адоватга яхшилик ила муносабатда бўлсанг ҳам, сенга бўлган ғазабу нафрати зиёда бўлаверса... Яхшиси, бундай одамнинг саволига жавоб излаш билан машғул бўлмай, сукут қил: аҳмоққа жавоб — сукут...

Аллоҳ таоло Қуръони каримда хабар беради: «Эй Мухаммад, Қуръондан юз ўгирган кишилардан сен ҳам юз ўгир. Улар бу дунё ҳаётидан бошқани хоҳламайди ва ҳавоий нафсига эргашиб ҳалок бўлади». Дарҳақиқат, ҳасад қилувчи нимаики, неки демасин, бари-барини ўтга ёқади. Бир сабаб бўлиб пайғамбаримиз Мухаммад алайҳиссалом айтдилар: «Олов ўтинни егандек, ҳасад инсондаги барча яхшиликларни еювчидир». Иккинчиси (нодонликнинг иккинчи нави) — муолажани қабул қилмайдиган касаллик бўлиб, бу аҳмоқликдир. Чунончи, Исо алайҳиссалом демишлар: «Улиқни тирилтиришга қурбим етди, илло аҳмоқнинг давосига ожиз қолдим». Аҳмоқ шундай кишиким, қисқагина муддатда ақлий ва шаръий илмлардан нари-бери хабардор бўлади-

да, дуч келган одам билан шу ўрганганлари юзасидан муноза-
рага киришиб, тортишиб юради. [...]

Ваъз айтурда эҳтиёт бўлмоғинг лозим, ваъз айтишдан мақ-
садинг — аҳли мажлисни қойил қолдириб, кайфиятларини ўзгар-
тириб, «Оҳ, қандоқ олиймақом ваъз бўлди!» дея ёқа йиртиб, ўз
меҳр-муҳаббатларини изҳор этмоқларидан иборат бўлмаслиги
даркор. Чунки буларнинг ҳаммаси риёга яқиндир. Риё комил
ғафлатдан туғилади. Балки ваъз ўқишдан асосий мақсадинг халқ-
ни фоний дунёдан охиратга чақириш, гуноҳдан ибодатга, очкўз-
ликдан парҳезкорликка, бахилликдан саховатга, охират гумони-
дан комил ишонч-этиқодга, ғафлатдан ҳушёрликка, кибрдан
тақвога даъват этмоқ бўлсин. Ва улар қалбига охират ишқини
жо-бажо эт, бу ўткинчи дунёга нафрат уйғотиб, унга кўнгил
бермаслиқнинг ва ибодатнинг йўлларини ўргат!

Яна шуниси борки, «Аллоҳнинг карам-марҳамати кенг, раҳ-
мати бисёр» деб халқни мағрурлантириб қўйма! Чунки бундан
улар кўнглида ғурур, ғолиблик туйғуси пайдо бўлади ва шарият
йўлига кирмасдан, Аллоҳ рад этган ишлар билан шуғулланиб,
ёмон хулқлар орттиришади. Бунинг ўрнига дилларига келажак-
да (қийматда) бўладиган даҳшатли ҳодисалар билан қўрқув
бахш эт, шояд ботинларидаги бемаза иллатлар ўзгариб, зоҳир-
ларидаги ёмон амаллар яхши аъмол ила ўрин алмашинса, тоат-
ибодатга меҳру рағбат қўйиб, илгари ҳеч бир тортинмасдан қил-
ган гуноҳларидан тавба қилишса, қайтишса...

Энди (ўша саккиз насиҳатнинг тарк қилишинг лозим бўлган
тўрт амалидан) учинчиси баёнига келдик: подшо, амирлару хон-
ларга ўзингни яқин тутиб, ҳамсуҳбат бўлма ва уларга тамаъ
кўзи билан қарама. Чунки улар билан бирга ўтириш, улфат ту-
тиниш, аралашиб ҳамсуҳбат бўлишда буюк офатлар бор. Ва ма-
бодо бирга ўтириб-туришга маҳкум бўлсанг, ўзингни бундайлар-
ни мақтаб, таъриф-тавсифлашдан йироқ тут! Зеро, фосиқу зо-
лимлар мақталган вақтда Аллоҳ таоло ғазаб қилади. Кимки
золиму фосиқлар умрию мансаб-мартабаси боқийлиги учун дуога
қўл очса, Аллоҳ таоло халқ этган (яратган) ерда туриб гуноҳ
қилишни ўзига раво кўрибди. Ахир, золиму фосиқларнинг гуноҳ-
дан бошқа ишлари йўқ-ку.

Ниҳоят (тарк қилишинг лозим бўлган тўрт амалнинг) охирги-
си: ёдингда бўлғайким, амиру хонлар ҳадясини ҳаргиз қабул
қилмагайсен, агарчи бу ҳалолдан келган бўлса ҳам. Зеро, ҳоким-
лардан қилинган тамаъ динни ҳам, қалбни ҳам бузади. Яъни,
ҳадяларни қабул қиларкансан, бу қилмишинг билан сенда охи-
ратни бериб, дунё олиб қолиш ва ўшалар томонига ён босиш,
халққа қилган жабр-зулмларига розилик, хайрихоҳлик майллари
пайдо бўлади. Бунинг номини фасодкорлик дейдилар. Дейлик,
сен улардан арзимаган миқдорда совғалар қабул қилдинг ҳам.
Шунда ҳалиги мукофотинг «сеҳру жодуси» ила беихтиёр золим-

ларни дўст тутиб қоласан. Золимники дўст тутгач, унинг умри-мартабаси зиёда бўлиши, боқий қолишини хоҳлашинг ҳам табий. Қимики золим ҳукмдорнинг умрию мансаби боқий қолишига тилакдош бўлса, Аллоҳ бандаларига ул ҳоқимнинг зулм етказишига ва оламни хароб этишга розилиги аломатидир. Мана шундай кишилар (ҳоқимлар) билан дўст тутинишинг динни ғорат қилиб, иймон саломатлигини таҳлика остида қолдиришга олиб келади, билки энг зарарли иллатдир бу.

Эй, фарзанд, шайтон ҳийла-найрангига учмаслигинг лозим бўлади. Шайтон сенга: «Золимлардан тиллаю бойликларни олганинг маъқул, улар ёмон йўлларга сарфлагандан кўра, сен бевабечора, камбағал-мискинларга тарқат, заифларга нафақа қил!» дея ҳийла қилади. Сен шайтоннинг бу найрангидан ғофил бўлма, алданма! Чунки бу шайтон шу тариқа кўпгина иймони бут инсонларнинг ҳисобини ҳал қилди. Бу шайтоний васвасада кўпгина яширин офатлар бор. Мабодо мазкур ҳолатлар тўғрисида батафсил билмоқ истасанг, «Эҳёу улум» китобига мурожаат эт.

Энди (ўша саккиз насиҳатнинг риюя қилишинг лозим бўлган тўрт амалидан) биринчиси баёни: Аллоҳ таолога муомала-муносабатинг қандай бўлмоғи керак? Бу шундайки, бамисоли сотиб олган қулинг қай йўсин муомала қилса, сенга маъқул келиб, рози бўлсанг, Аллоҳга ҳам шундай — сендан рози бўладиган тарзда муомалада бўл! Қулингнинг қай бир муомаласидан ранжисанг, Аллоҳ ҳам сенинг шундай муомалангдан рози бўлмайди. Бундай ёмон муомалани Аллоҳга ҳаргиз раво кўрма, ахир, ул зот сенинг ҳақиқий хўжайининг-ку.

Энди тўрт яхши амалнинг иккинчиси: ҳар вақт кишилар билан бир иш қилмоқчи бўлсанг, ўзингга манзур ва маъқул келган нарсани уларга ҳам раво кўр. Чунки ўзига дўст тутган нарсани бошқа бир мусулмон биродарига ҳам соғинмагунча ҳеч бир банданинг иймони комил бўлмайди.

Учинчи насиҳат (амал) қуйидагича: агар мутолаа қилиб, илм олсанг, бу илминг нафсингни поклаб, қалбингни ислоҳга келтирсин. Агар умринг охирлаб қолганини сессанг, мантиқ, усули каломга ўхшаш бефойда илмлар билан машғул бўлма. Чунки бу илмлар охиратда сенга ҳеч фойда бермас. Балки қалбингни шакшубҳадан поклашга, нафсинг сифатларини танишга ва дунё алоқаларидан юз ўгиришга киришмоғинг жоиздир. Токи нафсингни ёмон хулқлардан тозалаб, унга яхши сифатлар билан оройиш бериб, Аллоҳ муҳаббати ила машғул бўлгайсен. Нечукким, пишиб қолган одам ҳеч қанча вақт ўтмай фоний дунёни тарк этмоғи тайин. Шу боис бир кун умринг қолган бўлса ҳам, қалбни мусаффо этиб, нафсни поклашга хизмат этувчи илм билан шуғулланиб қолмоқ зарур.

Эй, фарзанд, шу сўзим ҳамиша қулоғингда бўлсин ва танангда обдан ўйлаб кўр, ундан ҳаттоки нажот топгайсан: агар сенга

«бир ҳафтадан кейин подшоҳ зиёратингга келади», деб хабар беришса, аминманки, шу қисқа вақт ичида олампаҳоқнинг назари тушадиган хоҳ ҳовли-жойинг, хоҳ кийим-кечагингу аъзойи-бада-нинг, хоҳ емиш-емагинг бўлсин — барини ораста этиб, ювиб-тарашдан, «қутлуғ ташриф»га тайёргарлик кўришдан бошқа иш билан шуғулланмайсан. Сен нозикфаҳмсан, нималарга ишора этаётганимни илғаётгандирсан? Зийрак фаҳмга бир сўз, оқилга бир ишора кифоя, дейишади. Ҳар қалай бу дунёнинг подшоҳи учун, унинг назари тушиши мумкин бўлгани учун шунчалар елиб-югурдингу подшоҳларнинг подшоҳи бўлмиш ҳақиқий подшоҳинг — Аллоҳ назари хаёлингга келмадими? Лекин Аллоҳ таолонинг назари қалбдан бошқа жойга тушмайди. Бинобарин, қалбингни дунёнингдан ҳам покроқ, тозароқ тут! Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам айтдилар: «Батаҳқиқ, Аллоҳ сизларнинг сувратларингу амалларингга қарамайди. Унинг нигоҳи қалбларинг ва ниятларингга қаратилгандир». Агар қалбий ҳолатлар борасида билмоқ истасанг, «Эҳёу улум» ва бошқа тасниф этган китобларимга мурожаат қил. Нечукким, қалб илмини билмоқ фарзи айнди. Аллоҳнинг фарзларини адо қилмоққа етарли миқдордан ортиқча таҳорат, намоз илми ва бошқа илмларни олмоқ эса фарзи кифоядир. Аллоҳ таоло сенга тавфиқ берсин, токи бу насихатларимни ботинингга жо-бажо этиб, адосига ўзингни мажбур қилгайсен, фойдасини ўзингда кўргайсен.

Ниҳоят тўртинчи насихат: бир йилга етарли миқдордан ортиқча бойлик тўплама. Инчунин, Расулulloҳ саллоллоҳу алайҳи васаллам баъзи оилалар (хонадонлар) учун нафақа тайёрлар ва айтар эдилар: «Эй раббим, Муҳаммад хонадони нафақасини меъёрида қил: кўп ҳам қилма, кам ҳам...» [...]

Е раббим, бизни тўғри йўлимизда собит, қиёмат пушаймонлигидан соқит, гуноҳларимиз оғирини енгил, яхшилар ҳаётини ризқ ва матлаби кўнгил, ҳалолият ила кифоя ва ҳаромият тажовузидан, ёвузлар ёвузлигидан ҳимоя, ота-она, ака-ука, опа-сингилларимизни қиёмат ҳасратларидан ва жамики мўминну мўминналарни жаҳаннам даҳшатларидан озод қилгайсен!

Эй, азиз, эй, улуг, эй, жумлан олам кузатувчиси, соҳиби қудрат, эй айбу нуқсонларимизни беркитувчи, ҳурматлилар ичра якто соҳиби ҳурмат, эй фазли карами ва раҳмати ила шафқатлилар ичра якто соҳиби шафқат — Аллоҳ! Омин!

Аллоҳнинг марҳамати ва кўмаги ила мухтасар қилинди.

Арабчадан АЛИЖОН БОТИР, ИСРОИЛ СУБҲОНИЙ
ўғирдилар.

ТАНИШТИРУВ СУЗ

Бадиуззамон Саид Нурсий йигирманчи аср Ислом оламининг улкан алломаларидандирлар. У зотнинг номлари гарчи ҳозирча Туркистон аҳлига унча таниқли бўлмаса-да, аслида, нафақат Туркия ва араб мамлакатлари, балки бир қатор насроний юртларида ҳам маълум ва машҳурдир. Жаноби Пайғамбаримиз (с. а. в.) бир ҳадиси шарифларида Ислом оламида ҳар юз йилда бир буюк олимнинг пайдо бўлиши хабарини берган эдилар. Бадиуззамон Саид Нурсий XX асрнинг Аллоҳ берган ана шундай шахсларидандирлар. Исломиятнинг тараққиёти диний ва дунёвий илмларнинг қўшиливи ва тенгма-тенг ўқитилуvidангина рўй беришини кўп такрорлар эканлар. «Мунозарот» исмли асарларида жумладан шундай деганлар: «Виждоннинг зиёси — диний илмлардир. Ақлнинг нури — маданий фанлардир. Иккисининг уйғунлашуvidан ҳақиқат юзага чиқади. Агар ажралса, унда, биринчисида таассуб, иккинчисида ҳийла ва шубҳа туғилади».

Жаноби Ҳақ бу зотни шундай муҳташам, ажиб ва хорико ҳаёт йўлларида кечирганки, худди буюк Усмонли давлатининг олти юз йилдан ортиқ ҳаётини бу зот саксон йиллик умри давомида яшаб ўтгандек. Ҳақ йўлда турли хил ситамли воқеа ва ҳодисаларни бошидан ўтказиб фаолият ва ғайрат кўрсатган бир инсондир.

Бир куни Ван шаҳрининг волийси Тоҳир Пошшо бир газетда босилган мудҳиш хабарни устодга кўрсатади. Газетада Инглиз парламенти мажлисида мустамлака нозирининг қўлда Қуръони Кариймни тутиб туриб: «Токи бу Қуръон мусулмонларнинг қўлида қолар экан, биз уларга ҳақиқий ҳоким бўлмаймиз. Ё Қуръонни олиб ташламоғимиз ёки уларни Қуръондан совутмоғимиз лозим», деган сўзи ёзилган эди. Буни ўқиган устод ҳазратлари: «Қуръоннинг сўнмас ва сўндирилмас маънавий бир қуёш эканини дунёга исбот этажакман ва кўрсатажакман!» дея жиддий бир ғайратга келдилар. Аллоҳнинг инояти билан Қуръоннинг маънавий мўъжизалари у зотга бу йўлда раҳбар, муршид ва устод бўлди.

Хуллас, Нурсийнинг маърифати илоҳийда эришган, тараққиётининг асли асоси, сайри илмининг моҳияти шулардан иборатдир. Ҳар кеча уч соат ёддан ўқиб, уч ойда тўқсон китобни давр этганлар. Бу китоблар Исломиётнинг энг йирик ва асфие мақомига эришган зотларнинг ҳақиқатга доир асарлари эди.

Испартанинг Барла ноҳиясида сургундалик чоғларида «Рисолаи Нур Куллиёти»ни таълиф қила бошлаганлар. «Сўзлар», «Мақтубот», «Ламъалар», «Шуалар», «Асон Мусо», «Ишоротул Иъжоз», «Мунозорот» ва шу сингари китоблардан «Рисолаи Нур Куллиёти» ташкил топади.

Ҳукмингизга ҳавола этилаётган ушбу парча «Сўзлар» китобидан олинган Унинчи Сўз бўлиб, ҳашрни, яъни, охиратнинг борлигини ва ўлгандан сўнг қайта тирилишни ақлий ва мантиқий далиллар билан исботлайди. Ибни Синодай бир доҳий ҳам «Ҳашр — бир нақлий масъаладир, ақл бу йўлда кета олмас», деган, бу масалани энг оддий бир фаҳмга қабул эттирадиган, ҳашрнинг минглаб намуналарини рўйи заминда кўрсатадиган бир асардир.

Ҳашр рисоласи тўғрисида Бадиуззамон ҳазратлари бундай деганлар: «Унинчи Сўз жуда муҳим бир балои мусибатни даф қилди. Фикр ҳуррийати эркинлиги ва жаҳон уруши тебраниши вақтида ҳашрни инкор этган мунофиқлар фурсат топиб, кўп ерларда ваҳимали фикрларини тарғиб қила бошлаганларида Унинчи Сўз пайдо бўлди ва нашр этилди. Атрофга ёйилди. Ҳар ким бу рисолаи жуда шавқ ва қизиқиш билан ўқиди. Даҳрийларнинг кофрона фикрларининг овозини батамом ўчирди».

ҲАШР БАҲСИ

«Рисолаи Нур Куллиёти»дан
Унинчи Сўз

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فَانظُرْ إِلَىٰ آثَارِ رَحْمَتِ اللَّهِ كَيْفَ يُغِيثُ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا إِنَّ ذَٰلِكَ لَمُحِيثٌ
وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

Биродар, Ҳашр ва охиратнинг оддий ва авом тили ила ҳамда очик бир тарзда баёнини истасанг, унда нафсимга қўшилиб ушбу тамсилий ҳикоячага боқ, тингла.

Бир замонлар икки одам Жаннат каби гўзал бир мамлакатга (шу дунёга ишоратдир) йўл оладилар. Қарасалар, ҳамма уй, хона, дўкон эшиклари очик, ҳеч ким уларнинг муҳофазасига диққат қилмаётир. Мол ва пул очикликда, соҳибсиз. У мусофирлардан бири хоҳлаган нарсасига қўлини узатиб, ё ўғирляпти, ё бошқаларнинг молини зўравонларча гасб этипти. Ҳавасига тобеъ бўлиб, ҳар турли зулми, сафоҳатни қилмоқда. Аҳоли ҳам унга кўп илашмаётир. Шунда ҳамроҳи унга дедики:

— Нима қилиясан? Жазо оласан, мени ҳам балога қўясан. Бу моллар давлат молидир. Бу аҳоли бола-чақаси билан ё аскарлик ила машғул, ёки зиммаларига вазифа юкланган маъмурдирлар. Кийимларини ўзгартирган аскар сифатида улар шу ишларда ишлаттирилмоқдалар. Шунинг учун сенга кўп эътибор қилмаётирлар. Аммо интизом қаттиқдир. Ҳар ерда подшоҳнинг телефони бор ва маъмурлари ҳозир. Тезда бориб, омонлик тила,— деди.

Лекин у сарсам қайсарлик қилиб деди:

— Йўқ, булар давлат моли эмас, балки вақф молидир; эгасиздир. Ҳар ким хоҳлаганича сарф эта олади. Бу гўзал нарсалардан фойдаланишни манъ қиладиган ҳеч қандай сабаб кўрмаяпман. Кўзим билан кўрмагунча, ишонмасман,— деди ва файласуфларга ўхшаб кўп сафсата сотди.

Иккиси орасида жиддий бир мунозара бошланди. Аввал у сарсам деди:

— Подшоҳ кимдир? Танимайман.

Сўнгра ҳамроҳи унга жавобан дедики:

— Бир қишлоқ ҳокимсиз бўлмас. Бир игна устасиз бўлмас, соҳибсиз бўла олмас. Бир ҳарф котибсиз бўла олмас, биласан. Шундай экан, ниҳоят даражада мунтазам шу мамлакат қандай қилиб Ҳокимсиз бўлади? Ва ғойибдан ҳар соатда бир поезд¹ қийматли санъатли молларга тўлиб келаётган ва бу ерда бўшатилаётган бу қадар кўп сарват қандай қилиб соҳибсиз бўлсин? Ҳар ерда кўринаётган эълонномалар ва баённомалар ва ҳар мол устидаги муҳр ва белгилар, тамгалар ҳамда ҳар бурчакда қилпираётган байроқлар қандай қилиб моликсиз бўла олади? Англашилмоқдаки, сен бир қисм фаранги² ўқигансан, аммо Исломоғузуларини ўқиёлмаёсан. Боз устига, билгандан ҳам сўрамайсан. Қани, кел, сенга энг буюк Фармонни ўқиб берайин.

— Ҳўп, майли, подшоҳ бор. Лекин менинг бу нарсалардан қисман фойдаланишим унга қандай зарар беради? Хазинасидан нимани йўқотади? Унинг устига, бу ерда ҳифз-мифз йўқ, жазо кўринмаётир.

Ҳамроҳи унга жавобан деди:

— Эй сен, кўриниб турган шу мамлакат бир машқ майдонидир. Ҳам Султоннинг ғаройиб санъатлари намойиш этиладиған машҳаридир. Ҳам муваққат, давомсиз меҳмонхоналаридир. Кўрмаёсанмики, ҳар кун бир тўдаси келяпти, бошқаси кетаяпти, ғойиб бўляпти. Доимо тўлиб, бўшаб турибди. Замонлар ўтиб, бу мамлакат бошқа бир мамлакатга алмаштирилади, бу аҳоли бошқа, диний бир мамлакатга юборилажак. Ва у ерда ҳар ким хизматига муқобил ё жазо, ё мукофот олажакдир,— деди.

Яна у хоин сарсам рад этиб:

— Инонмайман. Бу мамлакатни хароб этиб, бошқа бир мамлакатга алмаштириш ҳеч мумкинми?— деди.

Бунга жавобан ул амин ҳамроҳи деди:

— Модомики, бу қадар қайсарлик ва тамарруд этиясан, кел, ҳадсиз-ҳисобсиз далиллар билан тўла «Ун икки Ҳолат» ёрдамида сенга бир Маҳкамаи Кубро мавжудлигини, бир мукофот ва эҳсон уйи ва бир жазо ва зиндон уйи борлигини, бу мамлакат ҳар кун бир меъёр бўшаб турганидек, бир кун келиб бутунлай бўшатилиб, хароб этилажагини кўрсатайин.

БИРИНЧИ ҲОЛАТ. Ҳеч мумкинмидирки, бир салтанатнинг, хусусан, бундай мухташам бир салтанатнинг гўзал хизмат қилган мутеъларга мукофоти ва исён қилганларга жазоси топилмасин?! Бу ерда йўқ ҳукмидадир, демак, бошқа ерда бир Маҳкамаи Кубро бордир.

ИККИНЧИ ҲОЛАТ. Мана бу йўналишга, ижроатга боқ! Энг фақир, энг занфдан тортиб, то ҳар кимга нақадар мукамал, му-

¹ Йилга ишора этиляпти. Ҳа, баҳор ризқларнинг маҳзани ва ғойибдан келаётган бир вагон ҳукмидадир.

² Оврупо фалсафаси назарда тутиляпти. (Мутаржим.)

каллаф ризқ берилаётир. Қимсасиз ҳасталар қандай гўзал парваришланмоқда. Ҳам уларга ғоят қийматли ва шоҳона таомлар, идишлар, безакли нишонлар, зийнатли либослар, муҳташам зиёфатлар бордир. Қара, сен каби сарсамлардан бошқа ҳамма ўз вазифасига ғоят диққат-ла қарайди. Ҳеч кимса заррача ҳаддидан ошмайди. Энг буюк шахс энг буюк бир итоат ва мутавозеълик билан бир хавф ва ҳайбат остида хизмат қилади. Демак, бу салтанат соҳибининг жуда буюк бир карами, жуда чексиз бир марҳамати бор. Ҳам ғоят буюк иззати, ғоят жалолли бир ҳайсийяти, номуси бордир. Қолбуки, карам инъом этишни истайди. Марҳамат эса, адабсизларнинг бир адабини беришни истайди. Қолбуки, бу мамлакатда у марҳаматга, у номусга лойиқ ишларнинг мингдан бири ҳам қилинмаётир. Золим иззатида, мазлум зиллатида қолган ҳолида бу ердан кўчиб кетмоқдалар.

Демак, иш бир Маҳкамаи Куброга қолдирилмоқда.

УЧИНЧИ ҲОЛАТ. Қара, бу мамлакатда ишлар нақадар олий бир ҳикмат ва бир интизом билан юряпти. Ҳам нақадар ҳақиқий бир адолат, бир мезон ила муомалалар қилиняпти. Аслида, ҳукуматнинг ҳикмати салтанатнинг ҳимоя қавотларига илтижо этувчи мулажрийларнинг илтифотини истайди. Адолат эса, токи ҳукуматнинг ҳайсийяти, салтанатнинг ҳашамаги муҳофаза этилсин учун райийат ҳуқуқининг муҳофазасини истайди.

Қолбуки, бу ерларда у ҳикматга, у адолатга лойиқ ҳукмларнинг мингдан бири ҳам ижро қилинмаётир. Сенинг каби сарсамларнинг кўпи тегишли жазосини олмасдан бу дунёдан кўчиб кетмоқдалар.

Демак, иш бир Маҳкамаи Куброга қолдирилмоқда...

ТУРТИНЧИ ҲОЛАТ. Қара, сон-саноксиз бу кўрғазмаларда намоён бўлган мислсиз мужавҳарот, бу дастурхонлардаги тенгсиз таомлар бу ерлар подшоҳининг чексиз бир саховати ва ҳисобсиз мўл хазиналари борлигини кўрсатади. Бундай бир саховат ва битмас хазиналар эса, доимий ва кўнгилдаги ҳамма нарса муҳайё бўлган бир зиёфатгоҳ бўлишини тақозо этади. Ҳам истайдикки, ул зиёфатдан лаззат олганлар у ерда яна бардавом қолсинлар. Токи завод ва фироқ билан алам чекмасинлар. Чунки аламнинг заволи лаззат бўлгани каби, лаззатнинг заволи ҳам аламдир. Бу кўрғазмаларга боқ! Ва бу эълонларга диққат қил! Ва бу далолат этгувчиларга қулоқ берки, улар мўъжизакор бир подшоҳнинг антиқа санъатларини ташкил ва ташҳир этмоқдалар. Камолотини намоиш қилмоқдалар. Мислсиз жамоли маънавийсини баён этмоқдалар. Ҳусни маҳфийсининг латоифидан баҳс қурмоқдалар. Демак, Унинг жуда муҳим ҳайрат бергувчи камолоти ва жамоли маънавийси бордир. Пинҳоний қусурсиз камол эса, тақдирловчи, истеҳсон этгувчи, «Машаоллоҳ!» деб томоша қилгувчиларнинг бошларида маълум ва машҳур қилинишини истайди. Маҳфий, мислсиз жамол ҳам кўришни ва кўринишни истайди. Яъни, ўз

жамолини икки жиҳат ила: яъни, бири — турли хил ойиналарда шахсан кўришни; дигари — муштоқ томошабин ва ҳайратда қолган мақтовчиларнинг кўзи билан мушоҳада этишни истайди. Ҳам кўрмоқни, ҳам кўринмоқни, ҳам доимий мушоҳадани ва ҳам абадий ишқодни истайди. Ҳам ул доимий жамол муштоқ томошабин билан истеҳсон этгувчиларнинг давомий бор бўлишларини истайди. Чунки доимий бир жамол ўткинчи муштоққа рози бўла олмайди. Зеро, қайтиб келмаслик шарти билан заволга маҳкум бўлган бир томошабиннинг муҳаббати заволнинг тасавури ила адоватга айланади. Ҳайрат ва ҳурмати ҳақоратга мойил бўлиб қолади. Чунки инсон билолмаган ва етишолмаган нарчасига душмандир. Ҳолбуки, бу дунё меҳмонхоналаридан ҳамма тезда кетиб ғойиб бўлмоқдалар. У камол ва у жамолнинг бир нурига, ҳатто заиф бир соясига бир онгина боқиб, тўймасдан кетмоқдалар.

Демак, бир доимий сайронгоҳ сари кетмоқдалар...

БЕШИНЧИ ҲОЛАТ. Қара, бу ишлар ичинда у мислсиз Зотнинг жуда буюк бир шафқати борлиги кўринмоқда. Чунки ҳар мусибатзадага мадад учун югураётир. Ҳар саволга ва талабларга жавоб бераётир. Ҳатто, қара, энг оддий бир райийатининг энг кичик бир ҳожатини-да кўрса, шафқат билан ҳожатбарорлик қилаётир. Бир чўпоннинг бир қўйининг бир оёғи лат еса ҳам, ё малҳам, ё бойтар юбораётир.

Юр, борайлик, ана у оролда катта бир йиғин бўляпти. Бутун мамлакатнинг энг шарафли инсонлари у ерда тўпланмишлар. Қара, жуда буюк бир нишон эгаси бўлган бир Ёвари Акром бир нутқ ўқияпти ва шафқатли подшоҳидан бир нарсаларни истаяпти. Бутун аҳоли: «Ҳа, ҳа, биз ҳам истаймиз», деяётирлар. Уни тасдиқ ва таъйид қилаётирлар.

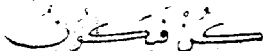
Энди, тингла, подшоҳнинг бу севгилиси демоқдаки: «Эй бизни неъматлари ила парварिश қилган султонимиз! Бизга кўрсатган намуналаринг ва сояларингнинг аслларини, манбаъларини ҳам кўрсат. Ва бизни Олий салтанатингга жалб эт. Бизни бу қўлларда маҳв эттирма. Бизни ҳузурингга ол. Бизга марҳамат эт. Бу ерда бизга тоттирган лазиз неъматларингни у ерда едир. Бизни завол ва табъийд ила азоблама. Сенга муштоқ ва муташаккир ушбу мутеъ райийатингни бебош қолдириб, иъдом этма», демоқда ва бениҳоя ёлвормоқда. Сен ҳам эшитиб турибсан. Ажабо, бу қадар шафқатли ва қудратли бир подшоҳ энг оддий бир одамнинг энг кичик бир орзуини аҳамияткорлик билан бажо келтириб, аммо энг севгили бир Ёвари Акромининг энг гўзал бир мақсудини бажо келтирмаслиги ҳеч мумкинми? Ҳолбуки, у севгилининг мақсуди барчанинг ҳам мақсудидир. Подшоҳнинг ҳам розилиги, ҳам марҳамати ва адолатининг муқтазосидир. Ҳам бажо келтиришлик Унга роҳатдир, оғир эмасдир. Бу меҳмонхоналардаги муваққат нуҳдатгоҳлар қадар оғир келмас. Модомики намуналарини кўрсатиш учун беш-олти кунлик сайронгоҳларга бу қадар кўп мас-

раф кетказиб, бу мамлакатни бунёд этган экан, албатта, ҳақиқий хазиналарни, камолотини, ҳунарларини мақорри салтанатида шундай бир тарзда кўрсатажак ва шундай сайронгоҳлар очажакки, ақлларни ҳайратда қолдиражакдир.

Демак, бу имтиҳон майдонидагилар ўз ҳолларига ташлаб қўйилган эмаслар, саодат саройлари ёки зиндонлар уларни кутмоқда...

ОЛТИНЧИ ҲОЛАТ. Хуллас, кел ва кўр: бу муҳташам поездлар, тайёралар, жиҳозлар, омборлар, кўргазмалар, ижроатлар парда орқасида жуда муҳташам бир салтанат борлигини² кўрсатиб ҳукм этмоқдалар. Бундай бир салтанат ўзига лойиқ бир райийат бўлишини истади. Дарҳақиқат, кўряпсанки, бутун райийат бу меҳмонхонада тўпланмишлар. Меҳмонхона эса ҳар куни тўлиб-бўшаб турибди. Ҳам бугун райийат машқ учун бу имтиҳон майдонида ҳозирдирлар. Майдон эса ҳар соат алмаштирилмоқда. Ҳам бутун райийат подшоҳнинг қийматли эҳсонларининг намуналарини ва хориқо санъатларининг антиқаларини кўргазмаларда томоша қилиш учун бу ташҳиргоҳда бир неча дақиқа тўхтаб, сайр этмоқдалар. Машҳар эса ҳар дақиқада ҳаракатда; кетганлар келмас, келганлар кетар. Хуллас, бу ҳол, бу вазият қатъий равишда кўрсатаётирки, бу меҳмонхона ва бу майдон ва бу машҳарларнинг орқасида доимий саройлар, барқарор масканлар, бундаги намуна ва суратларнинг ҳолис ва юксак асллари ила тўла боғ ва хазиналар бордир.

² Масалан: дейлик, бу замоннинг машқ майдонида ҳарбий усулда: «Қурол ол, найза тақ!» амрига мувофиқ улкан бир лашкар бошдан-охир тиканли бир чағалзорга ўхшаб қолади, ҳар байрамда эса: «Ҳарбий либосларингизни кийиб, нишонларингизни тақингиз!» амри билан бошдан-оёқ турфа гуллар очган зийнатли бир боғчани тасвир этади. Худди шунингдек, рўйи замин майдонида Султони Азалийнинг ниҳоясиз аскарларидан ҳисобланган фаришта, жин ва инс ҳамда ҳайвонлар ва ҳатто онгсиз ўсимликлар тоифаси ҳам ҳифзи ҳаёт жиҳоди

учун амри ва «Мудофаага ҳозирланингиз, қуролларингизни

гизни ва жиҳозларингизни тақингиз!» деган Илоҳий Амри олгандир ва бугун тиканли дарахтлар ва ўсимликлар найзачаларини таққан онларида замин бошдан-оёқ айнан найзодор муҳташам бир лашкаргоҳга ўхшаб қолади.

Ҳам баҳорнинг ҳар бир куни, ҳар бир ҳафтаси бир наботот тоифасининг бир байрами ҳоқиқатдир. Шу боис ҳар бир тоифа ўзига эҳсон этилган султоннинг гўзал ҳадяларини кўз-кўз қилиш учун, номойишдан ўтаётган бир қўшин каби, кўкракларидagi бу безакли нишонларни у Султони Азалийнинг назари шуҳуд ва ишҳодига олиб чиқаётир ва шундай бир вазиятни кўрсатаётирлар. Бу билан бутун наботот ва дарахтлар гўё: «Санъати Раббонийа безакларини ҳамда чечак ва мева деб аталган Фитрати Илоҳийнинг нишонларидан тақингиз, гуллар очингиз!» деган Амри Раббонийани тингламоқдаларки, шу рўйи замин ҳам ғоят муҳташам бир байрам куниди шоҳона қўшинлар номойишида ялтироқ либослари ва безакли нишонлари порлаб турган бир лашкаргоҳни эслатади.

Хуллас, бу даражада ҳикматли ва интизомли жиҳозот ва зийнатлар, албатта, ниҳоясиз буюдйр бир султоннинг, ғоят даражада ҳақийм бир ҳокимнинг амри билан бўлишини кўзи орашларга кўрсатаётир.

Демак, бу ердаги тиришишлар ўшалар учундир. Бу ерда ишлатади, у ерда ҳақини беради. У ерда ҳар кимнинг ўз истеъдоди-га кўра бир саодати бор...

ЕТТИНЧИ ҲОЛАТ. Кел, бир оз кезайлик. Бу маданий аҳоли ичиде не бор, не йўқ — кўрайлик. Мана, қара! Ҳар ерда, ҳар бурчакда суратгир асбоблар ўрнатилган, суратга тушироқдалар. Ҳар ерда турли котиблар ўтирибдилар, нималарнидир ёзмоқдалар. Ҳар ҳодисани қайд этмоқдалар. Энг аҳамиятсиз бир хизматни, энг оддий бир воқеани-да кўздан қочирмаяптилар. Ҳо-ов анов юксак тоғда подшоҳга махсус катта суратгир асбоб ўрнатилган-дирки³, бугун бу атрофда кетаётган ҳар бир жараёни суратга олмақда. Демак, у Зот: «Мамлакатимда кечаётган бутун муомала ва ишлар забт этилсин!» деб амр этмиш. Демак, бу дегани — у Зоти Муаззам бутун ҳодисотни қайд эттиради ва суратини олади, деганидир.

Хуллас, бу диққатли ҳифз ва муҳофаза, албатта, бир ҳисоб учундир. Энди ўйлагин: энг оддий райийатнинг энг оддий муомалаларига-да аҳамиятсизлик қилмаган бир Ҳакийми Ҳафийз, ҳеч мумкинмидирки, райийатнинг энг катталарининг энг катта амалларини муҳофаза этмасин, ҳисоб-китоб қилмасин, мукофот ва жазо бермасин?! Ҳолбуки, у зотнинг иззатига ва ғайратига тегадиган, марҳаматининг шаънига ҳеч тўғри келмайдиган муомалалар ул катталардан содир бўлмоқда, лекин бу ерда жазога йўлиқтирмаётир.

Демак, иш бир Маҳкаман Куброга қолдирилмоқда...

САККИЗИНЧИ ҲОЛАТ. Кел, Ундан келган бу фармонларни сенга ўқиб берайин. Қара: «Сизларни у ердан олиб, мақорри салтанатимга келтиражакман ва мутеъларни масъуд, осийларни маҳбус этажакман. У муваққат ерни хароб этиб, абадий саройларни, зиндонларни ўз ичига олган бошқа бир мамлакат барпо этажакман», дея муқаррар равишда ваъда қилмоқда ва шиддатли тарзда таҳдид этмоқда. Ваъда қилган нарсалари у Зот учун ғоят роҳатдир. Райийати учун ғоят муҳимдир. Ваъдасига хилоф ҳаракат этиш эса, иқтидорининг иззатига ғоятда зиддир. Хуллас,

³ Бу ҳолат ишора этган маъноларнинг бир қисми «Еттинчи Ҳақиқат»да баён этилган. Фақат, бу ердаги «подшоҳга махсус катта бир суратгир асбоб» деган жумла зимнидаги ишорат ва ҳақиқат «Лавҳи Маҳфуз» деганидир. Лавҳи Маҳфуз борлигининг ҳақиқати «Йигирма олтинчи Сўз»да шундай исбот этилган: кичик-кичик жуздонлар каттакон бир қутининг мавжудлигини билдиргани, кичик-кичик бир васиқалар бир катта дафтarning борлигидан дарақ бергани ва кичик томчиларнинг мўллиги катта бир сув манбаъининг борлигини кўрсатгани сингари кичик-кичик жуздонлар суратида, ҳам биттадан кичик Лавҳи Маҳфуз маъноснда, ҳам катта Лавҳи Маҳфузни ёзадиган қаламдан томчилаган кичик-кичик нуқталар шаклидаги инсонийятнинг ҳофиза қувватлари, дарахтларнинг мевалари, меваларнинг данаклари, уруғлари, албатта, бир Ҳофизан Куброни, бир дафтари акбарни, бир Лавҳи Маҳфузи Аъзамнинг борлигини билдиради, хабар беради, исбот қилади. Балки ақллarga қатъий кўрсатади...

боқ, эй сарсам! Сен ёлғончи ваҳимангни, бемаъни ақлингни, алдатгувчи нафсингни тасдиқлаяпсан. Ва ҳеч бир важҳи-ла хулф ва хилофга мажбуриййати бўлмаган, хилофлик ҳеч бир жиҳатдан мартабасига ярашмаган ва барча кўринган ишлар сидқига гувоҳлик бераётган бир Зотни ёлғонга чиқаряпсан. Албатта, буюк бир жазога лойиқ бўласан. Сен мисоли бир шундай йўловчига ўхшайсанки, у йўловчи қуёшнинг зиёсидан кўзини беркитиб, хаёлига назар солади, ваҳми эса, бир тилла қўнғиз каби, бош қисмидаги ёруғлиги ила даҳшатли йўлини ёритишни истайди...

Модомики ул Зот ваъда этган, қилажақдир. Негаки, бажо келтириш Унга жуда осон, бизга ва ҳар нарсага ва Ўзига ҳамда салтанатига жуда ҳам лозимдир.

Демак, бир Маҳқамаи Кубро бор, бир саодати узмоъ бордир. **ТУҚҚИЗИНЧИ ҲОЛАТ.** Энди кел! Бу доираларнинг ва жамоатларнинг баъзи раисларида биззот Подшоҳ билан боғланган биттадан телефони бор, айримлари Унинг ҳузурига чиққанлар⁴. Шундай зотларнинг нима деяётганларига қулоқ сол! Улар иттифоқ бўлиб шундай хабар бераётирлар: У зот мукофот ва жазо учун жуда муҳташам ва даҳшатли бир ер ҳозирламиш. Ғоятда кучли ваъда ва қаттиқ таҳдид қилмоқда. Ҳамда Унинг иззат ва жалолати ҳеч бир важҳ-ла хулфул ваъдга таназзул этмайди, ҳақоратни қабул қилмайди. Ҳолбуки, у мухбирлар ҳам тавотур даражасида жуда кўп, ҳам ижмоъ қувватида иттифоқ бўлиб хабар беришларича, баъзи белгилари намоён бўлган бу азим салтанатнинг мадори ва қароргоҳи бу ердан узоқдаги бошқа бир мамлакатдадир, имтиҳон майдонидаги бинолар эса, муваққатдирлар. Сўнгра булар доимий саройларга алмаштирилажак. Чунки асарлари ила азамати англашилган шу муҳташам, заволсиз салтанат бундай ўткинчи, давомсиз, беқарор, аҳамиятсиз, ўзгарувчан, бебақо, нуқсонли, такаммулсиз ишлар устига қурдирилмас, турғизилмас... Демак, ўзига лойиқ бўлган доимий, барқарор, мукамал, муҳташам ишлар устида турибди.

Демак, бир бошқа диёр бор ва албатта ўша қароргоҳга кетилажақдир.

УНИНЧИ ҲОЛАТ. Кел, бугун наврўзи Султонийдир⁵. Бир

⁴ Бу ҳолатда исбот этилган маънолар «Саккизинчи Ҳақиқат»да ҳам кўринади. Масалан, доираларнинг раислари, бу мисолда, Анбиё ва Авлиёларга ишорадир. Телефон эса, маъноси ваҳй ва мазҳари илҳом бўлиб қалбдан узайиб келган бир нисбатли Раббонийадирки, юрак у телефоннинг бошидир ва қулоғи ўрнидадир.

⁵ Бу Ҳолатнинг рамзини «Тўққизинчи Ҳақиқат»да кўражаксан. Масалан, Наврўз кун баҳор мавсумига ишорадир, ул-чечакли яшил саҳро баҳор мавсумидаги рўйи заминдир. Ўзгариб турадиган пардалар, манзаралар эса, баҳор фаслининг бошидан то ёзнинг интиҳосига қадар Сонияи Қодийри Зулжалолнинг, Фотири Ҳакимми Зулжамолнинг камоли интизом ила алмаштираётган ва камоли раҳмат ила янгилаётган ва бир-бирининг орқасидан юбораётган мавжудоти баҳориййа турларига ва маснуботи сайфиййа тоифаларига ҳамда ҳайвон ва инсоннинг ризқларига сабаб бўлгувчи таомларга ишорадир.

янгилашиш бўлажак, ажиб ишлар юзага чиқажак. Баҳорнинг бу гўзал куниде, чечаклар очган чиройли яшил саҳрога бориб бир сайр этамиз. Ана, қара! Аҳоли ҳам бу тарафга келмоқда. Қара, бир сеҳр бор: у бинолар бирдан хароб бўлдилар, бошқа бир шакл олдилар. Қара, бир мўъжиза бор: у хароб бўлган бинолар бирдан бу ерда қайтадан қурилди. Хувиллаган бу чўл худди бир маданий шаҳар бўлди. Қара, экран лавҳалари каби, ҳар соатда бошқа бир оламни кўрсатади. Бошқача бир шакл олади. Шу ҳолга эътиборингни жалб этгилки, бу қадар қоршиқ, суръатли, касратли, ҳақиқий лавҳалар ичида нақадар мукамал бир интизом борлиги учун ҳар нарса жой-жойига қўйилмоқда. Хаёлий экран лавҳалари ҳам бунчалик мунтазам бўлолмас. Милёнларча моҳир сеҳргарлар ҳам бу санъатларни қила олмаслар. Демак, бизга кўринмаган у подшоҳнинг жуда буюк мўъжизалари бордир.

Эй сарсам! Сен: «Қандай қилиб бу улкан мамлакат бузилиб, бошқа бир ерга қурилади?» дейсан.

Ҳолбуки, у табили диёр сингари, сенинг ақлинг қабул этмаётган кўп ўзгаришлар, алмашишлар ҳар соат рўй бераётганини кўриб турибсан. Бу тўпланиш ва тарқалишлардан англашилмоқдаки, кўриниб турган бу суръатли тўпланмалар, тарқалмалар, ташкиллар ва таҳриблар ичинда бошқа бир мақсад бор... Бир соатлик тўпланиш учун ўн йилга етадиган масраф харжланмоқда. Демак, бу вазиятлар мақсуди биззот эмасдирлар. Бир тамсил, бир тақлидирлар. У Зот мўъжиза ила қилмоқда. Токи, гўё машқ бўлаётган имтиҳон майдонининг ҳар ҳодисаси қайд этилгани ва ёзиб олингани каби, суратлари олиниб таркиб қилинсин ва натижалари ҳифз этилиб, ёзилсин. Демак, булар устидаги муомала улуг бир йиғинда давом этиб айланажак. Ҳам бир машҳари аъзамда доимий кўрсатилажак. Демак, ўткннчи, қарорсиз бу вазиятлар барқарор суратлар, боқий мевалар берадилар.

Демак, бу буюк маросимлар бир Саодати Узмоъ, бир Маҳкамани Кубро ва биз билмайдиган бошқа юксак гоёлар учундир...

УН БИРИНЧИ ҲОЛАТ. Кел, эй қайсар биродар! Шарққами ё Фарбгами, яъни, мозийга ё истяқболга кетадиган бир тайёрагами, бир поездгами минайлик. Бу мўъжизакор Зотнинг бошқа ерларда қандай мўъжизалар кўрсатганини кўрайлик. Мана, боқ: биз кўриб турган манзил ва майдон ва машҳар каби ажойиботлар ҳар тарафда мавжуддир. Локин санъати, сурати жиҳатидан ўзаро фарқлидирлар. Фақат, бир нарсага яхши аҳамият берки, ҳатто у саботсиз манзилларда, у давомсиз майдонларда, у бебаҳо машҳарларда на қадар очиқ бир ҳикматнинг интизомоти, на даража равшан бир иноятнинг ишорати, на мартаба олий бир адолатнинг аморати, на қадар чексиз бир марҳаматнинг самароти кўриняпти. Басиратли ҳар ким яқиндан англайдикки, Унинг ҳикматидан янада мукамалроқ ҳикмат, иноятдан янада гўзалроқ бир иноят, марҳаматидан янада комилроқ бир марҳамат, адо-

латидан янада устунроқ бир адолат бўла олмас ва тасаввур ҳам қилинолмас. Агар фаразан, худди сен ваҳима қилаётгандек, мамлакати ичида доимий манзиллар, олий маконлар, собит мақомлар, боқий масканлар, муқим аҳоли, масъуд райийати бўлмаса эди, бу бебаҳо мамлакат шу ҳикмат, иноят, марҳамат ва адолатнинг ҳақиқатларига ноил бўлолмагани маълум бўларди. Шунингдек, бошқа ерларда ҳам уларга ноил бўладиганлар топилмаса, у ҳолда куннинг ўртасида қуёшнинг ўзини инкор этишгача бориб етувчи бир аҳмоқлик ила шу кўз ўнгимиздаги ҳикматни, ўзимиз кўриб турган иноятни, кўрган марҳаматларимизни ҳамда жуда қувватла аморатлари, белгилари очик кўришиб турган у адолатни инкор этишимиз лозим бўлар эди. Ҳам бу кўрганимиз ҳақиймона ижорат ва кариймона афъол ва раҳиймона эҳсонотнинг соҳиби — ҳошо сумма ҳошо! — бузуқ бир ўйинчи, ғаддор бир золим деб қабул этишимиз лозим бўларди. Бу эса, ҳақиқатларнинг зидларига ўзгаришидир. Ҳолбуки, бутун аҳли ақлнинг иттифоқ этишларича, ҳақиқатларнинг ўзгариши маҳолдир, мумкин эмасдир. Фақат, ҳар нарсанинг вужудини инкор этгувчи сўфастой аблаҳларгина бундан мустаснодир.

Демак, бу диёрдан бошқа бир диёр бордир. Унда бир Маҳкамаи Кубро, бир маъдалаи улий, бир макрамаи узмоъ бордирки, то у жойларда бу марҳамат ва ҳикмат ва иноят ва адолат мутлақ намоён бўлсинлар...

УН ИҚКИНЧИ ҲОЛАТ. Кел, энди қайтамыз. Бу жамоатларнинг раислари ва зобитлари ила кўришамиз ҳамда жиҳозларига боқамиз. У жиҳозат фақатгина у майдонда қисқа бир муддат ичида яшашга берилганми ёхуд бошқа бир ерда узоқ бир саодат ҳаётини ҳосил этишга берилганми — кўрайлик. Ҳар кимни ва ҳар жиҳозотни кўриб чиқа олмаймиз. Лекин намуна учун мана бу зобитнинг жуздони ва дафтарига боқамиз. Бу жуздонда зобитнинг рутбаси, маоши, вазифаси, истаклари ва ҳаракат дастури бордир. Қара, бу рутба бир неча кунлик эмас, жуда узоқ бир замон учун берилади. «Бу маошни махсус хазинадан фалон вақтда олажақсан», дея ёзилгандир. Ваҳоланки, айтилган у вақт анча замонлар ўтиб, бу майдон ёпилгандан кейин келади. Вазифа ҳам шу муваққат майдонга кўра эмас, балки подшоҳнинг ҳузурда доимий бир саодатни қозониш учун берилгандир. Мазкур истаклар ҳам бир неча кунлик меҳмонхонада яшаб қолиш учун эмас, балки узоқ ва масъудона бир ҳаёт учундир. Ушбу дастур эса, жуздон соҳиби бошқа ерга номзод эканини, бошқа олам учун меҳнат қилаётганини буткул ошкор этади.

Қара, бу дафтарларда олатлар тайёрлашнинг сурати истеъмоли ва масъулиятлар битилган. Ҳолбуки, агар бу майдондан бошқа бир олий, доимий бир ер бўлмаса эди, бу маҳкам дафтар ҳам, у қатъий жуздон ҳам бирданига маъносини йўқотар эди. Ҳам ҳалиги муҳтарам зобит, мукаррам қўмондон ва муаззиз раис

бирдан ҳаммадан паст, ҳар кимдан ҳам баттар бадбахт, баттар бечора, баттар залил, баттар мусибатли, баттар фақир, баттар заиф бир даражага тушган бўларди. Хуллас, қиёс этавер. Қайси нарсага этиборингни қаратсанг, гувоҳлик берадики, бу фонийдан сўнгра бир боқий бор...

Эй биродар! Демак, бу муваққат мамлакат бир экинзор ҳукмидадир. Бир таълимгоҳдир, бир бозордир. Албатта, орқасидан бир Маҳкамаи Кубро, бир Саодати Узмоъ келажакдир. Агар буни инкор этсанг, бутун зобитлардаги жуздонларни, дафтарларни, тайёргарликларни, дастурларни, балки бу мамлакатдаги ҳамма интизомотни, ҳатто ҳукуматни инкор этишга мажбур бўласан ва барча мавжуд ижроатнинг мавжудлигини ёлғонга чиқариш керак бўлади. У ҳолда сени инсон ё зишуур деб бўлмайди. Сўфас-тоийлардан ҳам баттар ақлсиз бўласан...

Зинҳор, табдили мамлакат хусусидаги далиллар фақатгина бу «Ун икки ҳолат»га махсусдир, деб ўйлама. Чунки бу хусусда ҳадсиз ва ҳисобсиз аморалар, далиллар борки, бу қарорсиз, ўзгарувчан мамлакат заволсиз ва барқарор бўлган бошқа бир мамлакатга албатта алмаштирилажак. Ҳамда ҳадсиз ва ҳисобсиз ишора-аломатлар борки, бу аҳоли ушбу муваққат меҳмонхоналардан олинажак ва салтанатнинг доимий қароргоҳига юборилажак. Хусусан, кел, сенга бу «Ун икки ҳолат» кучидан ҳам кучли яна бир далил кўрсатайин.

Хуллас, кел, қара: ўша узоқдан кўринган жамоати азима ичида, аввалги оролда биз кўрган буюк нишон соҳиби Ғовари Ақром бир нарсаларни билдириб эълон қилмоқда. Борайлик, тинглайлик. Қара, у порлоқ Ғовари Ақром, ҳов юксакликда осилган Фармони Аъзамни аҳолига билдирмоқда ва демоқдаки: «Ҳозирланингиз, бошқа, доимий бир мамлакатга кетажаксиз. У шундай бир мамлакатки, бу мамлакат унга нисбатан бир зиндон ҳукмидадир. Подшоҳимизнинг мақорри салтанатига бориб, унинг марҳаматига, эҳсонларига ноил бўлажаксиз. Агар бу фармонни гўзал равишда тинглаб, итоат қилсангиз... Йўқса, исён этиб тингламасангиз, мудҳиш зиндонларга ташланажаксиз», каби маъноларда даъват қилмоқда. У Фармони Аъзамда шундай мўъжизакор, ҳеч бир жиҳатдан тақлид қилиниши мумкин бўлмаган бир муҳр борлигини сен ҳам кўриб турибсан. Сен каби сарсамлардан бошқа ҳамма у Фармон подшоҳнинг Фармони эканини қатъий билади. Ҳа, у порлоқ Ғовари Ақромда шундай нишонлар борки, сен каби кўрлардан бошқа ҳар ким у Зотни подшоҳ амрларининг жуда тўғри таржимони эканини яқиндан англайди. Ажабо, у Ғовари Ақром ул Фармони Аъзам-ла баробар бутун қуввати ила даъво қилиб хабарини берган шу табдили мамлакат масаласининг эътироз уйғотиши ҳеч мумкинмидир? Йўқ, мумкин эмасдир! Илло-ки, сен бутун бу кўрганларимизни инкор этасан...

Энди, эй биродар, сўз сенгадир, сўйла! Нима десанг, де!

— Нима ҳам дердим, бунга қарши яна бошқа бир нарса дейиш қандай бўлади? Қуннинг қоқ ўртасида чарақлаб турган қуёш рад қилинадими? Фақат, «Алҳамдулиллоҳ!» дейман, холос. Юз минг қарра шукр бўлсинки, ваҳм ва ҳавф таҳаккумидан, нафс ва ҳавас асоратидан қутулиб, доимий ҳибс ва зиндондан озод бўлдим ва инондимки, бу аралаш-қуралаш, беқарор меҳмонхонадан бошқа ва қурби шоҳонада бир саодат диёри бордир ва биз-да унга номзодмиз...

Хуллас, Ҳашр ва охиратдан киноя ва иборат бўлган бу тамсилӣ ҳикоя шу ерда тамом бўлди. Энди, тавфиқи Илоҳий ила, олий ҳақиқатлар сари йўл оламиз...

ЖАҲОНГИР АМИР ҲАМЗА таржимаси.

Иўлдош Эшбек

ФАҚАТ СЕН ТУШИМГА ҚИРАСАН

Даҳрий ҳам «Ассалому алайкум» дейди, муваффақият тилайди — кимдан? Истабми, кўпроқ ўзи истамайми, у ҳам Қодир Зотни тан олади. Раҳмат дейди (Биладими — «раҳмат» недур?!). Ўзича фикрлайди: дилм пок, анув мулла гуноҳ қилади, ибодат қилмасам бўлади.

Қандай ёмон бундай фикрлик!

Дилинг қандайлигини дилингни Яратган билади! Дил ибодат билан покланади. Билиб-билмай муллани ғийбат қилади, шу билан ўзига хасдан «тасалло» топган бўлади. Бундайларга Ҳазрат исён қилади: «Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл!» У Бобонгдур — низомуд-дийндур.

Иймонли, Басийр, Сомеъ ҳисоб қилинадиган Улуғ Кун бор деб ишонади, тақво қилади. Иймонсиз «чўпчак» дейди, «мансаб бер» дейди, «унвон бер» дейди, дўстни, миллатни, ватанни сотади. Ота-миз Одам сафийуллоҳ Ерга тушгач, Мусофир бўлдик. Энди ул ватанда яйраб яшамоқ учун бул ватанни гуллатмоқ керак. Фақат, бул ватандаги кулбамизни ул ватандаги қаср ғиштидан қурмасак... ва бориб қаср ўрнига хароба кўрмасак... Ўзи асрасин! Ҳар кунимиз ибодат бўлсин! Зора ватанга миллат, миллатга ватан бўлса!

Миллат надур?
Бир эътиқодда яшамоқда бўлган ватандур!
Ватан надур?
Иймондур! Халқдур!
Халқ надур?
Яралгандур!
Холиқ надур?
Барчани
Яратгандур!
Барча надур?
Яратганга қайтгувчидир!
Кучлик надур?
Яратгандан қўрқувчидур!
Гўзал надур?
Ул Жамилни севгувчидур!
Озод надур?
Ул Елғизга сиғиниб,
Фақат Уни дегувчидур!

ДЕВОР

Кўнглимга кун туймай қўйди тамоман,
Шайтонсан — кимдандир туғилган девор.
Сен пана эмассан менга ёмондан,
Яхшига тўсиқсан — ҳамиша маккор.

Кўпдан нур нелигин билмадим, ахир,
Сен осмон қадарсан, мен дарахт қадар.
Аслинг нимадир-у, наслинг нимадир,
Сен тошдан қаттиқсан, метиндан бадтар.

Ким уриб кетгану ким куйиб кетган...
Ортингда не бордир эслайман элас.
Танимда нур изи... мен туйиб кетган
Бандаи ожизман, жонда зада сас.

Кунботар тарафга чўзаман қўлни,
Чил-чил синиб кетмиш қонталаш шафақ.
Во ажаб, улкан бир издиҳом йўлни
Сен томон бурмиш-у, тиланар шафқат!

Уэлари уқувсиз, фосиқ кўтаран,
Балки кичикдурсан, ёки ўртасан,
Балки бир ҳатласам сендан ўтарман,
Лекин сен жонимни бунча ўртарсан.

Утга тушган полопондир ҳаётим,
Мен фалаҳ истайман, истайман фалақ.
Нафсимни ўлдирсам, чиқар қанотим —
Сендан қутулай деб жонгинам ҳалақ.

Ўзингинг ишингга ўзингсан шайдо,
Сен шаффоф эмассан, «ҳалим» роқдурсан,
Дўстлар орасида бўларсан пайдо,
Хитой деворидан қалинроқдурсан.

* * *

Биз томонда ҳамма одобли,
Жим бўл деса ҳамма бўлар жим.
Бу юлдузлар эмас, шафтоли,
Деса боқар мисли мунажжим

Биз томонда ҳамма одобли
Қўзғол деса қўзғолар бирда
Бу даҳомас, шунчаки Холли,
Деса туфлар, тушмас ҳовурдан.

Биз томонда ҳамма одобли,
Бу пахтамас, бу бугдой деса,
Рўзасини очмас, иболи
Жилмаяди еса-емаса.

Бизлар шундай одобли хилқат,
Жим турдик тупроққа тиққунча,

Узимиздан чиққан бу пўлат,
Деса урдик миси чиққунча.

Биз томонда ҳамма одобли,
Десалар: «Сенингмас бу ватан!»—
Муҳожир-мусофир мисоли
Қараб турдик ҳеч тап тортмасдан.

* * *

Менинг атрофимда ҳувлаган шамол,
Одамлар тўпи бор, шамоллар аро.
Қайдасан, қайдасан, жонимдай Хаёл,
Саробдай жонимсан, жонимдай сароб,
Фақат сен тушимга кирасан.

Лолалар уммони ичра лолами,
Болалик, ўсмирлик умрим эдингми,
Кетдингми, уздингми, сен жон толамни,
Ноламни чўздингми, чўзиб кетдингми,
Фақат сен тушимга кирасан.

Хазонлар айланиб йўлимга тушди,
Қўлимга тушди-ку бойланиб шамол,
Шамол арқонмиди, қўлим увушди,
Йўлларим увушди. Азоблари бол,
Фақат сен тушимга кирасан.

Армонинг беадад, саробинг тузоқ,
Ғамларинг яқиндур, шодлигинг узоқ,
Мен сени эслайман, кулгуларинг — гул,
Дунёда энг гўзал, азобли кулгу!
Фақат сен тушимга кирасан.

ШОТИ

Шоти, сенинг нима айбинг бор,
Қадамимга бўлган эдинг зор,
Бўлурми мушкулим сендан ҳал,
Нарвондан не раво? Қўмак... сал.

Турибман яқиндай осмонга —
Яқинлик келмайди осонга,
Бу уйнинг томи тахт монанддир,
Осмоннинг тоқи бахт — баланддир.

Бу ердан кўринар кўп жойлар.
Ойдаги тоғ, тоғдаги сойлар.
Жонимга тегди бу томоша,
Суянчсиз ётибсан қум ошаб.

Йўқ кўкка чиқмоққа қанотим,
Тушмоққа етмайди саботим,
Ётибсан юзтубан, эҳ учиб,
Менга зор тупроқни сен қучиб

Мени томга алдаб, атайлаб
Чиқариб, пичоқсиз сўйдилар,
Кўтариб, сўнг сени авайлаб-
Билдирмай олдириб қўйдилар.

ҚУШГА

Сенинг маконингдур кўклар, осмонлар,
Сенинг маконингдур пушти, зангор боғ.
Узингни қафасга солма тусмолдан,
Мовий қуш, содда қуш, ишончингдан ...оҳ!

Жонон пиёладай жарангдор ҳаво —
Бу дилбар сувларнинг созидай тиниқ,
Мунглуғ кенгликлардай бахтиёр наво
Сенинг кўзларингда турибди синиб.

Сен рангин қафасни бунча кўрдинг хуш,
Сени зар тортарми ёки турфа дон,
Мени огоҳ этар, эй соддадил қуш,
Сени огоҳ этар шоир ва инсон:

Мен-ку ўз уйида гўё ёт ини,
Оғам оҳангида куйлаб бораман,
Кўп ҳурмат қиламан инсон зотини,
Сенинг насабингга дилни ёраман.

СУВРАТ

Нечун кўчаларда гунг тошлар ётар,
Нечун эшикларнинг тош кўксиди қулф?
Гулларга ўзининг хорлари ботар —
Тугмача гунчалар нега урмас қулф?!

Гўё бу шаҳарнинг ботир ҳокими
Ўтгану барчанинг солинган боши,
Гўё пастлаб қолган осмон тоқини
Кўтара олишмас, олинган боши.

Қўзимнинг олдида гўёки ҳаёт;
Сувратдан — милтиқдан отилади ўқ —
Аммо мен қўрқаман солмоққа... фарёд,
Менда сабр йўқдир. Менда сабр йўқ.

УМИД

Ой — бевадир,
Қуёш — бевадир,
Дарахтлар мунғайган тул каби.
Ишқ — қисматдир,
Бардош — бевадир,
Бахт — хазонлар аро гул каби.
Шамол — бева
Дайровотларда
Соҳилларга урар бошини,
Саҳроларда синган лошини
Унглаёлмай ёнтоқлар зада.
Гўё улкан сарой бу дунё,
Қимсасиз ҳувиллаб ётадир,
Юлдузларга айланган само —
Чўғләр каби кўзга ботадир!
Қуйлаб бўлмас,
Энди кўксим-да —
Дарёсидан жудо ўзандир,
Йиғи эмас,
Қўнглим, ўксима,
Чорлаётган мени азондир!

Абул Бозоров

ЯССАВИЙ ЮРТИ

Мен жуда ёш эдим, ҳар нарсага ажабланиб қарардим. Икки қир ўртасидаги сойликда Чоға деган кичкинагина қишлоқда яшардик. Узан суви оқиб келадиган Қайнарбулоқ томонида ҳамиша Қоратоғнинг ёнбағрию чўққилари кўзга ташланиб турарди. Уйимиз қишлоқнинг ўртасида, жума масжидининг рўпарасида эди. Ҳар куни эрталабки чойдан сўнг оғам, тўтиларим¹ юмушларига кетгач, отам ёнида ёлғиз қолиб, сўзларини тинглаганим-тинглаган эди.

Отам одати бўйича тоқчадаги китоблардан бирини оларди-да, менга ўқиб беришга тушарди. Баъзида хат қандай ёзилиб, қандай ўқилишини ўйлаб, анграйиб қолардим. Шундай вақтларда падарим раҳматлик:

— Каттароқ бўл, ўзим сени муллоликка бераман,— деб қувонтирарди. У киши Чоғада ягона саводхон бўлиб, Боймат элликбоши деб аташарди.

Ҳали кўз ўнгимда, у киши аксари китобни уй саҳнида, кийгиз устида тик туриб ўқирдилар. Ўқир эканлар ҳар замон рўмолча олиб, кўз ёшларини артардилар. Ҳайрон бўлардим у сўролмасдим. Вақт-вақти билан эса таъсирлангандан овозлари ҳам қалтираб кетарди. Кейин:

— Бу китоб Ҳазрат Султон бовонгнинг ҳикматлари,— деб тунтирардилар.— Қантга² борганимизда авлиё бобонгга зиёратга олиб кираман.

Авлиё бобом мазорати-мақбарасини узоқдан кўп кўрганман. У қишлоғимиздан ярим кунлик йўлда бўлса ҳам Култена, Қорувултепа, Оқтақирдан яққол кўзга ташланиб турарди. Бир сафар шаҳарга боришда атайлаб қирғий йўлга бурилдилар. Бу йўлдан аввалдаям юрганмиз. У тўғри ва яқин бўлиб, Қантнинг юқориси бўйлаб Тошлоқ маҳалласидан ўтади. Бу манзилга яқинлашганда отам ўйга чўмиб, секин ҳикоя қила бошлади. Шаҳарда турган

¹ Опаларим.

² Шаҳар деганимиз.

чоғларимизда шу атрофда, Суйри ариғидан сув олиб қовун экан, ўғирликка келган подшо саллотларини казармасигача қувиб борганларини — барча-барчасини айтиб бердилар. Ушанда Тошлоқнинг кунчиқаридаги ялангликда ҳали ҳам бутун турган казарма иморатлари кўзга ташланарди.

— Ҳу ана шу жойда Қўшқўрғон ўзанидан Суйри ариғи бўлиниб чиққан,— дея қамчи дастаси билан кўрсатди у.— Суйриликлар¹ шаҳарда истиқомат қилиб, ёзда чиқиб қовун экадилар. Улар жуда жоҳил халқ. Илгарида Ҳазрат Султон бовоннинг ўғли Иброҳимни кетмон билан чошиб ўлдирганлар.

— Нега?— Қўрқиб кетдим.

— Сувни қизғониб-да. Иқон йўли томондаги анави дарахтларни кўряпсанми, ўша жойда Гавҳарона² авлиёлиги бор. У ерда Ҳазрат бовоннинг экин ери бўлгон. Ёш бола Иброҳим Суйри ариғидан пайкалига сув очган экан, суйриликлар ғазабланиб-уриб, кетмон сермаб, нобуд қилганлар.

Кейинчалик тарихдан билсам, ушбу жойда Яссавийнинг «Ери яқин» деган даласи бўлган экан. Теварагида Катта мачит, ҳовуз, боғ-роғлар барпо этишган экан. Мазкур фожиа хусусида «Ҳикмат»да шундай тўртлик ҳам бор:

Суйри халқи Иброҳимнинг йўлини тўсди,

Аччиланиб, жаҳл била сувга бости.

Сув ичида Иброҳимнинг бошин кести.

Қўли қуриб, қотди билнинг дўстраймо

Ҳануз ёдимда. Шунда падарим айтган эдиларки, ҳазрат Султон бобо суйриликларга қараб: «Эвоҳ, сапчани³ хом узибсизлар. Экканларинг олма бўлсин, тикканларинг юлма бўлсин, қуйминингга дум битсин, овмин облоҳу акбар»,— деб дуойибад қилган эканлар. Худонинг қудрати билан бу халқнинг экинлари битмай, оч-ночор юрганлар, остларига дум битиб, отга ўтиролмай азобланганлар, дейишадди.

Иброҳим ўша ердаги қабристонга дафи этилган. Ҳазратнинг севикли қизи Гавҳар шаҳноз касалланиб, оғирлашганда: «Ажалим етиб қазо топсам, укамнинг ёнига қўйинглр, укам бечора ёлғиз ётмасин», деган. Бу васият бажо келтирилган.

Мен бу воқеалардан ҳаяжонланиб, жим бўлиб қолгандим. Отамнинг:

— Мана, Яссига ҳам келдик, орёғи Туркистон бир қадам,— деганидан сесканиб кетдим.

¹ Суйри шаҳар ёнидаги бир жой номи.

² Яссавийнинг қизи Гавҳар дафи қилинган ўрин. Бу ерда ҳозир минерал сув чиққан. Шифохона ишлайди. Атрофдан кишилар йўллама билан келиб, даволанадилар.

³ Сапча — қовуннинг найчаси --- хомаги.

Шундан кейин билдимки, Ясси деган илгариги шаҳар Тошлоқ мавзеининг кунботиш томонида бўлиб, замонлар ўтиши билан Туркистонга қўшилиб кетган экан. Тарихчи, сайёҳ олим Фозуллоқ Рўзбехон Исфаконийнинг XV аср бошида форсча битган «Меҳмонномаи Бухоро» китобида шундай таъриф бор: «...Ясси шаҳри Туркистон элининг маркази, боғларга бурканган, хуш ҳаволи жой экан. У, ўзбеклар сарҳадида бўлиб, бундан Андижон, Хитойга қарвон йўли ўтаркан. Соброндан (Саврон) мусулмон оламининг иккинчи қаъбаси — Хожа Аҳмад Яссавий мақбараси авлиёликни зиёрат қилғони Яссига келдик. ...Яссиди бизга Хожа Аҳмад Яссавийнинг авлодларидан бўлмиш Шайхул Ислому Шамсиддин Муҳаммад Шайхулшайх имом Муққий ассунна ал-Бағавийнинг «Шамчироқ» китобидан боблар ўқиб эшиттирди», деб ёзади.

Кантга борганимизнинг иккинчи куни отам мени етаклаб, Ҳазрат бобомни зиёрат қилгани олиб кетди. Ички қалъадан ўтиб, авлиёлик олдига етганимизда мақбара шундай кўриндики, тепа учи худди осмонга тегиб тургандек эди. Буни улуғ бобомиз, оламшумул лашкарбоши Амир Темур қурдирган экан. Авлиёлик олди ва теварагидаги майдон зиёратчилар билан тўла, ичкарига кириб-чиқувчиларнинг кети узилмас эди. Одамлар орасида юрган новвойлар, сомсапазлар, шираворлар, мевафурушлар саватларга, лаълиларга солинган неъматларини келганларга тўғридан-тўғри инъом қилардилар. Булар ичида айниқса, Арабистон хурмоси қадрли эди. Бундай лаълиларга кўп қўл чўзилиб, бировлар қоғоз пул, бировлар кумуш, чақа тангалар ташлаб, битта-биттадан хурмо олардилар. Баъзилар пулсиз олса ҳам эгаси рози эди, индамасди.

Отам авлиёга аталган қўйни катта эшик олдидаги чироқчига топшириб, фотиҳа олди-да, биз у кишининг кетидан юриб, Ҳазрат қўйилган даҳма пойгагидаги гиламга бориб ўтирдик. Қийғоч турган эшикнинг бир табақаси очилгач, устига қат-қат гиламлар ёпилган, улуғвор қабр ва унинг оёқ тарафида кўрпача устида ўтирган имом-шайх кўринди. Отамнинг салом-алигидан сўнг, имом Шайхул Исломининг арвоҳларига қуръон ўқиб, фотиҳа қилди. Дафъатан мени қабрхона саловати босиб, ўзимни кўкка кўтарилгандек ҳис қилдим. Ҳазратнинг бош ёнларига қўйилган катта, тилларанг чирогдонлар, чўғдек ловуллаб турган гиламлар, деворлардаги, эшик табақаларидаги гул сингари ёзувлардан ҳайратга қотгандим.

Авлиё бобомни тавоф қилиб чиққандан кейин, мақбара ичидаги табаррук даргоҳларни ҳам зиёрат этдик. Мачит, катта ва кичик оқсарой, маслаҳатхона, китобхона, ҳалимхона, қудуқхона, мазорхона, қозонлик сарой, Қўчқор ота, Йўлбарсхон, Абулхайрон, Илёсхон, Ҳуқрохон ёдгорликлари олдида тўхтаб, фотиҳа ўқилди... Қудуқхонада қовғода тортилган сувдан ичдик, мазорхонада ота-онамиз, ака-укамиз, опа-сингилларимиз номини ай-

тиб, уларга кичик-кичик мозорлар ясадик. Бу охиратга аталган бандалик экан. Ҳалимхонадаги икки катта қозонни кўрдик. Унда ҳафтасига бир мартадан ҳалим пишириб, юртга тарқатилар экан. Бу «Ҳикмат»да шундай зикр қилинган:

Қул Хожа Аҳмад банда бўлсанг, сахий бўлгил,
Сахий бўлуб, мискинларга таом бергил.
Тонгла борсанг, жаннат ичра гуллар тергил,
Воллоҳ, сахий ҳақ дийдорин кўрар эрмиш.

Сўнгра қалин девор орасидаги зиналардан кўтарилиб, иккинчи ошёнга чиқдик. Қозонсарой ён камаридаги айланма йўлдан ўтиб, юқори, пастни, яна «қирқ қулоқлик» қозонни кўрдик. Одатга кўра қозон ичига кумуш тангалар ташладик. Қозон ердан бир қулоч баландликда турарди.

Ташқарига чиқиб, «Хилватхона», «Хилватқудуқ»ларни зиёрат қилдик. Кейинча мактабда ўқиб юрганимда Хилват тушганларга таом келтириб, ичкариларни ҳам кўрдим. Ер остида гиштан солинган бинолар бор эди. Тадқиқотчи олимлар қадимда Хилватхонада 4 мачит, 4 ётоқхона ва бошқа бинолар бўлганини ёзганлар. Қексаларнинг айтишича, Хилватхонадан Қумшук (қумчук эмас) авлиёгача ер остидан йўл бўлган. Бу авлиё Яссавий маконидан шарқда 2—2,5 чақирим масофада бўлиб, харобаси ҳозир ҳам мавжуд. Яссавий ер ости қулбасини шундай тасвирлаган:

Ер остида ўлмас бурун тирик ўлдим,
Олтмиш учда суннат деди, ерга кирдим.
Ер остида жоним билан қуллуқ қилдим
Эштиб, ўқуб ерга кирди қул Хожа Аҳмад.
Юз йигирма ёшга кирдим, билолмадим,
Ҳақ, Мустафо суннатларин қилолмадим.

Хилватхона зиёратидан кейин шу ердаги қадимий чойхонага кирдик. У авлиёлик олдидан ўтиб, эски бозорга борадиган йўл бўйида экан. Самоварда доимо одам гавжум бўларкан. Отам ҳар сафар шаҳарга келганида шу ерда чой ичиб, машқ¹ тинглаб кетаркан. Балки бу қулбага шаҳарда турганимизда ўргангандирлар. Чунки, бу жой Қантдаги уйимизга анча яқин. Хилватқудуқ олдидан жанубга, Етти Отага² борадиган йўлдаги Олтинжилов маҳалласида турган эканмиз.

Чор подшоси Туркистон ўлкасига юриш қилганида Худоёрхоннинг лашкарбошиси Олимқул (Олимбек) бир неча даста йигитлари билан хонлиқнинг чегараси бўлган Туркистон шаҳрига ке-

¹ Куй.

² Етти Ота — етти оғани авлиёлар ёдгорлиги, қабристон ва мачит.

либ, олти ой турган. Қалъаларни, дарвозаларни мустаҳкамлаш, аскар тайёрлигини кучайтириш, халқ таъминотини назорат қилиш билан шуғулланган. Шунда лашкарбоши Яссавий мақбараси ёнидаги Олтинжилов маҳалласида, бизнинг сиртқи меҳмонхонамизда истиқомат қилган экан.

Бобом Бозорбой тижорат ишлари билан машғул бўлганидан меҳмонхона алоҳида ҳовли, алоҳида дарвозали бўлган. Меҳмонхона нақшинкорли, шинам оромгоҳ экан. Шу вақтларда бобом Олимқул билан дўстлашган. Рус саллотлари ҳаракати ҳолатини билиш учун Олимқул менинг бобомни ва бир-икки даста йигитларини олиб, бир неча бор Оқмачит (Қизил Ўрда)га бориб кузатиб келганлар. Лашкарбоши бизникида турган чоғларида дастурхон солинган безакли хонтахта кейинги йилларгача Туркистон шаҳридаги жиянимникида эди. Ғанимлар келгач, кўп вайроналик бўлиб, Яссавий мақбарасининг қалъаси бузиб ташланган, мақбара деворлари, гумбазлари қаттиқ шикастланган. Мақбара ичидаги қимматли ашёлар таланган. Худоёрхон лашкарбошиси Олимқул Туркистонда уларга қарши шиддатли жанглар олиб борган. Саврон, Сувноқ, Туркистонда қаттиқ урушлар бўлган. Сувноқлик Жонтибой деган бой қалъанинг ғарбий дарвозасини очиб беради ва Олимқул таъқибидан қочиб яширинади. Рус ҳокимияти вақтида унга бўлис амали берилган. Чимкент остонасидаги тўқнашувларда душманни чекинишга мажбур этиб, Туркистонгача таъқиб этиб келганлар. Россиядан келган мадад қўшини ёрдамида руслар яна ҳужумга ўтганлар. Иқон ёнидаги жангларда рус саркардаларидан бир полковник ўлдирилган. Яқинларгача унинг мозори, қабр тоши бор эди.

Чор подшоши Худоёрхонни эркин сургун қилганда оиласи, хос навкарлари билан Туркистонда турган, шаҳар халқи, усталари шиддат билан 200 уйдан иборат, уч кўчалик, махсус «Хонкўча» маҳалласини қуриб берганлар. Худоёрхон Урунбург орқали ҳаж сафарига кетиб, қайтишда йўлда фожиали ўлим билан келмай қолганида ҳам аёли Оғача ойим фарзандлари Урмонбек, Фансуруллобеклар билан Туркистонда бир неча йиллар яшаган. Ёз фасллари — Хонтоғда, махсус қурилган чорбоғли кошонада истиқомат қилганлар.

Руслар шаҳарнинг шимол тарафида бинолар, казармалар қуришган. Дастлаб ҳарбийлар, бойлар ўрнашган. Кейин кўплаб оилалар кўчириб келтирилган. Темир йўл бекатида фақат руслар яшаганлар. Бундай босқинчиликдан норози бўлган халқ бошқа шаҳарларга кўча бошлаган. Уктябрь инқилобидан кейин айниқса, ўттизинчи йиллар — колхозлаштириш даврида шаҳар деярлик харобага айланди. Бой, муштумзўр, руҳонийсан, деб қамаш, бадарга қилиш натижасида қишлоқлардаги ўртаҳол деҳқонлар ҳам еру ватанларидан жудо бўлдилар.

Энди Яссавий умр кечирган шаҳарнинг тарихи ва ҳолатига келсак, бурунги Туркистон шаҳри Ҳазрат мақбарасига туташ ҳолда, шимолдан жанубга қараб чўзилиб кетган, тахминан ўн беш-йигирма мураббоғ чақирим ердаги баланд тепалик устида эди. Ҳозир харобалар бор. Бинолари бир-бирига деволдош бўлиб, кўчалари тор эди. Кўчаларда осма қудуқларнинг ёғочлари қатор-қатор бўлиб турарди. Шаҳарда аҳоли зич жойлашганидан чорбоғ, экин ери бўлмай, фақат қудуқлар ёнида ва баъзи ҳовлиларда садақайрағочлар катта, кўк чодирдек бўлиб кўринарди. Узоқроқдан қараганда шаҳар ҳаво устида қалқиб турган каби туюларди. Уша даврдаги Туркистон қадимий Арабистон шаҳарларига ўхшаб кетарди.

Мен шахримизнинг бу тарихий қиёфасини сўнги даврларини кўришга муяссар бўлганман. Биз шаҳарни ўраб олган иккинчи қалъанинг ичкарисида, тепаликнинг шарқ томонидаги чеккада яшардик. Қўрғоннинг баланд муюлишидаги кичкина ҳовлили уйда турардик. Бу туғушқонимиз Абиш қоровул деганнинг уйи бўлиб, шаҳардаги мактабга ўқишга келган йилларим эди. Эски шаҳарнинг сатҳи шундай баланд эдики, паstdаги кўчага фақат айланма йўллар билан тушиларди. Алоҳида ўришган расталардаги қатор-қатор дўконлар ҳалиям кечагидек ёдимда. Бўлмаса Ашраф Хўжа деган табибнинг янги шаҳарга кўчирилаётган доруҳоналарининг биридан бир тангага бош оғриғи ва йўтал дориларини олганимизга ҳам мана етмиш йилга яқинлашиб қолибди. Буюм-ашёларнинг расталари алоҳида-алоҳида эди. Боғлар, ҳовузлар, гулзорлар шаҳарнинг шимол тарафида, Яссавий мақбарасига боравериш ёқда эди.

Шу жойдан шаҳар маҳаллалари бошланиб, мачит-мадрасалар, карвонсаройлар, чойхона-емакхоналар, қимизхоналар, савдо расталари, бозорлар манзиллари давом этарди. Сарупо, мато, пойабзал, заргарлик, пичоқ, қурол-яроғ, эгар-жабдуқ, темирчилик ва бошқа ҳунар расталари алоҳида-алоҳида жойлашган эди. Булар тепаликдаги шаҳар қалъасининг ичида бўлиб, бу қалъа «Султон қалъаси» деб аталиб Яссавий мақбараси қалъасини ҳам ўзинича оларди. Иккала қалъа руслар келганида емирилган. Ички қалъанинг шимол, шарқ тарафидаги қолдиқларини, иккинчи қалъанинг жануб томони — Етти Ота дарвозасидаги харобаларини кўрганман. Шу ердаги каттакон Кўра (ҳовли) ичида мадрасанинг бузилган ҳужралари, бир четда, дарвоза яқинида ҳаммом бор эди. Қалъанинг атрофини ўраб олган хандақнинг ўт босган изи кўриниб турарди.

Шаҳарнинг иккинчи қалъаси билан учинчи қалъаси оралиғи саккиз-ўн чақиримча бўлиб, боғ-роғлар, экин-тикинлар, хонаки ва подали моллар асраган аҳоли яшаган яшил водий эди.

Учинчи қалъанинг етти дарвозаси бўлган. Бу қалъа бурунги замонлардаги урушларда қулатилиб, текисланиб кетганидан,

шаҳарнинг чегаралари яқиндаги қишлоқ ерлари билан туташиб билинмай қолган. Бу мўғуллар ҳужумидаги асорат бўлса керак. Ҳозир «Султон қалъа» унда-бунда кўриниб турибди, холос.

Руслар Туркистонни олишлари биланоқ (1876 йил август) жадаллаб қурилган темир йўл бекати теварагига ва Яссавий мақбараси қалъасининг ёнига ҳамда шаҳарнинг шимолидаги Тош-лоқ мавзеининг яланглигига ҳарбий казармалар солганлар. Эски шаҳар юқорисидаги анҳорнинг икки тарафига турар жойлар бар-по этганлар. Қадимги шаҳар таназзулга учраган, шаҳарнинг та-рихи сўнган. Қарияларнинг гувоҳлик беришларича, кўҳна шаҳар-да охириги йилларда 42 маҳалла, 42 мачит, 9 мадраса, 4 қалан-дархона мавжуд экан. Яссавий мақбарасининг олдида уч юз хо-надон хўжалар яшаган. Расталарда 120 дўкон, 50 новвойхона, 30 қассоблик, 25 чойхона бўлган.

Шаҳар атрофидаги қишлоқларга 12 ариқдан сув келиб тур-ган.

Туркистон ерининг яна бир хосияти — ер ости сувининг кўп-лигидир. Қоратоғдан ер ости билан Сирдарёга оққан сув худди Туркистон шаҳри тагидан ўтган. Сув ва унинг босимининг кўп-лигидан тепалар, қирлар ва қишлоқларда юзлаб булоқлар кўз очиб, неча асрлар сув оқиб турган. Қирлар ёнбағрига экилган полиз экинлари сувсиз ҳам ҳосил бераверган. Бизнинг кичкина-гина Чоға қишлоғимизда йигирманчи йилларда 12 булоқдан сув чиқар эди. Яссавий мақбараси ёнидаги Хилват қудуқ тепасига бориб, ичига қараб турсангиз, сувнинг шовуллаб оқиб ўтаётгани эшитиларди. Чор подшолиги ва Шўролар ҳукумати тоғларни ва маъдан чиққан қир, сойларни ковлата-ковлата, сув йўллари бе-килиб, баъзилари бошқа йўналишга бурилиб кетганидан, кўпчи-лик булоқлар қуриб, сувлар камайиб қолди.

Одамлар кўчиб Эски шаҳардан файз кетиб, харобага айлана бошлагач, аҳолининг қолган қисми пастликка, иккинчи қалъа билан учинчи қалъа оралиғига кўчиб ўта бошладилар. Иккинчи шаҳар марказининг ғарби-жануб томонида, баландликда Яссавий мақбараси салобат билан кўриниб турарди. Уртада руслар, та-тарлар ва яҳудийлар макон қурганликлари туфайли янги шаҳар-чага борадиган йўл ҳамда илгариде сувга тўлиб турадиган Ур ҳовзаси ва унинг теварагидаги дўконлар гавжум бўлган. Қўлнинг суви қуриб қолгач, унинг ичи текисланиб, бир чети Отўйин — цирк-томоша кўрсатадиган жойга айланган.

Иккинчи шаҳарнинг ўртасида машҳур қовун бозори бор эди.

Бозорга яқин ерда наққош усталар томонидан дид билан қу-рилган Жавдар мачит, Заргар мачит, бир ёнда икки ошёналик, чиройлик чойхона, карвонсаройлар, ҳунармандлар расталари ти-зилишиб кетганди. Бироқ кенгайиб бораётган шаҳарга бу бозор-лар, ҳовли-жой майдонлари торлик қилди. Учинчи йилларнинг

охирида асосий бозор ва фуқаронинг бир қисми шимолга, учинчи жойга кўчиб жойлашди.

Бу ерда аввал рус подшолиги маҳкамалари қарор топган эди. Инқилобдан кейин шўролар муассасалари ўрнашдилар. Яссавий мақбараси ва унинг теварагидаги авлиё ёдгорликлари қаровсиз қолаберди. Шу ердаги уч юз уйлик хўжалардан 25—30 хонадон қолди. Зиёрат қилиш ҳам ман этилиб, ислом намояндлари таъкиб остига олинди.

Аҳмад Яссавий ҳикматларида Ясси, Саврон, Сўзоқ, Сифноқ, Қорачуқ каби касабаларнинг, элатларининг ҳаёти, келажагини ғойибий кўриб тилга олинishi бежиз эмас.

Саккиз юз олтимиш бешда кофр келгай,¹
Сўзоқ, Сифноқ (Сувноқ), Ясси Саврон қуршаб олгай,
Мўмин қўллар «олло» тею зори қилгай,

деганида ғанимларнинг келиши, ўз халқининг абгор бўлишини олдиндан билиб айтганини кўриб, ҳайратга тушамиз.

Хўжа Аҳмад билимга ихлосли, ташна зот эди. Буни кўрган Боб Арслон уни Бухоро мадрасасига йўллайди. Яссавий Бухоро мадрасасида Имом Ҳамадонийдан бир неча йил таълим олиб, шариат, тариқат, ҳақиқат ва шеърятдан олий даражага молик бўлади. Сўнг Бухоро Шайхул Исломи лавозимида икки йил халқни роҳрост сари бошлаб, кўп савобли ишлар қилади. Кейин Ислом улуғларининг ижозати ила Яссига қайтиб, муқим туриб қолади. Чунки ўзга элларда, қанчалик иззат-икром топмасин, ўз юрти, ўз халқини соғинади. Кўнгли она Ватан томон талпиниб туради. Бир ёғи Қоратоғ ва унинг орқасидаги ерлар, бир ёғи Сирдарё, Орол денгизи, Урунбурғ билан чегараланган улкан водий фуқароларини ҳақ йўлидан олиб боришга ният қилади.

Ғарбни кўп қадрини билдим мано,
Хуросон, Шом, Ироқни ният қилиб,
Тувғон ерим ул муборак Туркистон део,
Бағримга тошни уруб келдим мано.

Қул Хожа Аҳмад сўзлагони Ҳақни ёди,
Эшитмаган дўстларига қолсун панди.
Ғурбот тортиб ўз шаҳрига қайта ёнди,
Туркистонда турар бўлуб, қолдим мано.

Аҳмад Яссавий ер устида истиқомат қилган чоғларида атрофдаги табаррук қадамжоларни, қишлоқларни, Қоратоғ ёнбағри-

¹ Пиллар санаси.

ларидаги дарахтзорларни кўришга иштиёқли эканлар. Айниқса куш солиш овларини томоша қилишга қизиққанлар.

Манбаларда ёзишларича, Арабистондан Яссига келиб туриб қолган Саид Сулаймон Вали Қорачуқда манзил топиб, кароматлик зот бўлганидан ҳаётлик давридаёқ авлиё номини олади. У киши беморларни кўрган ҳамон касалини билиб дам солиб, шифо топтирган. Атрофдаги мавжудотни кўрмай туриб, қаерда, нима борлигини айтиб бераверган. Саид Сулаймон ҳафтанинг чоршанба, пайшанба кунлари Қорачуқдаги дарахтзорларга чиқиб, куш билан парранда овлашни хуш кўрганлар. Бундай чоғларда Аҳмад Яссавий ҳам у зотга ҳамроҳ бўлар эканлар. Вали Ҳазратнинг овга солган лочини ўрмонро учиб кетиб парранда тутса, шу заҳоти эгасига келтирар экан. Агар ҳавога кўтарилиб, кўп сайр қилиб қолса, кечаси Сулаймон Вали ҳовлисидаги қўноқ жойига ўзи келиб қўнар экан.

Яссавий бу табаррук зотга ихлос қўяди ва оқибат қизи Гавҳар Шаҳнозни унга назр қилади.

Саид Сулаймон Вали бузрукворнинг қабри табарруклари Қорачуқда зиёратгоҳ бўлиб қолган. Унинг фарзанди Халифа Аҳмад отанинг ҳоклари ҳам шу Қорачуқда. Қорачуқда қадимдан кўп кароматли зотлар, авлиёлар ўтганлар. Баъзиларининг ёдгорлиги ҳозир ҳам мавжуд. Шунинг учундурки, Ҳаким ота Сулаймон ус-този Хўжа Аҳмад Яссавийга аталган бағишлов ҳикматларида:

Бормуқин Қорачуқнинг шикоргоҳи,
Авлиёлар шикор этган қадам жойи?
Тўқсон тўққиз минг машойих манзилгоҳи,
Тирикликда ул манзилга етгайманму?
Тилаюрман ул азизлар мазорини,
Фазилатлик Туркистоннинг бозорини,
Очилиб турган сонсиз турлук гулзорини,
Табарук одамларин кўргайманму,

деб ёзган.

Мусулмон оламининг бир қисми мана саккиз юз йилдан бери бу табаррук манзил — Туркистонга зиёратга келади. «Маккада бор Муҳаммад, Туркистонда Хўжа Аҳмад» нақли халқларнинг қон-қонига сингиб кетган. Подишоҳми, саркардами, авом халқми, ким ният қилиб, сиғиниб келса, албатта муроди ҳосил бўлади. Қадимдан қолган эътиқодга кўра, Туркистонга келган ва маҳаллий халқдан бўлган зиёратчилар Яссавий мақбараси олдида улов устида ўтмайдилар. Отдан тушиб пиёда ўтадилар. Машинада борганлар машинасини ярим чақирим нарида қолдириб, юриб келадилар. Шаҳар ва атроф қишлоқларда кишилар ўтирган, ётган чоғларида мақбара томон оёқ узатмайдилар. Қариялар, майиб, узрли одамлар узоқдан очиқ майдонга, сал баланд-

роқ ерга чиқиб, тавоф учун фотиҳа қилса ҳам қабул бўлади, дейилган. Ҳар қандай мушкул иш, юмуш бошига тушган одам «Епирим, Ҳазрат Султон» деб сигинса, мушукули осон бўлиб, ишни битиб кета берган. Бунга авлиёнинг руҳий қуввати мадад беради, дейдилар. Яна бир гап. Мачит, мадраса, жамоат жойларда, меҳмонхоналарда Яссавий ҳикматлари ўқиладиган бўлса, «Қул Хожа Аҳмад» жумласи эшитилиши билан тингловчилар ўринларидан турадилар ва шу сатр ўқилиб тугагач ўтирадилар. Бу, Аҳмад Яссавийга бўлган эътиқод, эҳтиром аломатидир.

Равшан Файз

ТУРНАЛАР БОШИМДАН ТУКАДИ ВИДО

Ўзбекни томирлари минг йилларнинг қаъридаги сулув сувларга етган, шохлари юксак юлдузларга кетган умрзоқ ва меҳнаткаш дарахтга менгадим. Бироқ, гоҳ ўша юлдузларни бўйлаган шохларни, гоҳи тобора ер қаърига чуқурроқ кириб соябон япроқларни ўйлаган донишманд илдизларни чопиб ташлаган болтани бошига тож айлаган сон ҳам шу дарахтнинг шиғил неъматларини кўтаролмай синган нозик новдаси экани, афсуски, тарихдир... Мевали ниҳолнинг қисмати қийин — дунёнинг ҳорғин йўловчилари соясида салқинлаб ётган, ҳар ўтгану кетган тош отган шу дарахт куч-қувват олаётган табаррук тупроқдир ватан дегани. Бироқ бу тупроқнинг баҳоси зарларга тенг, қиммат. Бир пайтнинг ўзида сахий, кенг феъл, бирида эса ўжару ўр, бир сиқимини буюрмаса қийин. Дунёи дуннинг дастидан додким, не-не шох Бобур, неча-неча Фурқат фақирлиғда заррасига зор ўтмиш бу заминнинг.

Асримизнинг улкан ёзувчиларидан бири Алберто Моравия дунёни тутиб турган сезимлар озгина бўлса-да, фақат шу заминда сақланиб қолганини, уларни асраш, авайлаш лозимлигини ўтинган. Бу гапни эшитганимга беш-олти йил бўлди. Аммо ўшанда юртимиздан ташқарига чиқмаганим учун бўлса керак, мазкур туйғулар ҳақида ўйлаб ҳам кўрмаган эдим. Кейин озми-кўпми йўл юрдим: чўлларни, кўлларни кўрдим. Энди ўша куч-қудратни англагандайман... Тилимизда мудом ёнма-ён, кетма-кет, ака-укалар янглиғ бир-бирини тўлдириб келадиغان инсоф, иймон отлиғ сўзлар, элимизда шу сўзларни дилларига жо қилиб олган, бировнинг бир тийинига хиёнат қилишдан чўчийдиган, етимнинг, есирнинг ҳақидан кўрқадиган, Моравия таъбири билан айтганда, дунёни тутиб турган одамлар минг хайриятки, бор ҳали. Шундай одамларнинг жонига тўзим, умрига умр берсин.

ҚИШЛОҚ СОҒИНЧИ

Эй ота юрт, эй туғишган эл,
Мен бир ўсмир, мен битта гулни
Орзу-ҳавас деган танти ел
Қай бир баҳор бағрингдан юлди.

Сўнг тақдирга раҳматлар айтиб,
Ушал юксак орзумга етдим:
Тиним билмас девона, дайди
Шамолларга айланиб кетдим.

Улангандим юрагим билан
Асли сенинг жону жисминга,
Энди яна бу дунё бир кам —
Орзуйим йўқ, армоним мингта.

Кечалари юрагим оғрир,
Соғинаман сени, қишлоғим.
Даштларингни эслайман, оғир
Қояларга урилган чоғим.

Туриб-туриб келади кўргим.
Сен-чи, сен ҳам садо бергин,
ҳой,

Билинарми ҳали ҳам ўрним,
Оғрийдими мен юлинган жой?

* * *

Қаҳратон қишларнинг қаҳри нимадир.
Аччиқ аёзлари, заҳри нимадир.
Бири кам дунёни тўлдириб оққан
Гурбату ғамларнинг наҳри нимадир.

Нимадир надомат, маломат тоши,
Саратон селию кузак кўз ёши.
Ул очиқ кунларнинг ёди олдида
Нимадир баҳорнинг қовоғи, қоши.»

Токи тугал экан оёғим, қўлим,
«Борса — келмас» бўлди танлаган йўлим.
Бир бошга бир ўлим, дедим-да кетдим,
Титроқ солдолмади танамга ўлим.

Доғули девлар-да омон қолмади,
Айёр ажиналар алдай олмади.
Алпомиш шиддати, Темур руҳи ёр
Кўнглима ғанимлар ваҳм солмади.

Шиддатли шамоллар ўпдилар изим,
Замоннинг зўрига бермадим изн.
Кейин сен умримга бахш этдинг чирой,
Энди мен ўлимдан қўрқаман, қизим.

* * *

Бу оғир, бу улкан сабр косаси
Кўнглини қўлингга тутдим мисли гул.
Куз кетиб тингандай боғларнинг саси
Бор-будимни тўкдим деярли буткул.

Деярли барини айтдим, хайрият,
Ҳеч кимса халақит бермади менга.
Дунёда нима гап, дилда не ният,
Деярли барчаси аёндир сенга.

Фақат шу... нечоғлик талхми ё тахир
Билмоғинг шарт эди кетаринг олди:
Мен сенга ростини айтсам, бари бир
Тилимнинг учида битта сўз қолди.

Кўрганимнинг бари шу бир каломда,
Айтсам, шабадалар ўғирлар дайдиб.
Айтмасам, нетайки, бутун оламда
Менинг билганимни ҳеч ким билмайди.

Қарагин, йўқотиб қўйиб қуёшни
Туманлар қўйнида қийналар руҳим.
Айтсам, кўтараман қандай бу бошни,
Айтмасам, у сенга шу қадар муҳим.

Тоғларга қор тушди. Энди қиш яқин...
Қачон ўтиб бўлди бу баҳор, бу ёз?
Бугун куз тўлайди умримнинг ҳақин —
Хазонлар пойимга патак, пойандоз.
Тоғларга қор тушди. Энди қиш яқин.

Қачон ўтиб бўлди бу баҳор, бу ёз,
Турналар бошимдан тўкади видо.
Тунлари ханжарин чархлайди аёз,
Мунчалар товусдай тусландинг, дунё?
Қачон ўтиб бўлди бу баҳор, бу ёз?

Бугун куз тўлайди умримнинг ҳақин,
Аммо тиллоларга тенг эмасдир у.
Гоҳ иссиқ, гоҳ совуқ, гоҳ чақмоқ-чақин,
Одамзот шу йўсин алданар мангу.
Бугун куз тўлайди умримнинг ҳақин.

Хазонлар пойимга патак, пойандоз.
Чамбарак бўлади бошимга яна.
Лекин куз лутфидан кетма-кет, боз-боз,
Тупроқдай ич-ичдан титрайди тана.
Хазонлар пойимга патак, пойандоз.

Сунбулага кирган сулув сой мисол,
Сулув сойда оққан олтин ой мисол.
Пиёлада туриб қолган чой мисол
Кўнглим совуб борадур,
кўнглим.

Жонга тенг бўлдим чаману чўлим,
Кетаман, йироққа бошлагин, йўлим.
Не қилай ҳеч ишга бормаса қўлим,
Кўнглим совуб борадур,
кўнглим.

Қуёш кулиб боқар тонглар аслида,
Гуллар зор қилмагай яна васлига.
Айни йигит ёшим — баҳор фаслида
Кўнглим совуб борадур,
кўнглим.

Демангиз йўлига айтди-қўйди-да,
Бу сўзнинг гуноҳи менинг бўйнимда.
Ой ором олса ҳам тунлар қўйнимда
Кўнглим совуб борадур,
кўнглим.

КЕЛДИМ

Ой нуридай милён йил оқдим
Сўнг кўзда ёш, кўкайимда қуй,
Сенинг темир дарвозанг қоқдим:
Йўлимга чиқ, қўлимга сув қуй.

Мен бор-йўғи битта меҳмонман,
Сен-да мезбон бўлмоққа яра:
Эртаю кеч кулиб юр шўх-шаън,
Қадримга ет, кўнглимга қара.

Кечалари сиғмай ўзимга
Кўп сиқилиб кетяпман, о.
Мўъжизага чанқоқ кўзимга
Мақтангулик ниманг бор, дунё?

Қийдир, тўйдир ва гоҳ-гоҳида
Айтиб бергин бир ғазал ё шеър.
Тингламасам койима, чида,
Тилинг тишла, шайтонга ҳай бер.

Хато қилсам қўл силтаб қўй-у,
Сибирларда бермагин жазо.
Сен шу қадар муқаддас, мангу,
Мен — беш кунлик меҳмонман, дунё!

ОНАЖОН

Йўргакланиб сут эммаган ким,
Кимнинг қўлин тутмаган ёшлик.
Камалакдек товланиб меҳрим,
Дейман: сизсиз ердек бардошлик.
Борлиқ каби умрингиз боқий,
Момикдайин бағрингиз юмшоқ.
Қўнглингиздан кўзларнинг оқи,
Қучоғингиз хазонсиз кенг боғ.
Гулни севган боғбон ўзингиз,
Бетинимсиз тандаги қондек.
Оддийгина айтган сўзингиз,
Шунинг учун азиздир нондек.

АЛЛА

Умр мулки азиз жон,
Йўқ, қон эмас, она алласи.
Томирларда оққан қон,
Йўқ, қон эмас, она алласи.
Шу алла турғазди бизни оёққа,
Бахт мангу ҳамдам.
Шу алла ҳукм этди бизни чақмоққа,
Чекинди тун ҳам.
Алла туфайли биз ҳазрати инсон,
Олға ундар онг.
Алла туфайли биз соҳиби даврон,
Еришмоқда тонг.

ТОНГ

(Манзара)

Уфқ зирҳи садаф тус олди,
Ой яшринди само қўйнига.
Тун битталаб сочларин юлди,
Дош қилолмай нур ўйинига.
Қуёш тоғдан қўзғолди, гўё —
Йўлга тушди минг ёшли бобо!

ГУЗАЛ

Қўзларингмиш Қуёшга ошен,
Бағринг ҳар тун пуркармиш олов —
Қориштириб нур.
Юзларингга сачраб қатра қон.
Наргизларинг берармиш силов —
Мижгонинг дастур.
Ғижим рўмол ортидан ҳар тонг,
Ёзар эмиш аста зулфи зар —
Чекинармиш тун.
Фараҳли кун, — дея уриб бонг
Олам узра ташлармиш назар —
Узингдай Мафтун!

СЕВИНАМАН

Севинаман,
Бўламан хомуш,
Тарихларни қамрар хаёлот.
Шунда гурур — ҳайбатли бир қуш
Дил кўкида ёяди қанот.

Севинаман,
Бўламан хомуш,
Қўзим қадаб мовий уфққа.
Пичирлайман: эй, қуш, пастга туш,
Юрагимда айлан қўшиққа.

УЧ БИТИК

I

Дарахтланар узлатгир боғлар,
Адирларда яшил издиҳом.
Юракларда ишқланар доғлар,
Бунда ҳар бир гуноҳкор — субҳон.

Тошлар эрир новвот мисоли
Майсаларнинг қиёқ тилида.
Тирилтирар шаҳид Исони.
Баҳор салибдаги ўлимдан.

Озиб кетган деразалар ҳам,
Одам қараб бўлмас юзига.
Теварақда неки бор, жамлаб,
Бари-барин тиқар кўзига.

Кўзигуллар қуёшни эмар,
Илон каби изғир печаклар.
Ялангоёқ турар — бой эмас —
Пулларига куйган чечаклар.

II

Борлиқ — матал, йўқлик ҳам — матал:
Гиёҳлар — эрк — тўшалган гилам.
Гуллаб ётар бепоён Ватан
Гулларга яхшилик тилаб.

Еткизса-да шоҳларга жарчи
Уйламасдан айтган ҳар сўзни,
Бегонадир тасарруф гарчи,
Лекин бахтли сезасан ўзни.

Бахт — муҳаққақ, қайғу — омонат,
Муҳаббатинг, гарчандки, осий.

Фаждр ўрнига гарчи тумонат
Қалдирғочлар ўқийди ёсин...

III

Ёмонликни билмайди баҳор,
Севилмаган қиз каби маъсум.
Бунда мавжуд ҳар битта оҳанг
Айрилиқлар янглиғ муттасил.

Баҳорники эмас айрилиқ,
Баҳорники эмас бу видо.
У ғамингга боқмас қайрилиб,
У бахтингдан қилмагай жудо.

Ҳеч ким билан иши йўқ унинг,
Ўз ҳолича гуллаб ётади.
Сен баҳорга тош отган кунинг
Дарахтлари куртак отади...

Унинг сенга хизмати холис,
Тушларингни Ойга ичирар.
Бахтга қарши, ўнг келиб қолса,
Ижобати учун кечирар.

Ёмонликни билмайди баҳор...

БЕВАҚТ КЎЗ ОЧГАН БАҲОДИР

Баҳодир кўз очар дунёга.

Лоланинг косаси — май тўла соғар,
Юрак деб бўлмайди лолазорларни.
Не тонг, баҳорларга ўхшамас баҳор,
Бойчечак тоғларга қувар қорларни.

Баҳодир кўз очар дунёга.

Озод қилай деса; Ватан озоддир,
Бахтли қилай деса, миллат — бахтиёр.
Кетмон чопай деса, чўллар ободдир.
Ҳамдард бўлай деса, куйлашар алёр.

Баҳодир кўз очар дунёга.

Бунда ёғий йўқдир бўғишмоқ учун,
Ҳар хил ёлғонларга бўлмас ишониб.
Бунда ҳамма — эмин, масрурдир букун,
Қўлларидан кетган тилло кишани.

Баҳодир кўз очар дунёга.

Давронда устивор турар адолат,
Энди қаро кунлар қайтиб келмайди.
Унинг кўкайида куюк надомат:
Бахтиёр кунларга яраб бўлмайди.

Баҳодир кўз очар дунёга...

ҲАЙКАЛ

Ниманингдир олдида тош бор,
Нимадир бор тошнинг ортида.
Тошнинг кўзларида ёш бор,
Ёшнинг сирти таранг тортилган.

Ниманингдир олдида ёш бор,
Нимадир бор ёшнинг ортида.
Ёшнинг кўзларида тош бор,
Тошнинг сирти таранг тортилган.

Тош — насиба, ёш — шўрлик қисмат:
Ёш йиғланар, тошлар терилар.
Умр Ердаги тошни мисқоллаб
Йиғнамоққа кўкдан берилар.

Рух, таранглик — қарғиш, деб айтар,
Майсалардай ям-яшил қарғиш.
Биздан эмас, худодан қайтар,
Қайтар бўлса, мабодо, ҳар иш.

Қарғиш гуноҳларни унутмас,
Айниқса, тош терилмаганда.
Тошнинг ўлигини Ер ютмас
Унга ўлим берилмагандай.

* * *

Осмон шовуллайди денгиз мисоли,
Қармоққа қадалган зулук ҳилпирар.

Бахтни тарғиб этар рисола,
Уртага қил кирар.

Парилар ўрган отнинг ёлидан
Тўкилган бу қил.
(Мени кутаётган сулук — волидам,
Қайтаман, сабр қил.)

Қилни ўрамадим бармоқларимга.
(Қайтиш иштиёқи тирнар дилимни.)
Осмонга ташладим, қармоқларимга
Қайта илинди.

Қонимни ичирдим сабрга қўйиб,
Зулук бўлди қил.
Мен узоқ яшадим ёшимни қўйиб,
Шу тахлит етмиш уч (бари илон) йил.

Кенгаймади лекин пулсирот,
Қайтанга у кетди узилиб.
Еллари ўрилган Ғирот
Қирқ қизнинг йўлига тикар кўзини...

Қизлар қариб қолган — ўсимлик,
Қўлларида мадор қолмаган.
Тошдан эса, қиёматлик дўстимдан
Йўнибдилар ка-а-аттга бир лаган.

Иқлимлар — ўзгарди — обу ҳаволар.
Гидамлар учмайди. Тулпор йўли музғалоқ.
Парилар сулурги миниб — ҲАВОлар,
Судралувчи орзулар — қолоқ.

Осмон шовуллайди денгиз мисоли...

ТАШАККУР

Мурувват асли иймондандир. Инсоф-тавфиқли, назари тўқ, қўли очиқ одамгина бировнинг бошини силай олади. Хайрли ишларга бош қўшади.

Ватан учун, миллат учун, маърифат учун бўлса, етса молим, етмаса жоним билан, деб кўмаклашган, ёрдам қўлини чўзган сахий биродарларимиз — Маҳкам Туроб ўғлига, Суннат Бекбой фарзандига, Эргашали Имомали ўғлига, Баҳодир Мўмин ва барча ҳомийлик қилиб қаватимизга кирган кўмақдорларга чуқур миннатдорчилигимизни изҳор этгаймиз. «Ватан»ни қўллабсиз, Ватан ҳам сизни унутмагай. Қолаверса, Оллоҳнинг ўзи қўлласин, ажри-савобини берсин.

Таҳририят

МУНДАРИЖА

Ният

Миллат гулларига 3

Юрт соғинчи: хатлар, ёзишмалар

Бизким, Бобурийлар 4

Жаннатмакон ҳазратларимиз

Тургун Файзиев. Темуր хонадони 8

Ватан надир, миллат надир, иймон надир.

Сирожиддин Саййид. Сен ҳамон ўшандай улугвордирсан 17

Асқар Маҳкам. Тоғларингда бир оҳу кўрдим 70

Миллият иншолари

Тоҳир Малик. Ов. Қисса 23

Юрт соғинчи: хатлар, ёзишмалар

Бизким, Амир Олимхон авлодлари 68

Учоқ

Тургун Олмос. Қудратли хун тангриқутлари 74

Абдулла Тўқай. Олтунарараст 92

Ватандан айри тушмасин йўлинг

Маҳкам Маҳмуд. Малика Шажар қисмати 93

Едгорликка қолдирилган ҳужжатлар

Элчи Флорио Беневенининг (рақамлар билан битилган) ахбороти 110

Бизнинг шарх

Илҳом Султонов. Пётр I ва Мовароуннаҳр олтини 114

Ватан надири, миллат надири, иймон надири

<i>Салим Ашур.</i> Ойдин бекатим	104
<i>МуроД Мансур.</i> Саждагоҳ	121
<i>Қўқор Норқобил.</i> Дунё йигирмадан ортиқроқ яшар	128

Едгорликка қолдирилган ҳужжатлар

<i>Мамадиёр Аллаёровнинг «Жиззах қўзғолони» материаллари ҳақида</i>	132
<i>Мамадиёр Аллаёров.</i> 1916 йил Жиззах қўзғолони	135

Минг бир фикр

<i>Иброҳим Гафур.</i> Мансуралар	145
--	-----

Миллият иншолари

<i>Абдуқаййум Йўлдош.</i> Қавм. Ҳикоя	160
---	-----

Ҳаёт тузуқлари

<i>Абу Наср Форобий.</i> Фозил одамлар фазилатлари	170
--	-----

Мозийдан нур

<i>Ал-Газзолий.</i> Аййуҳал валад	175
---	-----

Иймон дарсхонаси

<i>Бадиуззамон Саид Нурсий.</i> Ҳашр баҳси	190
--	-----

Ватан надири, миллат надири, иймон надири

<i>Йўлдош Эшбек.</i> Фақат сен тушимга кирасан	201
<i>Рашид Файз.</i> Турналар бошимдан тўқади видо	217
<i>Эркин Холиқов,</i> Онажон	222
<i>Фахриёр.</i> Уч битик	224

Жаннатмакон ҳазратларимиз

<i>Абул Бозоров.</i> Яссавий юрти	207
<i>Таҳририятдан</i> ташаккур	228

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Адабий-бадиий нашр

**ЎҒИЗХОНДАН ҚОЛГАН МУЛК
МАЖМУА**

«ВАТАН» СЕРИЯСИ

Масъул муҳаррир *Муроджон Мансур*
Нашриёт муҳаррири *Ҳикоят Маҳмудова*
Мусаввир *Юлай Ғабзаллов*
Безовчи мусаввир *Анатолий Бобров*
Техник муҳаррир *Татьяна Смирнова*
Мусаҳҳиҳ *Шоҳида Собирова*

ИБ № 5291

Босмахонага 23.03.94 да берилди. 25.04.95 да босишга рухсат этилди. Бичими 60×84¹/₂.
2-нав босмахона қоғози. Адабий гарнитур. Юқори босма. 13,48 шартли босма тобоқ.
13,7 нашр босма тобоғи. Жами 6 000 нусха. 1216-рақамли буюртма. Баҳоси шартнома
асосида. 1—94 рақамли шартнома.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг 1-босмахонасида босилди, 700002,
Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй,

Уғизхондан қолган мулк: (Мажмуа) (Масъул муҳаррир М. Мансур;—Т.: Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995 й. 232 б.— («Ватан» серияси).

Мажмуа ҳар биримиз учун-да қадрли ва азиз туйғулар — она Ватанимиз, миллатимизга муҳаббат хусусида, соф иймон тушунчалари ҳақидадир. «Уғизхондан қолган мулк» — бу Ватан ҳаммамизга-да қадрли юртга айланиб боришини соғиниб тайёрланди бу китоб. Шу Ватан, шу миллатга мансублигимиздан, шу иймон булоқларидан сув ичганимиздан фахрланаолсак бас.

63.3(5У)